

Новітня доба

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ім. І. КРИП'ЯКЕВИЧА

НОВІТНЯ ДОБА

ВИПУСК 3–4
ЛЬВІВ 2015–2016

Друкується за рішенням Вченої ради
Інституту українознавства
ім. І. Крип'якевича НАН України

УДК 94(477)“19/20”

Новітня доба / [відп. ред. Ігор Соляр]; Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2015–2016. – Вип. 3–4. – 148 с.

У збірнику вміщено статті й джерельні матеріали з історії України ХХ ст., у яких висвітлено актуальні проблеми нашого минулого. Проаналізовано різні аспекти діяльності українського національно-визвольного руху, теоретичні проблеми становлення української нації, особливості функціонування сталінського режиму у західноукраїнських областях. Особливу увагу приділено висвітленню українсько-польських стосунків під час Другої світової війни та діяльності електронного архіву національної пам'яті у Білорусі. Збірник складається з рубрик: наукові публікації, політичні діалоги, військова історія, актуальне інтерв'ю, публікація документів, постаті, рецензії.

The Contemporary Epoch / [ed. by I. Soliar]; the National Academy of Sciences of Ukraine, Ivan Kryp'iakevych Ukrainian Studies Institute. – Lviv, 2015–2016. – Issues 3–4. – 148 p.

The issue contains studies and sources on the history of Ukraine of the 20th century highlighting important issues of our past. These contributions analyse various aspects of the Ukrainian national liberation movement activities, theoretical problems of the Ukrainian nation-building, and peculiarities of the Stalinist regime in the Western Ukraine. Particular attention is paid to Ukrainian-Polish relations during World War II and functioning of the digital archive of national memory in Belarus. The issue consists of the following sections: academic publications, political dialogues, military history, interviews, publication of documents, personalities, and reviews.

Редакційна колегія:

д-р іст. наук Ігор Соляр (відп. редактор), д-р іст. наук, проф. Степан Качараба, доктор габ. Євгеніуш Коко, д-р іст. наук, проф. Микола Литвин, д-р іст. наук, проф. Іван Патер, канд. іст. наук Олег Піх, д-р іст. наук, проф. Олександр Рубльов, канд. іст. наук Олександра Стасюк (заст. відп. редактора).

Свідоцтво про реєстрацію ЗМІ
КВ № 19970–9770Р від 17.05.2013 р.

ISSN 2409-434X

© Інститут українознавства
ім. І. Крип'якевича НАН України, 2015–2016

Андрій СОВА

УЧАСТЬ УКРАЇНСЬКИХ СОКОЛІВ У VI ВСЕСОКІЛЬСЬКОМУ ЗЛЕТІ У ПРАЗІ 1912 РОКУ

У статті, на прикладі VI Всесокольського злету у Празі 1912 р., розглядається питання участі делегації українського товариства “Сокол” із Галичини під керівництвом Івана Боберського в пописі міжнародного рівня у Празі. Досліджено особливості організації та проведення злету. З’ясовано значення злету в розвитку українського сокольського руху, що став символом національного єднання, демонстрації політичної згуртованості й сили українського народу.

Ключові слова: Іван Боберський, українське товариство “Сокол”, сокольський рух, VI Всесокольський злет у Празі.

Важливим чинником розвитку українського сокольського руху¹ і свідченням його виходу на новий, якісно вищий рівень організаційної роботи стали Краєві здвиги. Ідея їх проведення корінилася в практиці організації Всесокольських злетів у Празі, які були започатковані 1882 р. з нагоди 20-річчя заснування чеського сокольського руху. Упродовж кінця XIX – першої половини XX ст. всього відбулося одинадцять всесокольських злетів у Празі: I у 1882 р., II – 1891 р., III – 1895 р., IV – 1901 р., V – 1907 р., VI – 1912 р., VII – 1920 р., VIII – 1926 р., IX – 1932 р., X – 1938 р., XI – 1948 р.²

У Галичині на початку XX ст. українцями був апробований власний досвід проведення подібних заходів. Починаючи з 1902 р., краєві “Січові свята” органі-

¹ “Сокол” – українська пожежно-руханково-спортивна організація, що діяла в Галичині впродовж 1880–1930-х рр. Перші українські товариства з такою назвою з’явилися з ініціативи Василя Нагірного у 80 – початку 90-х рр. XIX ст. у с. Рудно біля Львова, с. Денисові біля Тернополя, с. Купчинці Тернопільського повіту, с. Настасів Тернопільського повіту, с. Гарбузові Золочівського повіту, с. Чехи Бродівського повіту та ін. Цілеспрямованим організаційним поширенням українського сокольського руху серед українців у Галичині слід вважати установчі загальні збори гімнастичного товариства “Сокол”, що відбулися 11 лютого 1894 р. у Львові. Докладніше див.: *Боберський І.* Сокольський рух в австрійській Україні (Про роботу “Сокола-Батька”) / *І. Боберський* // Памяткова книжка Союзу Визволення України і календарь на 1917 рік з 103 ілюстраціями. – Відень: Накладом Союзу Визволення України, 1917. – С. 217; *Його ж.* Сокольський рух в австрійській Україні (Про роботу “Сокола-Батька”) / *І. Боберський* // 3 Великого Часу. Український альманах з 98 ілюстраціями. – Київ; Львів; Відень, 1921. – С. 217; *Нагірний В.* З моїх споминів / *В. Нагірний*. – Львів, 1935. – 70 с.; Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДАЛ України). – Ф. 312. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 1.

² *Наріжний С.* Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами / *С. Наріжний*. – Прага, 1942. – Част. 1. – С. 273; XII. všesokolský slet. – Praha: Česká obec sokolská, 1995. – P. 24–25.

зовувало українське пожарничо-руханкове товариство “Січ”. І “Січове свято” відбулося 1902 р. в Коломиї, II – 1903 р. в Коломиї, III – 1904 р. у Станіславі (тепер м. Івано-Франківськ), IV – 1909 р. в Коломиї, V – 1911 р. у Станіславі, VI – 1912 р. у Снятині³. Українські соколи, у свою чергу, до Першої світової війни провели у Львові два таких масові грандіозні заходи: I та II Краєві здвиги (1911 р., 1914 р.). Другий, з огляду на 100-річчя від народження Тараса Шевченка, отримав назву “Великий пропам’ятний Шевченківський здвиг” і був організований спільно з іншими руханковими, спортовими та напіввійськовими організаціями українців – “Січ”, “Пласт”, спортовим товариством студентів вищих шкіл Львова “Україна”, “Українськими січовими стрільцями”.

На I Краєвому здвигу 1911 р. (9–10 вересня) загалом у поході взяло участь 7896 осіб, на II Краєвому здвигу (27–29 червня) понад 12 тисяч українців. На I Краєвому здвигу були представники від: чеських соколів (заступник голови Франц Машек, голова технічної секції Богумил Гавель); українців українських земель у складі Російської імперії; українців Південної Америки, зокрема з Бразилії; українського гімнастичного товариства “Січ” у Чернівцях; українських товариств “Січ” (віденської і грецької)⁴. На II Краєвому здвигу 1914 р. були представники від: українців Покуття, Лемківщини, Бойківщини, Гуцульщини, Буковини, Наддніпрянської України, Січового союзу Буковини; “Руського народного союзу Америки” (о. Мирон Данилович); чеських соколів (Франц Машек) та ін. Наступний краєвий здвиг планувався у Львові в 1919 р. з нагоди вступу на київський престол князя Ярослава Мудрого, який “зєдинив українські землі і підніс найбільше славу і силу української держави”⁵.

Значна заслуга в ініціюванні та успішному проведенні I та II Краєвих здвигів належить Іванові Боберському (до нього український “Сокіл” не проводив таких масштабних заходів), який, перебуваючи на посаді голови українського гімнастичного товариства “Сокіл” у Львові (з 1908 р. до 1918 р.⁶, з 1909 р. організація змінила назву на “Сокіл-Батько”), робив усе можливе не лише для розвитку сокільства та об’єднання зі січовими осередками Галичини, а й згуртування, консолідації, через гімнастичний і спортивний, сокільський та січовий рухи, українців Галичини та на інших україн-

³ Докладніше див.: Січові Прикази від Головного Січового Комітету // Січові вісти (Львів). – 1912. – Май. – Чис. 5. – С. 1–2; *Трильовський К.* Перші січові прикази на 6. Загальне Січове Свято / *К. Трильовський, С. Зінкевич* // Січові вісти. – 1912. – Червень. – Чис. 6. – С. 1–3; *Андрухів І. О.* Західноукраїнські молодіжні товариства “Сокіл”, “Січ”, “Пласт”, “Луг” / *І. О. Андрухів.* – Івано-Франківськ, 1992. – 80 с.; *Його ж.* Українські молодіжні товариства Галичини: 1861–1939 рр. (Короткий історичний нарис) / *І. О. Андрухів.* – Івано-Франківськ, 1995. – 72 с.; *Гуйванюк М. Р.* Січовий рух у Галичині й на Буковині (1900–1914 рр.) / *М. Р. Гуйванюк.* – Чернівці: Зелена Буковина, 2009. – 254 с.; *Сова А.* Сфрагістичні пам’ятки січового руху в Галичині першої третини ХХ століття / *А. Сова.* – Львів: ЛДУФК, 2014. – 72 с. – (Серія 1. Дослідження. Вип. 1) та ін.

⁴ *Сова А.* Історія прапора товариства “Сокіл-Батько” у Львові / *А. Сова* // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 2010. – Т. ССLX: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – Кн. 2. – С. 175–202.

⁵ *Боберський І.* До наших полків в Галичині / *І. Боберський, Л. Цегельський, М. Волошин, Р. Волощук, І. Дигдалевич* // Вісти з Запорожжя. Руханка, Змаг, Пожарництво, Мандрівництво, Пласт, Стрільцтво (Львів). – 1914. – 30 липня. – Чис. 95–96. Подвійне число. – С. 1.

⁶ ЦДІАЛ України. – Ф. 366. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 81.

ських землях загалом. Краєві здвиги українських соколів у Львові були висвітлені на шпальтах українських, чеських, жидівських, російських і польських часописів⁷.

Іван Боберський сприяв поширенню українського сокільства за кордоном, а також підтримував контакти зі сокільськими організаціями інших слов'янських народів. Зокрема, він виступив організатором та очільником участі делегації українських соколів у VI Всесокольському злеті у Празі 1912 р.

В українській історіографії про участь українських соколів у VI Всесокольському злеті у Празі 1912 р. йдеться лише побіжно та принагідно. З огляду на це, у запропонованій статті, на прикладі VI Всесокольського злету у Празі, розглядається питання участі делегації українського товариства “Сокіл” з Галичини під керівництвом Івана Боберського у пописі міжнародного рівня в Празі; досліджено особливості організації та проведення злету; з'ясовано значення злету в розвитку українського сокільського руху, що став символом національного єднання і демонстрації політичної згуртованості та сили українського народу.

Джерельною основою для дослідження слугували документи Центрального державного історичного архіву України у Львові (фонд 312 (“Українське спортивне товариство “Сокіл-Батько”, м. Львів”), фонд 366 (“Боберський Іван (1873–1947), педагог, організатор, українського спортивного руху в Галичині та за кордоном, голова товариства “Сокіл-Батько” у Львові, професор”)), фонд 410 (Тисовський Олександр (1886–1968), професор біології, педагог, письменник, засновник “Пласту”, суспільно-політичний діяч), видання українського товариства “Сокіл” “Вісти з Запорожжя”, Приватний архів Степана Гайдучка (м. Львів), спогади Івана Боберського та Степана Гайдучка.

До VI Всесокольського злету у Празі українські соколи готувалися ретельно й задалегідь. Чимало інформації з цього приводу можна почерпнути із протоколів засідань старшини гімнастичного товариства “Сокіл-Батько”, які відбувалися у домівці організації за адресою: м. Львів, вул. Руська, 20. Зокрема, 23 листопада 1911 р. на XXV звичайному засіданні старшини “Сокола-Батька” обговорювалася “Справа поїздки до Праги”. Вирішено відрядити делегацію на злет. Осип Доманик у виступі зазначив про те, що створено окремий комітет із підготовки до злету. До його складу увійшли Михайло Волошин, Осип Доманик та Володимир Гузар. Комітет зобов'язувався розробити маршрут, розіслати відомості про цю подію сокільським осередкам Галичини, звітувати про хід підготовки перед старшиною “Сокола-Батька” тощо⁸. 30 грудня 1911 р. на XXVI звичайному засіданні старшини “Сокола-Батька” про “Справу поїздки до Праги” зазначалося таке: “Тов[ариш] [Сень] Горука вносить, щоби не зачинати жадної агітації за поїздкою, доки не дістанемо офіційного запрошення. Тов[ариш] [Іван] Боберський запевняє, що до нас запрошене не прийде; передтим однак не належить переставати агітувати, бо если нас не запросять, то можливе є, що поїдемо в більшому числі приватно. Внесене тов[ариша] [Сеня] Горука прийнято”⁹. 16 квітня 1912 р. на IV звичайному засіданні старшини “Сокола-Батька” зазначалося: “Щодо поїздки до Праги, то Старшина, одержавши запрошене від Чехів, рішила вислати 32 людей в одностроях, а більше число людей має постарати ся комітет для поїздки

⁷ Докладніше див.: *Сова А.* Історія прапора товариства “Сокіл-Батько” ... – С. 175–202.

⁸ ЦДАЛ України. – Ф. 312. – Оп. 1. – Спр. 41. – Арк. 109 зв.–110.

⁹ Там само. – Арк. 114 зв.

до Праги. Наколиб на 2. тижні перед здвигом в Празі не зголосило ся відповідне число людей, Старшина відкликує приїзд а висилає лише делегацію¹⁰.

В українській пресі про підготовку українського сокільства до VI Всесокольського злету у Празі час від часу з'являлися інформаційні повідомлення. Зокрема, У 62–64 числі українського сокільського часопису “Вісти з Запорожа”, яке побачило світ 30 грудня 1911 р., було поміщено інформацію такого змісту: “Сокільський здвиг в Празі всеславянський відбуде ся 29, 30. червня і 1 липня 1912 року. Карта зі Львова до Праги особовиком стоїть 25 К. поспішником 34.50 К.”¹¹. А в січні 1912 р. у цьому ж часописі повідомлялося: “Про поїздку на всеславянський здвиг в Празі, який відбуде ся 29., 30. червня і 1. липня 1912 р. повинні вже тепер думати всі тоті, що хотіли би відбути подорож на сей здвиг до Праги, оглянути прегарне місто, подивити ся на здвиг і на руховиків всіх Словян: Болгар, Сербів, Хорватів, Словінців, Словаків, Поляків, Росиян, Чехів”¹². У “Вістях з Запорожа” старшина товариства “Сокол-Батько” закликала українців взяти якнаймасовішу участь у Всесокольському злеті у Празі: “На Здвиг всіх славянських “Соколів” в Празі 29. червня – 1 липня повинно поїхати як найбільше Українців. Пояснення дає “Сокол” у Львові. Кождий, що їде, дістає виказку на знижену їзду залізницею. Здвиг буде великанський. До свободних вправ стане 12.000 люда”¹³.

Після обговорень та дискусій, на VI Всесокольський злет у Празі сформовано відповідну українську делегацію. Вона була представлена однією чотою галицьких соколів із прапором “Сокола-Батька”. Її очолювали Іван Боберський (голова “Сокола-Батька”), д-р Льонгін Цегельський (перший містоголова (заступник) “Сокола-Батька”), д-р Михайло Волошин (другий містоголова “Сокола-Батька”) та начальник Степан Гайдучок. Крім них, у злеті участь взяли: Микола Буфан, Антін Гапак, Іван Гозияш, Юліан Гозияш, Олександр Гошовський, Володимир Гузар, Омелян Гузар, Осип Доманик, Іван Дудич, Михайло Зазуляк, Францішек Коргонь, Микола Кривецький, Євстах Михалевич, Людомир Огоновський, Олекса Павлюк, Іван Панич, Петро Пньовський, Олекса Пялинський, Мирон Федусевич, Софрон Ференцевич, Іван Чорний (всі зі Львова); Т. Гвоздецький зі с. Нижня Липиця (тепер село Рогатинського р-ну Івано-Франківської обл.), Гринь Чеховський із Надвірної; Юрій Боднар зі Свистільник (тепер с. Світанок Рогатинського р-ну Івано-Франківської обл.); Цельзий Збудовський, Лев Кубринович, Іван Мирон, Стефан Мишкевич, Володимир Янович (усі зі Станославова, тепер – Івано-Франківська); Антін Гарасимів та Богдан Гарасимів зі Стрия; Теофіль Остапюк із Тернополя; Адам Білас і Василь Гута з Трускавця; Василь Чорний зі Щирця¹⁴. Іван Боберський, формуючи делегацію для поїздки в

¹⁰ ЦДІАЛ України. – Ф. 312. – Оп. 1. – Спр. 41. – Арк. 120.

¹¹ Сокільський здвиг в Празі // Вісти з Запорожа. Часопись руханкових і пожарних товариств (Львів). – 1911. – 30 грудня. – С. 8.

¹² Про поїздку на всеславянський здвиг в Празі // Вісти з Запорожа. Часопись руханкових, змагових, мандрівних і пожарних товариств (Львів). – 1912. – 30 січня. – С. 8.

¹³ На Здвиг всіх славянських “Соколів” в Празі // Вісти з Запорожа. Часопись руханкових, змагових, мандрівних і пожарних товариств. – Львів, 1912. – 30 мая. – Чис. 69. Мандрівне число. – С. 7.

¹⁴ [Боберський І.]. Двайцять літ “Сокола-Батька” / І. Боберський // Календар “Вістий з Запорожа” на 1914. І річник. – Львів, 1913. – С. 202; По здвизі в Празі // Вісти з Запорожа (Львів). – 1912. –

Прагу, намагався щоб у ній були представники українських сокольських осередків із різних куточків Галичини.

VI Всесокольський злет у Празі проходив чотири дні – 28, 29, 30 червня та 1 липня 1912 р.¹⁵. Він був проведений із нагоди 50-річчя від заснування чеського сокольського руху. Святування організував Союз Слов'янського Сокольства. На той час до його складу входили такі союзи: чеський (95.300 членів), польський (24.688 членів), хорватський (13.000 членів), словенський (7.916 членів), болгарський (6.000 членів), сербський (3.812 членів). На VI Всесокольський злет прибули також делегації від росіян (700 осіб), англійців, французів, американців та українців. Не приїхали на злет поляки (офіційна версія – через конфлікт російських соколів із польськими, насправді тут йшлося про конфлікт поляків та чехів).

28 червня 1912 р. на урочистій академії з нагоди відкриття VI Всесокольського злету у Празі від українців виголосив вітальне слово голова гімнастичного товариства “Сокіл-Батько” Іван Боберський. Для кращого розуміння, нижче наведено повний текст вітального слова:

Високо Поважані Пані і Панове!

Славне Сокольське Товариство!

Над Дністром і над Дніпром живе український нарід і від Сокольства сего народу приношу привіт Соколам присутних Славян а передовсім славному чеському Сокольству. П'ятьдесят літ росте вже чеська сокілська армія. Она зростає постійно і вносить порядок, рухливість і енергію в суспільстві. Що лише чеський нарід пічне, всюди видно плян, витривалість, енергію а в перших рядах до народної роботи йдуть Соколи. Чеський край є твердинею Славянства а Прага єї серцем. Соколи виступають до бою з фразою. Фраза є ворогом праці, ворогом правдивої сили, ворогом чесноти. Сокілська робота викорінює фразу. Побіда над фразою удала ся чеським Соколам. Так само побідить Сокольство інших Славян фразу зглядом себе самих і фразу зглядом інших славянських націй. Щирість в характері і щирість в роботі се наша ціль. Желая в імени українського народу, щоби чеські Соколи провадили свій нарід дальше від побіди до побіди, щоби чеський союз сокілський кріпшав дальше, більшав і цвив.

Чеське Сокольство і чеський нарід прийняли українських Соколів сердечно і весело. Пересилаємо їм еще раз на тім місці щиру подяку, стискаємо дружню руку і кличемо: Гаразд!¹⁶

Цього ж дня на руханково-спортовій площі у Празі відбулися показові вправи чеського сокольського доросту (виступало із вправами вільноруч 400 дівчат, після них – 1000 хлопців) та учні “російських заведень наукових, що громадно приїхали на сей здвиг”, серед яких було чимало українців¹⁷.

29 червня 1912 р. всі соколи, в тому числі й українська сокілська делегація, вшанувала засновників чеського сокольства Індіріха Фігнера та Мирослава Тирша,

31 липня. – С. 1–2; Чи варто було їхати до Праги? // Там само. – С. 3.

¹⁵ По здвизі в Празі // Вісти з Запорожа. – 1912. – 31 липня. – С. 1; Чи варто було їхати до Праги? // Там само. – С. 3.

¹⁶ По здвизі в Празі // Вісти з Запорожа. – 1912. – 31 липня. – С. 2.

¹⁷ Гайдучок С. VI. Олімпіада в Празі / С. Гайдучок // Вісти з Запорожа. – 1912. – 31 липня. – С. 4.

склавши вінки на їхніх могилах. Другий місто голова, (заступник) голови “Сокола-Батька” Михайло Волошин виголосив промову, в якій “висказав поклін тим двом великим мужам, основателям чеського “Сокола””¹⁸. У приватному архіві Степана Гайдучка збереглися світліни з цього дня злету¹⁹. У цей день відбулася наймасштабніша за весь злет показова програма²⁰. Зокрема одночасно виступали із вправами вільноруч 10.496 чеських соколів, після них 5600 чеських сокілок.

30 червня 1912 р. відбувся святковий похід вулицями Праги. У ньому взяло участь 17.712 соколів в одностроях, 159 соколів на конях, було задіяно 314 прапорів, музичний супровід виконували 8 оркестрів²¹. Кожна сокільська делегація несла табличку з написом місцевості або народу, які представляли. На чолі величавого походу крокували 18 соколів, які вступили в чеську організацію 1862 р., за ними – відділи “Союзу Словянського Сокільства”, далі делегації: французька, російська, американська, українська (з Галичини), чеська (з Німеччини), болгарська, хорватська, словенська, сербська, чеська (з Австро-Угорщини). Закінчення колони замикали 159 соколів на конях²². Українські та празькі газети відзначали, що дисципліна й порядок під час святкового походу були взірцеві²³. Після цього відбувся урочистий показ руханкових вправ. 3-поміж інших виступили: 22 французи (вправи на поруччях, дручку (турніку), 20 руховиків з Петербурга (вправи вільноруч), 8 руховичок із США (вправи раменами), американські руховики (вправи вільноруч), 48 французів (вправи на перстнях (кільцях)) та ін. На завершення програми продефілювали перед глядачами 92 руховики на конях (їзда ступом, трухтом, закруги, звороти, перегляд, їзда четами)²⁴.

У Празі збереглася документальна 29-хвилинна хроніка цього часу, на якій зафіксовано українську сокільську делегацію під час святкового походу. Світлина української сокільської делегації з цих урочистостей була розтиражована в чеських та українських часописах²⁵.

Участь у VI Всесокільському злеті у Празі суттєво посприяла налагодженню дружніх відносин з наддніпрянськими українцями. Такі контакти в Галичині підтримувалися здавна, зокрема і старшиною українського “Сокола”. Однак вони помітно інтенсифікувалися у 1911 р. під час проведення I Краєвого сокільського здвигу, збору коштів для викупу землі під “Український город” (руханково-спортову площу “Сокола-Батька”) та підготовки до участі у VI Всесокільському злеті у Празі. У ході спілкування (листування та зустрічі) поставали питання розвитку сокільського руху

¹⁸ По здвизі в Празі... – С. 2.

¹⁹ Приватний архів Степана Гайдучка (м. Львів).

²⁰ Вправи вільноруч 12 тисяч чеських Соколів на всесловянським здвизі в Празі 30. червня 1912 // Вісти з Запорожа. Часопись руханкових, змагових, мандрівних і пожарних товариств. – Львів, 1912. – 31 жовтня. – Чис. 72–74. Число Богдана Хмельницького. – С. 6.

²¹ По здвизі в Празі... – С. 1; *Гайдучок С. VI. Олімпіяда в Празі...* – С. 4.

²² *Гайдучок С. VI. Олімпіяда в Празі.* – С. 4–5.

²³ Див., наприклад: По здвизі в Празі. – С. 1; *Pražský ilustrovaný kurýr (Praha).* – 1912. – 8 července. – Р. 1 та ін.

²⁴ *Гайдучок С. VI. Олімпіяда в Празі.* – С. 4

²⁵ *Pražský ilustrovaný kurýr.* – 1912. – 8 července. – Р. 1; Чета Сокола-Батька, яка станула до походу на всеславянським здвизі в Празі 30. червня 1912. // Вісти з Запорожа (Львів). – 1912. – 31 липня. – С. 1 та ін.

на українських землях у складі Російської імперії і навіть ідеї можливості створення українського “Сокола” на Наддніпрянщині, зокрема в Києві.

Керуючись саме такими настроями і думками, 25 червня 1912 р. до Львова прибув авторитетний український громадський та політичний діяч Микола Міхновський (автор праці “Самостійна Україна” (Львів, 1900 р.)). У супроводі Івана Боберського він оглянув домівку й рухівню “Сокола-Батька” на вул. Руській, 20. Цікавився іншими громадськими інституціями українців Львова й Галичини. Через декілька днів Микола Міхновський разом із делегацією галицьких соколів виїхав до Праги на VI Всесокольський злет (відомо, що їхав із Іваном Боберським в одному купе)²⁶ і поруч з ними був присутній на низці подій (це зафіксовано на багатьох світлинах²⁷), а повертаючись з-за кордону з Ніцци на Наддніпрянщину, знову завітав до Львова. 11 липня 1912 р. старшиною був прийнятим у члени “Сокола-Батька”²⁸. Тоді ж Микола Міхновський через Івана Боберського передав 60 рублів на викуп землі під площу “Сокола-Батька” – “Український Город”²⁹.

На самому ж VI Всесокольському злеті з’ясувалося, що серед російських соколів, які теж прибули до Праги, чимало українців-наддніпрянців – із Києва, Одеси, Харкова, Полтави. Галицькі й наддніпрянські соколи, українські громадсько-політичні діячі у Празі мали чимало зустрічей і спільних імпрез. Особливі стосунки налагодилися з доктором Іваном Луценком та вчителькою Ольгою Набоких з Одеси (у 1914 р. Іван Луценко разом із своєю донькою взяв участь у Шевченківському здвизі у Львові) та соколами-наддніпрянцями Михайлом Єремівим та Григорієм Мазуркевичем з Києва. З ними упродовж 1912–1914 рр. листувалися Іван Боберський та Степан Гайдучок³⁰. До речі, вертаючись із Праги, Михайло Єремів на декілька днів залишився у Львові, де ознайомився з діяльністю української сокольської організації.

Участь в ювілейному VI Всесокольському злеті мала надзвичайно важливе значення для галицьких українців. Із цього приводу в часописі “Вісти з Запорожжя” зазначалося: “Які ж користи моральні? Ось вони: 1) Вперше у історії нашого відродження взагалі а з окрема в історії розвою нашої сокольсько-січової організації українського народу під прапором С[окола]-Б[атька] побіч таких руханкових організацій з цілого світа, як англійська, французька, американська, чеська, російська і т. ін. 2) Френетичні оплески при появі нашого репрезентанта проф[есора] [Івана] Боберського підчас привітів в репрезентативнім домі, замінна увага, з якою вислухано промови нашого репрезентанта д-ра Мих[айла] Волошина на гробі Тірша і Фігнера і ноншалантна форма, з якою привітав посол Крамарж нашого репрезентанта посла д-ра Л[ьонгіна] Цегельського на банкеті – свідчили про незбитий факт признання Українцям як великому народови належного місця побіч таких народів як Французи,

²⁶ Приватний архів Степана Гайдучка (м. Львів).

²⁷ Там само.

²⁸ ЦДІАЛ України. – Ф. 312. – Оп. 1. – Спр. 154. – Арк. 29.

²⁹ *Гайдучок С.* Зв’язки галицьких Соколів з наддніпрянцями перед війною / С. Гайдучок // Літопис Червоної Калини. Ілюстрований журнал історії та побуту. – Львів, 1937. – Липень–серпень. – Чис. 7–8. – С. 21.

³⁰ Там само. – С. 21–24; Передрук див.: *Гайдучок С.* Зв’язки галицьких Соколів з наддніпрянцями перед війною / С. Гайдучок // “Сокол-Батько”: спортивно-руханкове товариство у Львові. Альманах 1894–1994 / [упоряд. А. Благітка]. – Львів: Основа, 1996. – С. 95–100.

Англійці, Американці, Чехи, Росіяни і інші. 3) Ціла чеська преса поставила ясно справу, яка до недавня ще була для русофільських Чехів неясною: – хто ми є. “Ukrainci z Haliče” лунало з уст до уст як підчас привитання і супроводження нас з двірця, так і підчас походу. 4) Абстиненція Поляків з одного а наша участь з другого боку дала Чехам товчок інформувати ся ближше про відносини в Галичині а з окрема про справу українського університету. 5) Серед російських Соколів зорганізованих як державна інституція – найшли ми багато Українців закордонних з Києва, Харкова, Одеси, Полтави – з д-ром [Іваном] Луценком – і з ними провели не одну гарну хвилю на розговорах про організаційну працю. 6) А що найцікавіше, той факт, що ми були сьвідками незвичайного блямажу і компромітації наших галицьких кацапів. Замало їм було сего, що прилюдно здвиговий комітет ще перед здвигом заявив, що їх не просить – приїхати – але згідно з нашим жаданем їх не допущено між репрезентантів як таких, що не мають кого репрезентувати – а що найважнійше, що не лишень усі але навіть Росіяни зігнорували їх в так діймаючий спосіб, що на тім хиба лишень кацапи могли не пізнати ся, або се, не паленіючи зі сорому, знести. Треба було бачити Маркова та Янчевецкого, що блідли, зеленіли і синіли зі злости, бо вперве на славянським здвизі почули себе, що суть погноєм для личних амбіцій гр. Бобрінського. Компромітацію свою завдячити мусять кацапи нашій рішучій поставі на здвизі в Празі³¹.

Перебуваючи у час злету в Празі, Іван Боберський надіслав багатьом своїм знайомим, близьким, українським громадським діячам та організаціям поштової картки як пам’ятку про VI Всесокольський злет у Празі та участь українців Галичини та Наддніпрянщини в ньому. Зокрема, 28 червня адресований ним лист-вітання Степанові Гайдучку (не зважаючи на те, що він перебував разом із Іваном Боберським у Празі) зі словами: “Посилаю привіт на спомин поїздки до Праги”³²; 28 червня – українському гімнастичному товариству “Сокіл-Батько” у Львові з таким текстом: “Гаразд! В. В. В. В. [Все вперед! Всі враз! – А. С.]. Привіт з VI. здвигу всеслав. Є тут 35 люда в одностроях”³³; 2 липня Степанові Гайдучку зі словами: “Сердечно здоровлю!”³⁴; 2 липня поштівку (із зображенням української церкви в Празі) Олександру Тисовському з таким текстом: “Привіт з VI. Всеславянського здвигу в Празі шле Іван Боберський”³⁵. Іван Боберський також 1 липня на свою адресу у Львові (вул. Мохнацького, тепер – вул. М. Драгоманова) надіслав поштівку-нагадування про виготовлення світлин, на яких були зафіксовані наддніпрянці Микола Міхновський із Харкова та Іван Луценко з Одеси. Пізніше цей лист потрапив до приватного архіву Степана Гайдучка, де зберігається й досі³⁶. Після злету Іван Боберський на декілька днів поїхав до Відня. Звідти він також надсилав поштівки різним особам, пишучи про VI Всесокольський злет.

Отже, VI Всесокольський злет у Празі (український відповідник – здвиг, часом – олімпіада) та подібні національні форми в низці європейських країн стали символами національного єднання і демонстрації політичної згуртованості та сили поневолених

³¹ Чи варто було їхати до Праги? // Вісти з Запорожа. – 1912. – 31 липня. – С. 2–3.

³² Приватний архів Степана Гайдучка (м. Львів).

³³ ЦДАІЛ України. – Ф. 312. – Оп. 1. – Спр. 111. – Арк. 100–101.

³⁴ Приватний архів Степана Гайдучка (м. Львів).

³⁵ ЦДАІЛ України. – Ф. 410. – Оп. 1. – Спр. 55. – Арк. 11–11 зв.

³⁶ Приватний архів Степана Гайдучка (м. Львів).

народів. Участь у цьому та інших подібних заходах такого рівня давала можливість українцям – народів без держави – не лише представити українське сокольство, а й політично заманіфестувати себе Європі та Світові. Досвід, здобутий українськими соколами на VI Всесокольському злеті у Празі 1912 р., був використаний у майбутньому (тоді українські соколи не брали участі в спортивних змаганнях та показових виступах³⁷). Отже, завдяки заходам Івана Боберського (у 1920-х рр. проживав у Канаді, з 1932 р. – у Словенії), українські соколи брали участь у Всесокольських злетах, які проводила Чехословаччина у міжвоєнний період. Зокрема, українська сокольська делегація під проводом академіка Степана Смаль-Стоцького (тодішнього посла ЗУНР у Празі) взяла участь у VII Всесокольському злеті у Празі 1920 р.³⁸ Ця сторінка української історії вимагає окремих наукових студій.

Andrii Sova. The Participation of the Ukrainian Sokils in the VI All Sokils' meeting in Prague in 1912

The article is devoted to the VI All Sokils' meeting in Prague in 1912. The participation of the Ukrainian delegation from Galicia under the leadership of Ivan Boberskij due to the international standards in Prague is examined. The peculiarities of the meeting's organization and its passing are researched. The importance of the meeting for the development of the Ukrainian Sokils' movement is ascertained. The meeting is considered to be a symbol of the national unity, the political solidarity and the strength of the Ukrainian people.

Key words: Ivan Boberskij, Ukrainian community "Sokil", Sokils' movement, the VI-th All Sokils' meeting in Prague.

³⁷ *Боберський І.* Звіт Сокола-Батька за рік 1912 / І. Боберський, О. Гузар, М. Левицький, І. Панталюк, І. Федак, Е. Чесник, С. Винників // Вісти з Запорожа. Часопись руханкових, змагових, мандрівних і пожарних товариств (Львів). – 1913. – 28 лютого. – С. 6.

³⁸ *Наріжний С.* Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами / С. Наріжний. – Прага, 1942. – Част. 1. – С. 273.

Larysa Zariczniak

MIROSLAV HROCH'S CREATION OF A NATION AND THE UKRAINIAN EXPERIENCE

Using Miroslav Hroch's 3 points of his theory of nation creation on the Ukrainian case study beginning in the nineteenth century. This case study examines Ukraine's national evolution from both a political and cultural aspect and how these two culminated in Ukraine national identity during the twentieth century which many Ukrainians identified with not only those who lived in Poland and in the Soviet Union.

Keywords: Miroslav Hroch, national consciousness, Ukraine, twentieth century, national identity, national evolution

“Ukraine is Europe” was one of the original slogans of the 2013–2014 Revolution of Dignity in Ukraine¹. This concept that Ukraine is an integral part of the European community has been examined within modern politics but does it hold sway in a historical understanding of nation building and national evolution? Does the evolution of the Ukrainian nation fit into the mold created by Miroslav Hroch, a leading Czech political theorist and historian who has refined the idea of European nation building?² Hroch believes that the nation is ‘a large social group characterized by a combination of several kinds of relation (economic, territorial, political, religious, cultural, linguistic and so on) which arise on... a specific compact land-area, and... the reflection of these relations in the consciousness of the people.’³ In order to establish a nation, Hroch further believed that there are three periods of national evolution: social and cultural revolution, a patriotic agitation movement that acquires a social and political character and finally a period of mass-mobilization and a world-wide integration of the nation.⁴ However, does Hroch's idea of nation creation hold sway for the Ukrainian example? What specifics does the Ukrainian experiment with nation

¹ “Євромайдан у Києві зібрав більше 100 тисяч людей” [Електронний ресурс] // Наші Новини. – 2013. – 24 листопада. – Режим доступу: <https://news.vash.ua/news/polityka/yevromaydan-u-kyuyevi-zibrav-bilshhe-100-tysyach-lyudey>

² Ernest Gellner has maintained that nationalism was primarily a political principle and a species of patriotism that was distinguished by its homogeneity, literacy and anonymity: Ernest Gellner // *Nations and Nationalisms*. – Oxford, Oxford University Press, 1983. – P. 1, 138.

³ *Hroch M. Social Preconditions of National Revival in Europe* / M. Hroch. – London, Columbia University Press, 1985. – P. 4–5.

⁴ *Ibidem*. – P. 22; John Breuilly Reviewed Work: *Social Preconditions of National Revival in Europe: A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations* by Miroslav Hroch, Ben Fowkes / John Breuilly // *The English Historical Review*. – 1986. – Vol. 101. – No. 399. – P. 446–447.

creation have and how did they manifest themselves in the late nineteenth-early twentieth centuries? Furthermore, what was the outcome of this Ukrainian national experiment? These are the main problems and questions that this article tries to solve.

This article's goal is to use Hroch's ideas of the evolution of nations in explaining how Ukrainians dealt with their own identities within a political and cultural sense and within a wider context of the various empires that occupied Ukrainian lands: from Austro-Hungary to Tsarist Russia. It will explain just how Ukraine's national experiment was within the European norm and was only stopped due to external and foreign factors. And in this way, Ukraine as a nation should not be subordinated within the Russian world view but rather seen through the prism of a European growth of nations.

Miroslav Hroch was educated in the Marxist-communist educational system and some of this influence is still seen in his work, even after the fall of the communist experiment in Europe. For example, he still holds a very deep-rooted understanding of the Ukrainian national liberation struggle of the First World War. He, for example, does not accept that Ukraine achieved full independence with the declaration of the Ukrainian National Republic's Fourth Universal in 1918 and inserts the claim that Ukrainians never wanted independence from any empire be it Austro-Hungarian, Tsarist Russian or Soviet.⁵ This Marxist understanding is also clear in his denunciation of nationalism as something to "criticize and denounce... as a way of thinking and as a method of struggle" while regarding self-determination of nations as "the only just solution"⁶. In this instance, Hroch ignores that many nationalist groups (particularly Ukrainian ones) strove for national self-determination from occupying forces. However, that is another topic for another article. In general, Hroch's work has been glorified and criticized for his subtle treatment of Europe's nation building process and his delineation of it into three phases. There has been some criticism in Hroch's handling of his "ingredients". Gale Stokes, for example, questions Hroch's dependence on economic and social ingredients rather than political or ideological ones: Hroch's argument that politics and ideology do not matter but oppressive policies do invites questions about oppression itself – is it not a socio-economic form that is essentially a political category which excludes segments of the population from the benefits of political participation?⁷ Overall, the most important criticism of his work is by David Kirby who explains the most fundamental problem is that the arguments he advances "are not carried through into the third phase, that of the mass national movements... [and] the case remains unresolved"⁸. However, if one takes a more fluid interpretation of Hroch's phases of national revival, one can mold them to many examples, even ones that John-Paul Himka believes are too "agrarian, politically and economically backward" – those in East Central Europe⁹.

⁵ *Hroch M. National Self-Determination from a Historical Perspective / Miroslav Hroch // Canadian Slavonic Papers. – 1995. – Vol. 37. – N 3–4. – P. 298.*

⁶ *Ibidem. – P. 298.*

⁷ *Stokes G. Social Preconditions of National Revival in Europe: A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Small European Nations by Ben Fowkes, Miroslav Hroch / G. Stokes // The American Historical Review. – Vol. 91, Issue 3. – 1986. – P. 625.*

⁸ *Kirby D. Social Preconditions of National Revival in Europe. A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Small European Nations by Miroslav Hroch, Ben Fowkes / David Kirby // The Slavonic and East European Review Vol. 65. – N 2. – 1987. – P. 293.*

⁹ *John-Paul Himka Social Preconditions of National Revival in Europe: A Comparative Analysis of Patriotic Groups among the Smaller European Nations by Miroslav Hroch, Ben Fowkes // Harvard Ukrainian Studies. – Vol. 14. – N 1–2. – 1990. – P. 198.*

Whether or not he likes to admit it, political nationalism is the inevitable outcome of Hroch's nation building concept¹⁰. The evolution of that nation (and the final by-product of nationalism) is conceptualized in three stages. The first period of the national struggle is "marked by learned observations and descriptions of what is (or is supposed to be) the nation, its language, its past, its mentality, way of life, etc"¹¹. For Ukraine, this period of scholarly interest in its collective past was also its period of struggle against absolutism. This period was defined by the romantic poetry produced predominantly by Taras Shevchenko who questioned Ukraine's position within the Russian Empire and called upon Ukrainians to unite against serfdom and oppression. Moreover, Oksana Kis has argued that the beginning of the nineteenth century created intellectual works "devoted to the study of an archaic worldview through the analysis of ancient beliefs, myths, legends in the ceremonial and ritual spheres"¹². This was the first intellectual exercise in nation forming, by examining the growth of the Ukrainian national consciousness through the ages – intellectuals began to link the Ukrainian present with a distinctively Ukrainian past and against the absolutist ideas of monarchy attached to the Austro-Hungarian and Russian imperialisms¹³. For Hroch this link to the past was usually to a medieval state, while many Ukrainians actually linked their statehood to that of the Cossacks and the medieval Kyivan-Rus¹⁴. This intellectual national expansion coordinated itself between those Ukrainian lands in the east under the Russian Empire and in the western parts which were under Austro-Hungary. The populist movement of the Ukrainian intellectuals began in the east in Kharkiv and Kyiv and gradually moved westward with the increase of Tsarist repression¹⁵. After this initial period, Ukrainian intellectualism became normalized and was sustained throughout Ukrainian society.

The Ukrainian fin de siècle of intellectualism was represented by the works of Lesia Ukrainka, Olha Kobylanska and Ivan Franko. Solomyia Pavlychko believes that the works of these authors "testified to a certain maturity of Ukrainian culture, the complexity of its discourse and the polyphonic nature of its artistic thought"¹⁶. This second stage of Ukraine's national and intellectual development became "instrumental to the emergence of a *national* historiography that could coherently present a synthesis of events on the *entire* Ukrainian ethnic territory"¹⁷. The cementing of a national identity and the spread of a national movement corresponds with Hroch's second phase which is predominated by a period of patriotic agitation which in Ukraine is more peasant-based rather than working class since Ukrainian

¹⁰ *Hroch M.* Social Preconditions of National Revival in Europe. – P. 3.

¹¹ *Ejusdem.* National Self-Determination from a Historical Perspective. – P. 284.

¹² *Кісь О.* Жінка в традиційній українській культурі (друга половина ХІХ – початок ХХ ст. / О. Кісь. – Львів: Інститут народознавства НАНУ, 2008. – С. 18.

¹³ One of the first historical writings on Ukraine, for instance, was produced by Bohdan Didytskyj in 1858 and was titled Народна Історія Руси (Rusyn National History). *Velychenko S.* National History as Cultural Process / Stephen Velychenko. – Edmonton, Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1992. – P. 172.

¹⁴ *Hroch M.* National Self-Determination from a Historical Perspective. – P. 295.

¹⁵ *Yekelchuk S.* Modernization, Nationalism and Socialism in Ukraine under the Russian Empire / Serhy Yekelchuk. – Melbourne, Monash University Press, 1995. – P. 20, 22, 25; *George G. Grabowicz* 'Mythologizing L'viv/Lwow: Echoes of Presence and Absence' / George G. Grabowicz // Harvard Ukrainian Studies. – 2000. – Vol. 24. – P. 318.

¹⁶ *Павличко С.* Фемінізм / С. Павличко. – Київ, 2002. – С. 128.

¹⁷ *Velychenko S.* National History as Cultural Process. – P. 176 (my own italics)

economy at this time was agriculturally dominated. This phase was also indicated by a shift from intellectual patriotism to peasant-based national identity for Ukrainians. John-Paul Himka has stated, "by 1900 the national movement had established such a strong base in the countryside that we can consider the second phase in the development of the national movement complete"¹⁸. After this time, the Ukrainian national movement represented the mass interest of all Ukrainians.

The third and last stage of a national movement is the impact of mass communication and a world-wide integration of the nation. This final stage, according to Hroch, coincides with the end of the First World War¹⁹. The rise of a mass Ukrainian national movement also coincided with the First World War and the war with the Second Polish Republic and Bolshevik Russia. By 1914, for example, Ukrainian national consciousness was clearly defined and Ukrainians were more determined than before to establish their own independent state²⁰. Unlike the trend of the Ukrainian populist movement, the idea of national self-determination was coordinated between eastern and western Ukrainians. The political formation of that determination was first expressed in 1900 when the Revolutionary Ukrainian Party (RUP) was founded in Kharkiv²¹. Furthermore, their main political ideological pamphlet, which declared "One, United, Indivisible, Free, Independent Ukraine from the Caucasus to the Carpathians", was the product of a Ukrainian lawyer from Kharkiv – Mykola Mikhnovsky – but was published in L'viv with the assistance of the Galician Social Democrats²². Members of the RUP included a young Symon Petliura who eventually achieved that Ukrainian independence under the Ukrainian People's Republic (UNR). The national movement of this period also had a world-wide integration: it assumed many of the same militarist traits that were current in Europe at the time, especially in Bosnia and the First Balkan War²³. Engagement with issues affecting the wider world was also a characteristic of the UNR, who enforced laws and signed treaties on behalf of the whole Ukrainian population²⁴. The UNR acted on behalf of all Ukrainians – east and west. This national

¹⁸ Conversely, Hroch believes that the second phase of Ukraine's national development actually began in 1900 (*Hroch M. National Self-Determination...* – P. 285); *John-Paul Himka Galician Villagers and the Ukrainian National Movement in the Nineteenth Century / John-Paul Himka // Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1988. – P. xxv.*

¹⁹ *Hroch M. Social Preconditions of National Revival in Europe. – P. 22.*

²⁰ *Janusz T. 'Education of the Non-Dominant Ethnic Groups in the Polish Republic, 1918–1939' / Janusz Tomiak; [ed J. Tomiak] // Schooling, Educational Policy and Ethnic Identity. – New York, European Science Foundation, 1991. – P. 192.*

²¹ *Motyl Alexander J. The Turn to the Right: The Ideological Origins and Development of Ukrainian Nationalism / Alexander J. Motyl. – New York, Columbia University Press, 1980. – P. 10.*

²² *Головченко В. Російська "тюрма народів" / В. Головченко // Національне питання в Україні ХХ – початку ХХІ ст.: історичні нариси; [ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Даниленко, С. О. Довгий, С. В. Кульчицький та ін.]. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2012. – С. 61–62.*

²³ *Motyl Alexander J. The Turn to the Right... – P. 8.*

²⁴ This includes the Warsaw Agreement of 1920 which allied the UNR and Poland against Bolshevik Russia. *Palij M. The Ukrainian-Polish Defensive Alliance, 1919–1921 / Michael Palij. – Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1995. – P. 70–71.* It should also be added that this unity of east and west was at the very beginning of its existence: it was only in 1905, for instance, that the

unity was a product of the emergence of a coordinated national movement prior to the creation of the UNR which was sustained by voluntary recruits who thought of themselves as Ukrainians. This was the final stage of developed nationalism in Ukraine. However, there was an almost outright elimination of the Ukrainian national movement in eastern Ukraine during Soviet rule. This elimination began as early as 1922 with the “Regulation on Higher Education” Acts which abolished the autonomy of higher educational institutions and saw the arrests of professors who were identified as “bourgeois nationalists” all over eastern Ukraine²⁵. This decimation was finalized in the 1930’s with Stalin’s final elimination of the Ukrainian intelligentsia and the near-liquidation of the Ukrainian peasantry²⁶.

In addition to political nationalism, one can use Hroch’s idea of nation creation to cultural nationalism which also existed throughout modern Ukrainian history. The concept of a cultural uniqueness that is influential in shaping the national character of a people was first noticed by Johann Gottfried von Herder (1744–1803) when he theorized that each historic division of humanity has its own cultural character: a kind of “national soul” that implants into each individual “a particular national culture”²⁷. Ernest Gellner further argues this when he states that nationalism is actually maintained by culture: ‘In its extreme version, similarity of culture becomes both the necessary and the sufficient condition of legitimate membership’ in a nation²⁸. Much like Ukrainian political nationalism, Hroch’s three stages can be applied to the progress of Ukrainian cultural nationalism. During the first stage of the cultural movement, the peasantry became vital for understanding the ethos of Ukrainian culture and began to separate the Ukrainian language from Russian and Polish²⁹. The western Ukrainian center of the national movement became L’viv – under the Austro-Hungarian parliamentary system, Ukrainians were actually heard rather than silenced, as was the case in Tsarist Russia. It was here that the populist movement from eastern Ukraine began its spread westward and helped form the cultural, educational and social elements of Ukrainian nationalism that would be so influential during the interwar years, namely the Prosvita society and various sporting organizations³⁰. The second phase reinforced the evolutionary nature of the Ukrainian national movement by using the cultural likeness of Ukrainians to spread a certain national identity that was based on Ukrainian peasant characteristics. Himka believes that during this time, “the peasants developed and created a culture with no *national* purpose in mind; the intellectual codified the culture and endowed it with political, self-differentiating symbolism; then they returned it to the

Prosvita society was allowed to establish reading rooms in eastern Ukraine. *Головченко В.* Російська “тюрма народів”. – С. 71.

²⁵ Боротьба з українським націоналізмом // Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст. Історичні нариси / Д. В. Архієрейський, О. Г. Бажан, Т. В. Бикова та ін.; [відп. ред. В. А. Смолий]. – Київ: Наук, думка, 2002. – Р. 267.

²⁶ *Єрїменко Г.* Національні відносини в радянській Україні (1923–1938) / Г. Єрїменко, Л. Якубова // Національне питання в Україні XX – початку XXI ст. – С. 220.

²⁷ Carlton Hayes *Nationalism: A Religion*. – New York: The Macmillan Company, 1960. – Р. 67.

²⁸ *Gellner E.* *Nationalism* / Ernest Gellner. – New York: New York University Press, 1997. – Р. 3–4.

²⁹ *Павличко С.* Націоналізм, сексуальність, орієнталізм: складний світ Агатангела Кримського / С. Павличко. – Київ, 2000. – С. 263.

³⁰ *Якубова Л.* Українські землі в складі Російської та Австро-Угорської імперій (XIX ст.) / Л. Якубова // Національне питання в Україні. – С. 47, 52.

peasants who integrated this revised and symbolized culture into their own"³¹. It was in this way that a national culture began to be recognized by not only the Ukrainian intellectuals but also the Ukrainian peasants – it was now a mass cultural movement.

The third stage of cultural nationalism sees the peasantry formulating “its material interests in demands for national self-determination [and] the maintenance of national culture”³². For the Ukrainians, this culminated in the active participation in the fight for Ukrainian independence in 1917. The cultural nationalism of these Ukrainians helped the Ukrainian armies gain support from the peasantry and their mass national consciousness propagated the idea that this particular peasantry was an obstacle to Soviet and Polish domination after the failure of Ukrainian independence.³³ For western Ukrainians living in the interwar period, their nationalism was cultivated by its traditions and customs and its want of self-governance grew stronger throughout this time period.³⁴ This cultural nationalism, alongside Ukrainian political nationalism culminated in what Marta Dyczok has described as the recognition of Ukrainians “as a separate national group” during the 1920s.³⁵

Ukrainian cultural nationalism comes through the peasantry – it is from this social group that the Ukrainian ethos has evolved. Peasant collective action has been discussed by numerous theorists including Michael Taylor who has argued that peasant collective action, especially in revolutionary wars and rebellions, has been based on the community where it was “rational for the large numbers of peasants... to participate”³⁶. For him, a pre-existing rural community allows a group of people to participate in violent struggles³⁷. Before this collective action is exercised however, a community has to exist. Organizations and networks must be able to mobilize around “a distinct set of issues and a common collective identity” before there is any collective action.³⁸ This distinct common collective identity was already forged by the inter war years and it was because of this that identity became an important aspect in the national development - and consequences of that development - under Poland and the Soviet Union.

This distinct national identity which was developed through Hroch's three stages, allowed the Organization of Ukrainian Nationalists (OUN) to become active during the interwar years and also allowed the Ukrainian National Democratic Alliance (UNDO) to

³¹ *Himka*. Galician Villagers and the Ukrainian National Movement in the Nineteenth Century. – P. 196.

³² *Hroch M.* Social Preconditions of National Revival in Europe. – P. 152.

³³ *Гриценко А.* Українсько-польське протистояння / Аделіна Гриценко // Політичний терор і тероризм в Україні. XIX—XX ст. Історичні нариси; *Север А.* Спецназ КГБ. Гриф секретности снят! / А. Север. – Москва: Єксмо, 2008. – С. 379.

³⁴ *Рубльов О.* Національне питання в II Речі Посполитій / О. Рубльов // Національне питання в Україні. – С. 282.

³⁵ *Dyczok M.* The Grand Alliance and Ukrainian Refugees / Marta Dyczok. – New York: St. Martin's Press, 2000. – P. 9.

³⁶ *Taylor M.* 'Introduction' / Michael Taylor; [ed. M. Taylor] // *Rationality and Revolution*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1988. – P. 2–3.

³⁷ *Ejusdem.* 'Rationality and Revolutionary Collective Action' // *Rationality and Revolution*. – P. 77–78.

³⁸ *Hrycak A.* 'From Global to Local Feminisms: Transnationalism, Foreign Aid and the Women's Movement in Ukraine' / Alexandra Hrycak // *Sustainable Feminisms*. – Vol. 11. – 2007. – P. 80.

become the most populous during the interwar years within Polish politics.³⁹ However, the importance of a distinctively Ukrainian cultural identity found its emphasis in the cultural organizations that thrived during the same time as the UNDO. These included, but are not limited to, Plast, the Prosvita society and the Ukrainian Women's Union⁴⁰. The role of these cultural organizations in the spread of cultural nationalism throughout western Ukraine has been highlighted elsewhere. Many of these historical studies have highlighted the history of the Prosvita society, for example.⁴¹ Others recount the influence of the Ukrainian Women's Union in the active promotion of the Soviet Ukrainian Holodomor in 1933.⁴² Or the interconnectivity of the Ukrainian Women's Union and Ukrainian nationalism and the role of this upon the women of the interwar years.⁴³

However, both political and cultural nationalism worked in tandem with each other during the interwar years and both were as influential as the other. Both of these types of nationalisms influenced Ukrainians in various and different ways. The political nationalist values that were formed during the First World War were passed down from that generation to the next one that was active during the Second World War - namely those Ukrainians who joined the Ukrainian Insurgent Army and this particular cultural nationalism created a strong sense of a Ukrainian national identity throughout western Ukraine. Moreover, the strong Ukrainian national identity that existed in the interwar years was also cemented through the cultural nationalism that was widespread throughout western Ukraine. This, above political nationalism, was what identified Ukrainians as different from those other nationalities that might have cohabited their villages and cities.

In conclusion, the partial ending of the Ukrainian experiment with nation creation can be seen in 1918 with the Treaty of Brest-Litovsk which established a peace between Poland and the Soviet Union and divided the Ukrainians lands between Warsaw and Moscow. This split stopped the evolution of a unified Ukrainian national consciousness. The Ukrainian national evolution within Poland moved into a much more nationalist element particularly

³⁹ *Motyl Alexander J.* Revolutions, Nations and Empires. – P. 79–80; *John A. Armstrong* // Ukrainian Nationalism. – Littleton, Ukrainian Academic Press, 1980. – P. 20–22; *Лисенко О.* Друга світова війна як новий вимір терору і тероризму / О. Лисенко, Т. Бронська // Політичний терор і тероризм. – С. 605; *Веденєєв Д.В.* Прояви терору і тероризму в протистоянні радянської влади та ОУН і УПА в західноукраїнському регіоні післявоєнної доби / Д. В. Веденєєв, О. Є. Лисенко // Політичний терор і тероризм. – С. 745, 747.

⁴⁰ *Budurowycz B.* Poland and the Ukrainian Problem, 1921–1939 / Bohdan Budurowycz // Canadian Slavonic Papers. – Vol. 25, Issue 4. –1983. – P. 487; *Wysocki R.* Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów w Polsce w latach 1929–1939 / Roman Wysocki. – Lublin: Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2003. – P. 147; *Snyder T.* Sketches from a Secret War / T. Snyder. – New Haven: Yale University Press, 2005. – P. 69.

⁴¹ *Зуляк І.* Діяльність “Просвіти” в західній Україні в міжвоєнний період / І. Зуляк. – Тернопіль, 2005; “Просвіта” на Волині: минуле і сучасне: зб. наук. ст., док. і матеріалів / [за ред. В. К. Барана. – Луцьк, 2001; Просвіта Івано-Франківська / [ред. В. Бойко]. – Івано-Франківськ, 2000; *Even John A. Armstrong* equated the Prosvita society with the OUN: *Armstrong / John A. Even* // Ukrainian Nationalism. – P. 66.

⁴² *Папуга Я.* Західна Україна і Голодомор / Я. Папуга. – Львів: Вид-во “Астролябія”, 2008. – С. 153.

⁴³ *Bohachevsky-Chomiak M.* Feminists Despite Themselves / Marta Bohachevsky-Chomiak. – Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1988. – P. 197.

perpetrated in an extreme element by the OUN and within the wider-democratic sphere by the UNDO. While in eastern Ukraine, communist forces managed to destroy even committed Ukrainian communists that viewed national statehood as being centered in Kyiv and not Moscow. With the 1939 invasion of the Soviet Union of western Ukraine came the complete end of the Ukrainian nation creation because national issues, policies and even cultural processes were controlled by Moscow rather than by Ukrainians themselves. However, Hroch's ideas on nation creation and the evolution of the Ukrainian nation from the nineteenth to the twentieth centuries align – even if certain modifications need to be made. A peasant oriented people who were connected by their mutual cultural traits that overcame absolutist understandings of statehood to such a degree that it undermined one of the strongest empires in Europe. From this came a people united over a political nation that was slowly beginning to integrate itself into Europe. By combining the cultural and political, one can understand the development of the Ukrainian nation in the eighteenth and early twentieth century.

Лариса Зарічняк. Теорія творення нації Мирослава Гроха та український досвід

У статті проаналізовано становлення української нації, відповідно до теорії націєтворення чеського історика Мирослава Гроха, який поділяє процес національного будівництва в Європі на три етапи. Дослідник розглядає національну еволюцію України, починаючи з XIX ст., від культурного та політичного націоналізмів, на основі яких впродовж XX ст. сформувалася національна ідентичність українців, які проживали по обидві сторони Збруча.

Ключові слова: Мирослав Грох, національна свідомість, Україна, двадцяте століття, національна ідентичність, національна еволюція.

Леонід ЗАШКІЛЬНЯК

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ СТОСУНКИ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ПРОБЛЕМИ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

У статті розглянуто дискусійні питання інтерпретації українсько-польських стосунків у роки Другої світової війни на західноукраїнських землях, зокрема на Волині і в Галичині, які по-різному трактуються в Україні й Польщі, висловлено методологічні засади підходу до оцінки “важких” питань минулого та їх значення для формування суспільної свідомості українців і поляків.

Ключові слова: українсько-польські стосунки, Друга світова війна, Волинь, Галичина, історіографія.

Українсько-польські стосунки періоду Другої світової війни наприкінці ХХ і на початку ХХІ століть дивним чином вийшли на один із перших планів у взаєминах двох сусідніх і незалежних держав та народів, передусім через малознаний світовій громадськості, але досить вразливий для пам’яті старших поколінь поляків і українців, конфлікт національних інтересів двох народів на Волині і в Галичині – на “кресах” за польською термінологією і західноукраїнських землях – за українською. Література, а передусім публіцистика з цієї тематики нараховує сотні, якщо не тисячі публікацій¹. Автору цього нарису теж доводилось неодноразово торкатися вказаної проблематики².

¹ У цьому нарисі назвемо лише деякі останні монографічні праці з цієї тематики, в яких зацікавлені можуть знайти ширшу бібліографічну інформацію: *Żupański A.* Droga do prawdy o wydarzeniach na Wołyniu / A. Żupański. – Toruń, 2006; *Filar W.* Wydarzenia wołyńskie 1939–1944. W poszukiwaniu odpowiedzi na trudne pytania / W. Filar. – Toruń, 2008; *Iljuszyn I.* UPA i AK: konflikt w Zachodniej Ukrainie (1939–1945) / I. Iljuszyn. – Warszawa, 2009 (укр. версія: *Ільюшин І.* Українська повстанська армія і Армія Крайова. Протистояння в Західній Україні (1939–1945 рр.) / І. Ільюшин. – Київ, 2009); *Motyka G.* Od rzezi wołyńskiej do akcji “Wisła”. Konflikt polsko-ukraiński 1943–1947 / G. Motyka. – Kraków, 2011; *В’ятрович В.* Друга польсько-українська війна 1943–1947 / В. В’ятрович. – Київ, 2012; *Калішук О.* Українсько-польське протистояння на Волині та в Галичині у роки Другої світової війни: науковий і суспільний дискурси / О. Калішук. – Львів, 2013; *Motyka G.* Wołyń’43 / G. Motyka. – Kraków, 2016; *В’ятрович В.* За лаштунками “Волині-43”. Невідома польсько-українська війна / В. В’ятрович. – Київ, 2016 та ін. Повнішу бібліографію української літератури див.: Українсько-польське протистояння на західноукраїнських землях у роки Другої світової війни: матеріали до бібліографічного покажчика / [укладач О. Калішук]. – Львів; Луцьк, 2007. – 108 с.

² Див.: *Зашкільняк Л.* Українсько-польські стосунки на Волині і в Галичині в 1939–1944 роках: міжнаціональний конфлікт чи неоголошена війна? / Л. Зашкільняк // *Polska, Słowacja, Europa Środkowa w XIX–XXI wieku. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Ewie Orlof* / [pod redakcją Jana Pisulińskiego, Elżbiety Rączy, Krzysztofa Żarny]. – Rzeszów, 2011. – S. 310–320; *Його ж.*

Після схвалення влітку 2016 р. представницькими органами влади Республіки Польща (сеймом і сенатом) постанов щодо річниці “Волинського злочину”³ історична проблематика залишила кабінети істориків і набула політичного звучання, стала одним із чинників зростання напружень у відносинах сусідніх народів. І хоча на сьогодні історики обох країн зробили чимало для з’ясування минулого, між дослідниками постали серйозні розбіжності в баченні давніх подій. Чи не найбільш “гарячою точкою” розбіжностей, які існують між українською і польською сторонами, є питання українсько-польських стосунків на Волині у 1943 і, частково, 1944 р., де вони набули особливо кровопролитного характеру й супроводжувалися численними жертвами серед цивільного населення. В полі зору громадськості, передусім польської, зокрема після падіння тоталітарних режимів і утворення незалежних посткомуністичних держав, опинилися суворо цензуровані раніше питання українсько-польських відносин, “антипольської акції” українського національно-визвольного руху під проводом Організації українських націоналістів С. Бандери (ОУН-Б) та Української повстанської армії (УПА) на Волині і в Галичині в 1943–1944 рр.

Цей матеріал не є аналізом або спробою підсумувати здобутки сучасної історіографії – як української, так і польської чи світової – у вивченні та оцінці проблематики українсько-польських стосунків у ХХ столітті. Йдеться передусім про методологічні аспекти підходу до розуміння “важких” або “складних” історичних питань українсько-польських взаємин у ХХ столітті та способів їх інтерпретації в сучасних умовах. Перед спробою їх розгляду треба зробити декілька зауваг у вигляді вихідних тез цього тексту.

Перше. Вивчення проблем взаємовідносин двох суб’єктів історичного процесу обов’язково передбачає урахування поглядів представників цих суб’єктів. У даному випадку йдеться про дві спільноти – українську і польську, що реалізували певні суспільно-політичні ідеї. Таким чином, йдеться про урахування існування погляду “іншого” і сприйняття цього “іншого” як суб’єкта. Найскладніше в таких випадках говорити про “свіжу” історію або минуле, коли ще залишаються емоційно налаштовані свідки відбулих подій. Доцільно згадати слова знаного дослідника соціальної пам’яті М. Гальбвакса про те, що історія перебуває в послідовному зв’язку з пам’яттю – там, де “згасає” пам’ять (минуле не переживається), місце пам’яті займає історія, *історія розпочинається в цілому тільки там, де закінчується традиція і зникає суспільна*

Волинь, Галичина: суперечки навколо українсько-польських стосунків у роки Другої світової війни // Відгомін Волинської трагедії в історичній пам’яті польського та українського народів: монографія / [редкол.: В.Ф. Солдатенко та ін.]. – Київ, 2013. – С. 142–154; *Його ж.* Волинь, Галичина: спори навколо українсько-польських відносин у роки Другої світової війни // Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. – Львів, 2014. – Вип. 7. – С. 164–184 та ін.

³ Сенат і Сейм РП ухвалили постанови, в яких назвали дії українських націоналістів під час українсько-польського конфлікту в 1943–1944 рр. “геноцидом” польського народу. Див.: “Uchwała Senatu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 20 czerwca 2013 r. w 70. rocznicę Zbrodni Wołyńskiej” [Електронний варіант]. – Режим доступу: <https://www.senat.gov.pl/prace/senat/posiedzenia/tematy,47,1.html>; “Uchwała sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 22 lipca 2016 r. w sprawie oddania hołdu ofiarom ludobójstwa dokonanego przez nacjonalistów ukraińskich na obywatelach II Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1943–1945”. – Режим доступу: <http://www.sejm.gov.pl/Sejm8.nsf/PrzebiegProc.xsp?nr=625>.

пам'ять⁴. Тобто, новітні події перед тим, як стати “історією”, повинні пройти певний період “охладження” емоцій і розширення погляду на них за рахунок візій “іншого”. Треба наголосити, що збільшення часової ретроспективи призводить до зменшення суб'єктивності погляду.

Друге. Наукова історія не є переписуванням джерел. Вона є їх інтерпретацією, яка здійснюється фаховим істориком із метою досягнення наукового образу минулого та його наукового пояснення. Самі історичні факти не несуть наукового пояснення, а лише підставу для такого. При цьому історик не є і не може бути нейтральним спостерігачем минулих подій, як би він цього не прагнув. Він завжди є носієм інтересів і представником певної культурної формації, яку представляє його спільнота. Тому ключовим моментом в інтерпретації минулого завжди залишатиметься соціально-культурна ідентифікація історика і, як наслідок, знову ж таки питання ставлення до “іншого”.

Третє. У зв'язку з вище сказаним значно зростає соціальна роль історика в складному лавіруванні між “знаю, уявляю і промовляю (створюю тексти)”. Він, як і лікар, повинен добре усвідомлювати наслідки своїх тверджень, котрі зачіпають інтереси багатьох людей і спільнот. І тут важливо пам'ятати лікарський канон *non nocere* (“не нашкодь”). Історія і соціальна пам'ять завжди містять численні міфи і стереотипи, спогади і переживання, які окреслюють хиткі межі між добром та злом для себе (і своєї спільноти) й “іншим” (іншою спільнотою). На жаль, історія, як уся багатоманітність і невичерпність історичних фактів, завжди залишає можливість її інструментального використання у вузьких групових інтересах. Один зі знаних європейських дослідників історичної пам'яті Жорж Мінк нещодавно писав: “Європу наскрізь пронизують сліди давніх міждержавних і міжнаціональних конфліктів. Досвід показує, що їхня реактивація завжди можлива, попри різні форми їхнього розв'язання в минулому. Історія переносить себе у теперішність, відбувається мобілізація різних дієвців (акторів – Л. З.), постраждалих груп населення або інших знедолених груп, про яких забули в післяконфліктних угодах або змусили мовчати. Виходячи з цієї реалії, різні зацікавлені групи, політичні партії чи держави створюють собі пам'ятеві ресурси й залучають до свого репертуару дій історизувальні стратегії для того, щоб “повернути в ужиток” образи “болісних” минувшин у своїх поточних політичних іграх”⁵. Тому важливо прискіпливо і критично ставитись до метафоричних “образів” і “уявлень”, які запозичаються істориком із арсеналу (словника) минулих подій – вони завжди віддзеркалюють емоційну й заангажовану (упереджену через участь у цих подіях) реакцію сучасників на самі події.

Четверте. Варто визначити важливе питання: яку мету ми переслідуюмо у науково-історичному осмисленні українсько-польських стосунків, котрі у ХХ столітті часто набували характеру конфліктних? На мою думку, цією метою є визначення і пояснення причин і наслідків конфліктних ситуацій не заради самих конфліктних ситуацій та їх правової чи політичної оцінки, оскільки це ситуації минулого, далекого чи близького, а, виходячи зі сучасної ситуації та її експонування, у ближче і далі майбутнє.

⁴ Думка наведена за: *Assmann J. Pamięć kulturowa. Pismo, zapamiętywanie i polityczna tożsamość w cywilizacjach starożytnych / J. Assmann; przekład A. Kryczyńska-Pham; wstęp i redakcja naukowa R. Traba. – Warszawa, 2008. – S. 58–60 passim.*

⁵ *Мінк Ж. Вступ. Європа та її “болісні” минувшини: стратегії історизування та їх використання в Європі / Ж. Мінк // Європа та її болісні минувшини / [автори упоряд.: Жорж Мінк і Лора Неймайер у співпраці з Паскалем Боннарор]. – Київ, 2009. – С. 37.*

Тому жодна з конфліктних ситуацій, які мали місце серед певних частин українців і поляків у першій половині ХХ ст., не може розглядатись і оцінюватись ізольовано від іншої. Адже ланцюг цих конфліктів, що в модерний час розпочався від Першої світової війни, мав продовження і наслідки. Значить, важливо розглянути увесь цей ланцюг. Однак завжди виникає риторичне запитання: коли ми концентруємо увагу на конфліктних ситуаціях, то чи не призводить це до спотворення історичного минулого та його представлення у виключно негативному світлі?

П'яте. На сьогодні нагромаджено значний обсяг історичних джерел та історіографії з українсько-польських стосунків у ХХ ст., який дозволяє реконструювати події майже кожного населеного пункту та провідних осередків політичного життя українців і поляків. Ці студії доцільно продовжувати. Але нагромаджений матеріал вже сьогодні дає можливість створювати певні історіографічні синтези, засновані на виявленні та узагальненні сутнісних рис та характеристик вказаних взаємин. Синтезуючий погляд так чи інакше повинен відволікатися від другорядних, можливо й дуже важливих із погляду окремої людини чи групи обставин, окреслюючи головне й суттєве. Ширший інтерпретативний погляд на події та явища має важливіше значення саме для сьогодення і майбутнього.

У ХХ століття обидва народи – український і польський – увійшли як поневолені й розділені тогочасними імперіями. Кращі представники української та польської інтелектуальної еліти впродовж ХІХ ст. сформували програми національного визволення і утворення самостійних держав. Проблема полягала в тому, що польські політики, виходячи з “історичного права”, бачили майбутню незалежну Польщу майже виключно в кордонах Речі Посполитої 1772 р. Зберігаючи вірність ідеї відбудови “історичної” Речі Посполитої, як головного змісту усього польського національного руху кінця ХVІІІ – початку ХХ ст., польські політики ставили вірність традиції понад історичні та політичні реалії, залишалися в полоні стійких національних міфів, котрі, хоча й служили підсиленню патріотизму населення, але суперечили новим суспільно-політичним умовам життєдіяльності поляків.

Польський політикум применшував, часто й ігнорував український національно-визвольний рух, який на початку ХХ ст. вже сформувався і організаційно, і політично. Особливо активно він виступав у Галичині під владою Австро-Угорщини⁶. Однак формування і дозрівання українського національного руху, його “претензії” на частину державно-політичного спадку Речі Посполитої, “витискання” поляків не тільки з Правобережної України, але й з “польського П’ємонту” в Галичині боляче сприймалося польським населенням, особливо міським, зустрічали опір і протидію польських політичних кіл.

⁶ Народна програма // Діло. – Львів. – 1895. – 24 грудня. Ідея поділу Галичини на дві етнічні частини народилася ще 1848 р. у середовищі діячів Головної Руської Ради, яка виступила представником інтересів українського (руського) населення під час революційних подій у Львові. Пізніше українські провідники зняли цю ідею з політичної програми, сподіваючись на порозуміння з поляками у прагненні розширення самоврядних прав провінції. Невдача з проведенням чергової спроби порозуміння – “нової ери” – спонукала українців знов рішуче поставити вимогу поділу Галичини: *Кугутяк М.* Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (ХІХ ст. – 1939 р.) / М. Кугутяк. – Івано-Франківськ, 1993. – С. 32–39.

Нагромаджені українсько-польські суперечності отримали свій вихід в період завершення Першої світової війни, коли в практичну площину стала справа відбудови національних держав на руїнах тогочасних імперій. Склалась настільки складна ситуація, що польські політичні чинники виступили як ворогами, так і союзниками українських визвольних змагань. У 1918–1919 рр. вони збройно виступили проти ЗУНР і УГА в Галичині, а невдовзі, у 1920 р., стали союзниками УНР у боротьбі з більшовицько-російською агресією. Обидві війни, за образним виразом польського історика М. Козловського, є “Піровою перемогою” для Польщі, оскільки викопали величезну прірву між українцями й поляками – “природними сусідами і союзниками”⁷ і, крім того, слід додати, різко поглибили розбіжності та конфлікти всередині українського національного табору. Адже 1920 р. уряд Української Народної Республіки під проводом С. Петлюри підписав із Польщею відомий Договір і Військову конвенцію, за якими території Східної Галичини, Західної Волині, Холмщини, Підляшшя, Надсяння, Лемківщини залишалися за Польщею. Західноукраїнське населення та політичні партії не сприйняли і не визнали рішення уряду УНР про залишення цих земель у складі Польщі. Для них це означало продовження непримиренної боротьби за незалежність, а Польща, за таких умов, виступала “агресором” і “загарбником”, який знищив важливий твір українського народу – Західноукраїнську Народну Республіку (ЗУНР)⁸.

Подальші події показали, що мирне співіснування поляків та українців в одній державі є під питанням. Загальний настрій і українського, і польського населення у міжвоєнний період характеризувався збереженням взаємної упередженості та емоційної ненависті, незважаючи на неодноразові спроби окремих осіб із двох сторін досягти українсько-польського компромісу. У Галичині та на Волині вони підсилювалися недолугою політикою польських урядів та адміністрації, котрі за жодних обставин не погоджувалися на надання українцям територіальної автономії, як це було передбачено міжнародними умовами збереження тимчасового контролю Польщі над західноукраїнськими землями⁹. Можна припустити, що виконання Польщею міжнародних зобов’язань щодо Галичини і впровадження тут територіальної автономії було б важливим розв’язанням українсько-польських суперечностей на тому етапі, оскільки створювало підстави дійсного політичного співробітництва на засадах утворення в майбутньому незалежної України, до якого поляки вдалися б не стільки деклараціями, скільки реальними діями. Не випадково один із активних прихильників польсько-українського порозуміння граф Я. С. Лось у листі до львівського воєводи Ружнецького в серпні 1932 р. писав, що для досягнення згоди між українцями й поляками треба

⁷ Kozłowski M. Między Sanem a Zbruczem. Walki o Lwów i Galicję Wschodnią 1918–1919 / M. Kozłowski. – Kraków, 1990. – S. 105–106.

⁸ Гудь Б. Нелегка дорога до порозуміння. До питання генези українсько-польського військово-політичного співробітництва 1917–1921 рр. / Б. Гудь, В. Голубко. – Львів, 1997. – С. 54–59.

⁹ Згідно з рішеннями Найвищої Ради Паризької мирної конференції від 25 червня 1919 р., а потім і постанови Ради Послів Ліги Націй від 14 березня 1923 р. Польща зобов’язувалася запровадити автономію в Галичині. Див.: Красівський О. Східна Галичина і Польща в 1918–1923 рр. Проблеми взаємовідносин / О. Красівський. – Київ, 1998. – С. 129–130, 253–254; Zaks Z. Galicja Wschodnia w polskiej polityce zagranicznej (1921–1923) / Z. Zaks // Z. Dziejów Stosunków Polsko-Radzieckich. – Warszawa, 1971. – Т. 8. – С. 29–32; Pisuliński J. Nie tylko Petlura. Kwestia ukraińska w polskiej polityce zagranicznej w latach 1918–1923 / J. Pisuliński. – Wrocław, 2004. – S. 392–397 i in.

“викорінити шовінізм з польського суспільства, яке на 75 відсотків ним заражене”¹⁰. Причини такого стану досить добре висвітлені в історичній літературі, і ми не будемо на них докладно зупинятися¹¹.

Загальна поразка українських національно-державницьких змагань, антиукраїнська політика більшовиків в УРСР, антиукраїнські заходи польських органів влади в Галичині та на Волині, а також невдачі в досягненні компромісу з українськими поміркованими діячами після 1923 р. спричинили виникнення радикального крила українського національно-визвольного руху в особі Організації Українських Націоналістів (ОУН), яке зробило ставку на “революційний” сценарій визволення України з-під більшовицької окупації і польського панування. До нинішнього часу серед частини польської громадськості та істориків зберігається нерозуміння причин радикалізації українського національно-визвольного руху в умовах поширення тоталітарних ідеологій і методів вирішення суспільних проблем. Проте, як могли реагувати на знищення української державності представники національно свідомих кіл українства? Логічна відповідь: так само, як і польські після нападу на них гітлерівської Німеччини.

Передвоєнні дії польського уряду хоча й були спрямовані на посилення національної безпеки, зокрема на кордонах, але аж ніяк не могли виправдати їх антиукраїнського характеру. Ліберально-демократичні кола українського табору Галичини (Українське Національно-Демократичне Об'єднання, Українська Народна Обнова та ін.) змушені були в черговий раз визнати невдачу спроб орієнтуватися на порозуміння з поляками в очікуванні реального врахування “українського чинника” їхньої політики: загальні елементи політики Ю. Пілсудського щодо підтримки незалежної України за Збручем жодним чином не узгоджувалися з придушенням українського національного руху в Галичині і на Волині. У галицькому і волинському українському суспільствах під впливом радикальних націоналістів зріла “остання” надія опори на Німеччину, що здатна поставити на коліна обидвох агресорів – Польщу та Росію (СРСР), котрі у 1918–1921 рр. поділили між собою Україну.

Коли розгорілася Друга світова війна, політичні впливи ліберальних і демократичних сил українського національного руху виявилися повністю дискредитованими, а політичні акції радикальних націоналістів різко пішли вгору, оскільки війна ставила на порядок денний “продовження політики збройною силою” і реалізацію “революційного сценарію”.

Українсько-польський конфлікт на південно-східних землях колишньої Польської Республіки (західноукраїнських) в роки Другої світової війни сьогодні відображений у численній науковій, публіцистичній і мемуарній літературі, написаній багатьма науковцями, учасниками й свідками тих подій. Спеціалістам ця література добре відома (див. посилання № 1).

Після початку демократичних перетворень у Польщі наприкінці 1980-х років, ліквідації цензури почалося масове заповнення “білих плям” польської та української

¹⁰ Archiwum Państwowe w Lublinie. Sygnatura Łoś. – V-1. – Т. 1. – К. 52.

¹¹ Цих питань у своїх працях торкалися польські дослідники А. Хойновський, Т. Пьотркевич, Е. Папезинська-Гурек, Р. Тожецький, С. Степень, Є. Томашевський, М. Сівіцький, Е. Коко, а також українські – В. Кучабський, І. Лисяк-Рудницький, С. Томашівський, Ю. Сливка, М. Швагуляк та інші.

новітніх історій в обох країнах. В Україні більша увага була приділена і продовжує приділятися розкриттю й усуненню російсько-імперських і радянсько-комуністичних стереотипів, згідно з якими “українців не було і немає”, а вигадані українці були і є “агентами західних країн”, передусім Німеччини, а тепер уже США. У Польщі ж, зокрема, починаючи з 2000-х років, почала зростати хвиля антиукраїнських виступів із метою перевести в центр сучасних українсько-польських відносин проблему “невирішеності” історичної спадщини, зокрема т.зв. “Волинської різни” поляків 1943–1944 рр. Вона повинна була знайти якщо не юридичне, то принаймні політичне вирішення – загальне вибачення української сторони за “злочини ОУН-УПА” на Волині (і в Галичині та Холмщині, Надсянні, Підляшші) і, що важливо, визнання ОУН і УПА “злочинними організаціями”¹². Таке одностороннє трактування українсько-польських стосунків на пограниччі в період світової війни мало і продовжує мати політичний характер. Воно спрямоване не на сучасне і майбутнє, а на реставрацію минулого в його негативних проявах. “Історичні образи” ще живих польських свідків подій спричинили певний відкат у ставленні до українців та України наприкінці першого і першій половині другого десятиріччя ХХІ ст. і вилились у згадувані сенатські та сеймові 2013–2016 рр. щодо “Волинської трагедії”. Замість холодного і зваженого аналізу давніх подій, з’ясування їх причин та характеру частина польських істориків і громадськості піддалась емоційним впливам у намаганні звинуватити український національно-визвольний рух у всіх злочинах, вчинених в регіоні Центрально-Східної Європи, а насамперед у “вирізуванні” й “депортації” польського цивільного населення Волині та Галичини.

Такий підхід абсолютно ігнорує здобутки сучасної української історіографії і, зокрема, зневажає суб’єктність України, її національні інтереси в сучасному світі. Не кажучи вже про звичайну наукову порядність тих, хто береться за перо. Фактично пішли в небуття певні здобутки українських і польських істориків під час роботи 13-ти наукових семінарів “Україна – Польща: важкі питання” (1997–2008)¹³. Якщо відомий фактичний матеріал вже достатньо рельєфно окреслює передумови, характер, сутність і наслідки українсько-польського зіткнення (конфлікту) на Волині і в Галичині під час світової війни, то його інтерпретація значно різниться, що цілком нормально для науки. Треба відзначити й важливий інтерпретаційний наслідок дискусій фахових дослідників минулої: і українські і польські історики прийшли до переконання й підтвердили його в спеціальних “протоколах узгоджень і розбіжностей”, які приймалися на кожному семінарі, а саме – що ОУН і УПА були українськими національно-визвольними формаціями, а не “бандами” і “колаборантами”, а також той факт, що в 1943 р. мала місце “антипольська акція ОУН і УПА” на Волині, а потім і в Галичині, яка передбачала “усунення” (“витіснення”, “переміщення”) польського населення з теренів українсько-польського пограниччя (або колишніх польських “кресів”) і внаслідок якої були значні жертви серед цивільного польського та

¹² О. Калишук Українсько-польське протистояння на Волині та в Галичині... – С. 296–308 та ін.

¹³ Про хід і результати регулярних семінарів українських і польських істориків, що відбувалися в 1997–2008 роках, див.: Polska–Ukraina: trudne pytania. – Warszawa, 1997–2009. – Т. 1–11 (Українська версія матеріалів семінарів: Україна–Польща: важкі питання. – Варшава; Луцьк 1998–2006. – Т. 1–10). Підсумовуючи пророблену роботу, польські історики видали окремий том: Polska–Ukraina: trudna odpowiedź. Dokumentacja spotkań historyków (1994–2001). Kronika wydarzeń na Wołyniu i w Galicji Wschodniej (1939–1945). – Warszawa, 2003 та інші видання.

українського населення. Вже тоді у деяких учасників семінарів склалося враження про “українсько-польський конфлікт” 1943–1944 рр. на “східних землях колишньої Речі Посполитої”, або західноукраїнських – в українській інтерпретації, а не про одностороннє “вирізування польського населення”. Зрештою, названий термін був найбільш поширеним і в публіцистиці, хоча до нього додавали й про “трагедію цивільного населення під час цього конфлікту”, про жертви, яких могло б не бути. Тоді ж прозвучало й визначення “збройного конфлікту” як “українсько-польської війни” з варіаціями “міжетнічної”, “міжнаціональної”, “громадянської”. Не всі історики поділяли такі визначення, але все ж таки головним підсумком 13-ти семінарів став образ політичного й воєнного зіткнення (“конфлікту”, “війни”?) двох *рівноправних* сторін – польського руху опору й українського національно-визвольного руху. (Термін “протистояння”, який часом уживається учасниками дискусій, на мою думку, не надається до окреслення тогочасних подій, тому що в даному випадку не йдеться про пасивні дії з обох сторін – “стояння”, а власне про “діяння”). І це, на наш погляд, було значне досягнення вчених, які намагалися уникнути зростаючого тиску громадської думки з обох сторін – польської та української. Здавалося, що на такій основі можна було би завершити дискусію на суспільно-політичному рівні, застосувавши християнську засаду “вибачаємо і просимо вибачення”.

Однак зовсім неприйнятним і таким, що ображають національні почуття українців, є спроби представити причини конфлікту як виключно прояв “людожерського”, “отруєного націоналізмом” характеру дій українців, котрі без усякої на то причини “різали” безборонних поляків Волині і Галичини, а також т.зв. Закерзоння. Мушу ствердити, що термінологія і оцінки українсько-польських відносин у роки Другої світової війни дивно різняться. Якщо йдеться про конфлікт на Волині, то вживаються метафоричні терміни “різня”, “винищення польського населення”, “людобуйство” (геноцид), а коли йдеться про винищення українського населення, в тому числі цілих поселень, то говорять “одветові акції” (помста), “пацифікація” і тільки в рідких випадках і не до всіх теренів пограниччя – “війна”¹⁴. Тоді виникає слушне запитання:

¹⁴ У цьому місці наведу тільки два приклади з останніх праць польських істориків, праць добре аргументованих фактографічно, але щодо оцінок (і термінів), то таких, що залишають запитання. Т. Береза в цінній, дуже насиченій фактами монографії щодо розвитку українсько-польських стосунків під час війни в Ярославському повіті Люблінщини відзначив, що конфлікт між українським і польським підпіллям дуже складно визначити однозначно, однак в його розвитку можна віднайти і збройні напади, і елементи “етнічних чисток” із обох сторін (щоправда, державотворчі прагнення українського підпілля автор чомусь іронічно називає “квазі-державою”, хоча на той момент (весна 1945 р.) українські державотворчі наміри вже тривалий час фіксувалися всіма учасниками війни). Та й сам дослідник цілком правильно оцінює ситуацію: “Наприкінці II світової війни (...) прагнення українських націоналістів (створення української держави – Л. З.) зустрілися з готовністю поляків захищати тогочасний, визначений рішеннями Великої Трійки в Тегерані та Ялті, стан посідання”. Підкреслюючи надзвичайно складний і заплутаний характер українсько-польської збройної боротьби в умовах окупації, автор все ж таки уникає терміна “війна”, хоча він буквально напрошується з наведеного ним матеріалу “збройного конфлікту” на вказаному терені (*Bereza T. Wokół Piskorowic. Przyczynek do dziejów konfliktu polsko-ukraińskiego na Zasanu w latach 1939–1945* / Т. Береза. – Rzeszów, 2013. – S. 281–282). Інший польський автор, М. Зайончковський, у багатій малознаним фактичним матеріалом монографії готовий визнати факт “партизанської війни”, але все одно наполягає на тому, що польське підпіл-

як називати акції винищення українських поселень польським підпіллям (Павлокома, Сагринь, Піскоровіце и т.д.)? “Геноцидом” українського населення? Чи не простіше умістити всі збройні дії українського й польського підпілля в узагальненому терміні “війна”? Така пропозиція безумовно є дискусійною, але важко знайти інший термін для всієї сукупності подій українсько-польських відносин у роки світової війни та без урахування попереднього етапу їх розвитку. Можна зрозуміти польських керівників підпілля часу війни, які цієї війни не хотіли і прагнули лише зберегти територіальний *status quo ante bellum*. Однак треба взяти до уваги також рішучість керівників українського національно-визвольного руху (і не тільки керівників, а й значної маси українського населення пограничних теренів), які розраховували скористатись умовами війни для “другої спроби” національного державотворення.

Останнім часом на перший план вийшло питання жертв українсько-польського конфлікту на Волині і в Галичині в роки Другої світової війни. І тут до обігу ввійшли не тільки фантастичні цифри польських втрат від “рук українських націоналістів”, а й повне ігнорування втрат української сторони, а також результатів досліджень українських учених і нагромаджений ними документальний матеріал. Наведу тільки один приклад: у недавно проведених порівняннях втрат населення в роки Другої світової війни по одному Володимир-Волинському району Волинської області з’ясувалися такі розбіжності – за підрахунками українських дослідників загинуло 1736 або 1347 українців, а за польською дослідницею Е. Семашко – 73 особи, поляків за українськими підрахунками загинуло 1157 або 483, а за польськими – 3329 (йдеться за весь період війни)¹⁵. А. Боляновський на підставі українських, польських і німецьких документів показав, що втрати польського населення в українсько-польському конфлікті на Волині не можуть перевищувати 20 тисяч загиблих¹⁶.

Водночас спроби порахувати докладне число жертв польського та українського населення від рук ОУН і УПА або польського руху опору на Волині, на нашу думку, були марними, оскільки на той час мали місце численні жертви серед поляків та українців, спричинені також діяльністю окупаційної влади, радянських партизанів та кримінальних угруповань тощо. Український історик С. Макарчук переконливо показав, що внаслідок усіх воєнних катаклізмів втрати польського населення Волині склали не більше 50 тис. осіб¹⁷. Але справа не в кількості жертв польської та української сторони в роки Другої світової війни, а в тому, що саме які події відбувалися тоді на теренах українсько-польського пограниччя. Це дає ключ до їх розуміння і оцінки.

ля вдавалося тільки до “одветових” акцій. Але якщо “війна” була (і вона була за “територію”!), то при чому тут “одветове акції” польського підпілля!? (*Zajęczkowski M. Ukraińskie podziemie na Lubelszczyźnie w okresie okupacji niemieckiej 1939–1944 / M. Zajęczkowski. – Lublin; Warszawa, 2015. – S. 427–428*). Подібна аргументація більше нагадує схоластику і казуїстику.

¹⁵ Див.: Українські жертви Волині 1938–1944 рр. у картах і таблицях. Володимир-Волинський район. Польсько-українське протистояння / [упоряд.: О. Голько, О. Тучак, Н. Халак]. – Львів, 2014. – С. 77.

¹⁶ *Боляновський А. Проблема кількості польських жертв Волинської трагедії 1943 р. / А. Боляновський // Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. – Львів, 2013. – Вип. 6. – С. 129–143.*

¹⁷ *Makarczuk S. Straty ludności na Wołyniu w latach 1941–1947 / S. Makarczuk // Polska–Ukraina: trudne pytania. – Warszawa, 1999. – Т. 5. – С. 323.*

Тому у дослідженні цих питань першорядне значення має пояснення, інтерпретація тих подій, які відбувалися на завершальному етапі Другої світової війни, і перші післявоєнні роки на українсько-польському пограниччі. Очевидно, що тут не можна оминати й питання як зовнішніх депортацій українського і польського населення, так і внутрішніх в СРСР і Польщі.

Очевидно, що кількість жертв серед цивільного населення не є головною ознакою українсько-польського конфлікту на пограниччі. Добре відомо, що польське підпілля ще від 1939 р. готувалося до силового недопущення опанування т.зв. “східних кресів” українською стихією. Ще у середині листопада 1941 р. командувач польського підпілля ЗВЗ (Союз збройної боротьби) подав до Лондона докладний аналітичний рапорт про стан польсько-українських стосунків за період із вересня 1939 р. по листопад 1941 р. зі знаменною допискою “передбачення на майбутнє”. Автор рапорту робив висновок, що при наступних спробах повернути Східну Малопольщу (Галичину) доведеться зіткнутися з “опором зміцнілої української стихії” в некорисних для Польщі обставинах, а збройні дії з польського боку тут будуть представлятися як “агресивна війна”. Автор закликав лондонський уряд якомога швидше виробити політику щодо українців, залучити їх представників до польських урядових структур тощо, щоб зняти нагромаджену напругу¹⁸.

Для польської сторони питання утримання Східної Галичини й Волині (“кресів”) у складі відновленої Польщі було позадискусійним. Не уявляючи собі жодних обставин, за яких “креси” могли би відійти від відродженої післявоєнної Польщі, і не беручи до уваги жодних українських прагнень створення на цих землях незалежної Української держави, польські політичні сили, представлені в підпільному Польському Узгоджувальному Комітеті (Polski Komitet Porozumiewawczy), вже в 1942 р. підготували документ “Проект розв’язання українського питання”, в якому однозначно пропонували примусове переселення українців до СРСР як єдино можливий спосіб “умиротворення” українського населення на “кресах”. У документі зазначалося: “Метою радикальної ліквідації українського питання, а тим самим перешкоди у встановленні польсько-російських відносин необхідно прагнути до заключення з Росією (sic! – Л. 3.) (зокрема, радянською Україною) договору про примусовий обмін всього українського населення південно-східних земель на поляків, що проживають в Росії”¹⁹. Польські підпільні структури і керівні чинники в еміграції ретельно готувались до опанування влади на землях колишньої Польської Республіки. Тому навряд чи можна говорити про “безборонність” польського населення, про “неготовність” до відповіді на виступ українських визвольних сил. Справа полягала в іншому: етнічні поляки становили значну меншість на “кресах” і, незважаючи на недосвідченість і помилки керівників ОУН і УПА, не могли чинити серйозного опору українському визвольному рухові²⁰.

¹⁸ Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945. – Londyn, 1973. – Т. 2. – S. 137–142.

¹⁹ Kwestia ukraińska i eksterminacja ludności polskiej w Małopolsce Wschodniej w świetle dokumentów Polskiego Państwa Podziemnego 1942–1944 / Biblioteka Centrum Dokumentacji Czyny Niepodległościowego. Т. 24: Dokumenty do dziejów stosunków polsko-ukraińskich 1939–1945. – Kraków, 2004. – Т. 2 / [wstęp i opracowanie Lucyna Kulińska i Adam Roliński], dokument 41. – S. 295.

²⁰ Польський дослідник Г. Гришок подає, що в 1942 р. на терені Волині перебувало 305 тис. польського населення, що становило лише 14,6 % всього населення краю. У Східній Галичині

Треба підкреслити, що польське підпілля – як цивільне, так і збройне – на 1942 р. було достатньо розбудованим і потужним, у тому числі й на західноукраїнських землях. На Волині і в Галичині було створено 264 бази польської самооборони, які підпорядковувалися переважно АК і Делегатурі уряду на край (представництво Лондонського еміграційного уряду в окупованій країні). З них 142 бази були в Галичині і 122 – на Волині²¹. Тільки в загонах АК на Волині на кінець 1943 р. було 8 тисяч вояків, а в Галичині – 27,5 тисяч²². Це не рахуючи учасників інших польських підпільних організацій (БХ, НСЗ тощо).

Коли йдеться про т.зв. “відплатні” акції польського підпілля проти українського населення Волині і Галичини, то це не завжди відповідає фактам. Останні дослідження засвідчують, що швидше українці застосовували “відплатні” акції у відповідь на напади польських підпільних формувань. Доведено, що з 8 березня до 1 липня 1943 р. у Волинському воеводстві відбулося 107 нападів на українські села за участю поляків або організованих поляками, було вбито 722 особи (за іншими даними 1091 особа) українців²³. Таким чином, можна стверджувати, що перед “антипольською акцією” була “антиукраїнська акція” польського підпілля.

Фактично, за визначенням польських, українських, німецьких і радянських спостерігачів тогочасних подій, що відображено у відповідних опублікованих документах, у 1939–1947 рр. на землях українсько-польського пограниччя розгорнулася справжня “внутрішня” війна, яка набула жорстоких рис. Почалася ця війна не 1943 р., а у вересні 1939 р. Зокрема, в одній із недавніх публікацій польська дослідниця Е. Семашко слушно звернула увагу на те, що до “різного роду актів терору і вбивств доходило на Волині (а також і в Галичині – Л. З.) вже у 1939 р., майже безпосередньо після вибуху Другої світової війни”²⁴.

Упродовж останнього десятиріччя в польській публіцистиці, а також і в науковій літературі відбулося виокремлення і абсолютизація “антипольської акції” зі всього змісту українсько-польських відносин у роки війни. А головне – стався певний відкат – небажання визнати український національно-визвольний рух рівноправним суб’єктом тогочасних відносин, а, значить, і перенесення українсько-польського конфлікту в рамки внутрішньопольської або внутрішньорадянської справи (за таких умов українських повстанців і український національно-визвольний рух в цілому можна розглядати як “бунт” внутрішніх сепаратистських елементів, які “співпрацювали” з

поляків нараховувалося на той час близько 800 тис. або 19 %. Див.: Gryciuk G. Przemiany narodowościowe i ludnościowe w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w latach 1931–1948 / G. Gryciuk. – Toruń, 2005. – S. 272, 221–223.

²¹ Komoński E. W obronie przed Ukraińcami. Działania Polaków na Wołyniu i w Galicji Wschodniej w latach 1943–1944 wobec polityki eksterminacyjnej nacjonalistów ukraińskich / E. Komoński. – Toruń, 2013. – S. 437–438.

²² Filar W. Wydarzenia Wołyńskie 1939–1945 ... – S. 183; Pempel S. ZWZ-AK we Lwowie 1939–1945 / S. Pempel. – Warszawa, 1990. – S. 87.

²³ Борщук Я. В. До проблеми польських “відплатних акцій” на (березень – початок липня 1943 р.) / Я. В. Борщук // Український історичний журнал. – 2016. – № 1. – С. 113–132.

²⁴ Siemaszko E. Ludobójcze akcje OUN-UPA w lipcu 1943 roku na Wołyniu / E. Siemaszko // Antypolska akcja OUN-UPA 1943–1944: Fakty i interpretacji / [red. naukowa G. Motyka i D. Libionka]. – Warszawa, 2002. – S. 59.

гітлерівцями). Проте антипольська акція, на мою думку, була лише одним із епізодів “малої війни”, яка розгорнулася під покровом “великої світової війни” між українськими та польськими політичними й мілітарними силами на західноукраїнських землях у 1939 р. за зміну політичної карти цієї частини Європи, війни, яка передбачала виникнення незалежної Української держави. У цій збройній боротьбі (а як можна назвати збройну боротьбу?) лилася кров і гинуло цивільне населення по обидва боки конфлікту. І тому весь цей збройний конфлікт умовно можна назвати і “патріотичним”, і, на жаль, “злочинним”, як є злочином будь-яка війна.

Останнім часом з’явилися нові документальні публікації і дослідження, які засвідчують обопільний характер ворожих дій українців проти поляків та поляків проти українців. Йдеться про двотомну публікацію документів ОУН і УПА про польсько-українські стосунки в роки Другої світової війни та післявоєнний період, підготовлену українським істориком В. В’ятровичем²⁵. Опубліковані в ньому численні документи засвідчують, що українсько-польський конфлікт досить рано, вже в 1941 р., переріс у справжню малу війну, яка, проте, мала різні фази прояву. В одному з документів кінця 1941 р. говорилося: “З обсервації і виступів виникає, що польське підпілля спрямовує свою боротьбу проти німців і проти українців (...) Є очевидним, що поляки поставили на опанування повним можливих місць (...) і треба признати, що мають в тій боротьбі досить великі успіхи”²⁶. У 1942–1944 рр. донесення референтів ОУН із усіх земель, де проживали українці, нагадують донесення з театру воєнних дій. В. В’ятрович опублікував також монографію, яку назвав “Друга польсько-українська війна 1942–1947”, в якій докладно обґрунтував ужиту ним термінологію до розуміння й оцінки складних українсько-польських стосунків у роки великої війни. Наведені ним аргументи в сукупності з двотомником документів дають серйозні наукові підстави розглядати запропоновану й відповідно обґрунтовану ним версію²⁷.

На жаль, донині напруження навколо питань українсько-польського конфлікту не вщухає. Ніхто не прислухається до голосів істориків, котрі закликають залишити проблеми минулого науковцям. Вони все ще продовжують використовуватися в політичній боротьбі, при цьому, найбільше в сучасній Україні, де певні політичні кола та угруповання все українське намагаються видати за “фашистське”, “екстремістське”, “бандерівське”, нехтуючи умовами й обставинами тієї жорстокої епохи, коли відбувалися події світової війни. У цьому можна побачити дію певних стереотипів, створених і поширених в українському й польському інформаційних просторах комуністичними пропагандистами. Однак не тільки ними, а й сучасними ворогами України і демократії. Тому актуальним і затребуваним залишається вивчення явищ формування і побутування в суспільній (та історичній) свідомості застарілих стереотипів, зокрема й щодо українсько-польських стосунків у XX століття в суспільній свідомості українців і поляків.

²⁵ Польсько-українські стосунки в 1942–1947 роках у документах ОУН та УПА / [відп. ред. та упоряд. В. В’ятрович]. – Львів, 2011. – Т. 1–2. – 1366 с.

²⁶ Там само. – Т. 1. – С. 149.

²⁷ В’ятрович В. Друга польсько-українська війна 1942–1947 / В. В’ятрович. – Київ, 2011 (друге видання – 2012 р., 366 с.).

Як видається, українським і польським історикам не можна стояти осторонь спроб нав'язати у своїх країнах і на міжнародній арені односторонню версію українсько-польських стосунків у роки Другої світової війни. Ця версія повинна бути зрівноваженою поглядом із “іншого боку”. І українського погляду не може забракнути, інакше, як і раніше, “біографію” і справу України, а також і Польщі, будуть розглядати й вирішувати треті держави – і без українців, і без поляків. Ми повинні поважати як прагнення поляків відбудувати свою державу, так і прагнення українців мати свою незалежну державу. Польська державність вже давно відбудована і зміцнена, а українська ще залишає багато питань для роздумів. Прагнення скомпрометувати український національний рух, повісити на нього “злочини проти людства і людяності” жодним чином не провадять до примирення і взаєморозуміння двох сусідніх народів.

Leonid Zashkilnyak. Ukrainian-Polish Relations During World War II: Problems of Interpretation

The author carried out a review of the scientific literature on the problem of Ukrainian-Polish relations during the Second World War, in particular the armed conflict in Volhynia and Galicia. The differences in the Ukrainian and Polish glance at these events are shown. There were made the critical observations on the unilateral nature of the Polish assessment of the conflict, which does not take into account the international environment of its course and the point of view of Ukrainian historians. There was a significant effect of anti-Ukrainian forces in modern Poland, who try to use historical memory to split the Ukrainian-Polish relations in the current environment. The author insists on the qualifications of the Ukrainian-Polish relations during the war, as the Ukrainian-Polish war, and argues in favor of such an assessment.

Key words: Ukrainian-Polish relations, World War II, Volhynia, Galicia, historiography.

Іван ПАТЕР

ІДЕОЛОГІЧНО-ПРОПАГАНДИСТСЬКИЙ НАСТУП СТАЛІНСЬКОГО РЕЖИМУ НА ГАЛИЧАН (1944–1953)

Проаналізовано діяльність партійних і радянських структур УРСР щодо вкорінення у свідомість галицьких українців комуністичної ідеології та протидії національно-визвольному рухові на західних землях України у повоєнний період. З'ясовано причини нав'язування західноукраїнському громадянству “єдино правильного” марксистсько-ленінського світогляду. Розкрито активізацію політичної роботи серед населення західних областей УРСР союзними і республіканськими партійними організаціями, зокрема, прийняття ними відповідних постанов щодо викриття проявів націоналізму в галузі історії, літератури і мистецтва. Наголошено на напрямі ідеологічної роботи щодо залучення галицької інтелігенції на бік радянської влади. Висвітлено політичний і кримінальний терор супроти інтелігентів-галичан. Показано застосування режимом різноманітних пропагандистських методів та засобів (усна та друкована пропаганда, використання радіо, телебачення, преси тощо). Підкреслено певні зміни у кадровій політиці комуністичної партії після смерті Сталіна, які сприяли активному висуненню на керівні посади місцевих кадрів. Наголошено на позитивних наслідках даного процесу для розвитку суспільно-політичних та економічних відносин у регіоні.

Ключові слова: галичани, західні області, національно-визвольний рух, інтелігенція, тоталітарний режим, ідеологічно-пропагандистська робота.

Встановлення в Галичині у повоєнні роки сталінського тоталітарного режиму, перебудова на радянський лад економічного та суспільно-політичного життя вимагали належного ідеологічного забезпечення. Реалізацію генеральної лінії комуністичної партії у західноукраїнських областях забезпечували політичні та ідеологічні структури, сформовані сталінськими емісарами у перші ж місяці після звільнення регіону від нацистів. Непрості взаємини, які склалися між владою та населенням у період радянзації, стали предметом посиленої уваги з боку істориків, політологів, літературознавців із кінця 80-х – початку 90-х років ХХ століття.

Саме їм завдячуємо появу численних публікацій із даної проблеми (М. Гетьманчук, Я. Дашкевич, О. Ішук, С. Кульчицький, О. Луцький, О. Рубльов, Ю. Сливка, О. Стасюк та ін.), а також збірників документів: “Культурне життя. Західні землі” (у 3-х томах), “Літопис УПА. Нова серія”, “Національні процеси в Україні: історія і сучасність” (у 2-х ч.), “Радянські виборчі кампанії в Західній Україні (1946–1951 рр.)” тощо.

Партійно-державне керівництво УРСР вважало пропаганду одним із найважливіших засобів протидії ОУН і УПА, що давала йому можливість посіяти серед українців сумнів щодо успішного спротиву режимові, викликати серед населення недовіру до учасників національно-визвольного руху. Одним із таких пропагандистських засобів

стало звернення владних структур до вояків УПА і населення західноукраїнських земель загалом. Перше таке звернення від імені Президії Верховної Ради і РНК УРСР було затверджене Політбюро ЦК КП(б)У в лютому 1944 р., коли західні області України були ще окуповані нацистськими військами. Пізніше такі звернення приймалися ще декілька разів: наприкінці листопада 1944 р. – з нагоди звільнення від нацистів усіх українських земель, у травні 1945 р. – з приводу перемоги над Німеччиною, і у лютому 1946 р. – після виборів до Верховної Ради СРСР¹. Їх друкували на сторінках республіканської преси, в обласних, міських і районних газетах західноукраїнських областей, передавали по радіо, розкидали з літаків, зачитували на загальних зборах селян, розвішували на видних місцях у вигляді листівок і плакатів, видавали невеликими брошурами 50-тисячним накладом². Представники режиму обіцяли повстанцям “цілковите прощення їхньої тяжкої помилки, їхніх минулих провин перед Батьківщиною”, якщо вони добровільно перейдуть на бік влади, “зречуться всякої боротьби та ворожих виступів проти Червоної Армії”³. Однак доля тих, хто повірив у ці обіцянки та склав зброю, була незавидною. Більшість із них потрапили до таборів ГУЛАГу, частина – розстріляні, а деякі ставали інформаторами МДБ або поповнювали загони стрибків.

Питанням пропаганди серед населення регіону партійні комітети всіх рівнів приділяли посилену увагу, тримаючи в полі зору найголовніше питання – боротьбу проти учасників визвольного руху. Однак стан політично-пропагандистської роботи у Західній Україні не викликав оптимізму у московського керівництва. У вересні 1944 р. ЦК ВКП(б) заслухав доповіді ЦК КП(б)У, Львівського і Тернопільського обкомів партії про політичну роботу серед населення західних областей України й ухвалив спеціальну постанову “Про недоліки в політичній роботі серед населення західних областей УРСР”. Ця постанова зобов’язувала партійні організації “посилити боротьбу проти ідеології українських буржуазних націоналістів, викривати прояви націоналізму в галузі історії, літератури і мистецтва, поліпшити роботу по марксистсько-ленінському вихованню інтелігенції”. Резолюція Пленуму ЦК КП(б)У від 24 листопада 1944 р. про хід виконання вищезгаданої постанови ЦК ВКП(б), головним чином, була присвячена питанням пропагандистської і агітаційної роботи. Вона зобов’язувала партійні організації вжити всіх заходів для підвищення політичної активності громадянства.

11 жовтня 1944 р. у Львові відбулися збори обласного партійного активу щодо виконання рішень постанови ЦК ВКП(б) від 27 вересня 1944 р. про стан політично-масової роботи серед населення західноукраїнських областей. На зборах піддано критиці роботу більшості райкомів партії за неналежно поставлену агітаційно-виховну роботу, нехтування місцевими особливостями, застосування невідповідних форм агітації та пропаганди⁴.

Партійні комітети західних областей України, виконуючи постанови центральних органів, прагнули охопити масово-політичною роботою всі верстви населення. Для

¹ Літопис УПА. Нова серія. – Київ; Торонто, 2001. – Т. 3: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: директивні документи ЦК Компартії України. – С. 104–116; 155–159; 223–230.

² Там само. – С. 103.

³ Там само. – С. 17.

⁴ Вільна Україна (Львів). – 1944. – 13 жовт.

проведення пропагандистсько-агітаційної роботи серед населення на підприємствах і в селах створювалися агітколлективи. Зокрема, з 1 жовтня по 15 листопада 1944 р. кількість агітколлективів у Львівській області зросла з 452 до 600, агітаторів – із 3 100 до 5 120 осіб. За півтора місяця для населення прочитано 4 207 лекцій і доповідей⁵. Зрозуміло, що ці показники явно завищені. Адже на 1 жовтня 1944 р. у Львівській області було відбудовано тільки 290 з 427 довоєнних промислових підприємств. На селі, без сумніву, агітколлективи були тільки на папері. Однак партійні функціонери, особливо на той час, займалися показухою, висвітлюючи свою роботу в рожевих тонах, оскільки боялися критики вищих інстанцій, але найбільше позбутися своїх посад, і тому повсюдно представляли завищені дані у всіх сферах соціально-економічного та суспільно-політичного життя регіону.

Тоталітарний режим, прагнучи добитися повного підпорядкування місцевого населення, все більше уваги приділяв агітаційно-пропагандистській роботі. Цим займалися відділи пропаганди й агітації, що діяли при обкомах, міськкомах і райкомах партії західних областей, а також лекторські групи. За короткий час тут сформовано структуру більшовицької політичної освіти, яка включала спеціальні гуртки, семінари, а також вечірні університети марксизму-ленінізму, що почали діяти при міськкомах партії. Суть їхньої діяльності зводилася головним чином до насадження серед місцевого населення догматів комуністичної ідеології, що відповідали принципам тоталітарної держави.

При міському Будинку контрпропаганди у Львові у 1945 р. діяв університет марксизму-ленінізму, який нараховував 500 слухачів, вечірні партійні школи, на підприємствах та в установах – школи політграмоти та гуртки по вивченню історії КПРС, біографій Леніна і Сталіна. На початку 1948 р. створено відділення республіканського товариства для поширення політичних і наукових знань. У 1950 р. у Львові відкрито філіал музею В. І. Леніна⁶.

Зауважимо, що особливо пропагандистсько-агітаційна робота серед населення західних областей посилювалася під час виборчих кампаній 1946–1951 рр. Зокрема, з числа працівників Станіславівського обкому КП(б)У було створено шість пропагандистських груп, учасники яких із 1 січня по 1 лютого 1946 р. прочитали 125 лекцій, охопивши 13 687 слухачів. Для агітаційної праці в цей же час Львівський обком скерував 30 науковців Львова. Їх головне завдання полягало не стільки в роз'ясненні змісту радянського виборчого законодавства, як у дискредитації національно-визвольного руху. У зв'язку з тим, всі виступи лекторів та агітаторів зводилися до читання лекцій на теми: “Украинские буржуазные националисты – злейшие враги украинского народа” або “Українські буржуазні націоналісти – агенти англо-американських імперіалістів” тощо⁷.

Вся ідеологічна робота партійних комітетів західноукраїнських областей була спрямована перш за все на привернення на свою сторону місцевої інтелігенції. Адже більшість її представників сприйняли нове повернення радянської влади до Галичини

⁵ Нариси історії Львівської обласної партійної організації. – Львів, 1980. – С. 110.

⁶ Радянський Львів. – 1945. – № 1. – С. 76; Історія Львова. – Київ, 1984. – С. 281.

⁷ Стасюк О. Радянські виборчі кампанії повоєнного періоду та політика радянської західноукраїнського суспільства / О. Стасюк, В. Ільницький // Радянські виборчі кампанії в Західній Україні (1946–1951 рр.): зб. док. і матер. [упоряд. і відп. ред. О. Стасюк]. – Львів, 2011. – С. 16–17.

як доконаний факт, але зовсім не могли досягнути ідеологічних постулатів комуністичного керівництва. У доповідній записці управління НКДБ Львівської області від 30 жовтня 1944 р. “Про політичні настрої української інтелігенції міста Львова” підкреслювалося, що на основі нових агентурних даних тепер найбільш активно у вузьких колах інтелігенції дискутується питання про те, до якої міри змінився політичний лад радянської держави, яке її внутрішнє становище, коли кінець війни і т.п. Навівши висловлювання окремих інтелігентів не зовсім у рожевих барвах щодо дій радянського керівництва, робився висновок про ворожу налаштованість до радянського ладу інтелігенції, яка стверджувала, що радянська система порочна і ніскільки не змінилася, а набула лише іншу замасковану форму⁸. Тому, особливо наполегливо, партійні комітети та первинні партійні організації західних областей України проводили роботу серед інтелігенції, прагнучи виховувати її в “дусі марксистсько-ленінського світогляду”.

30 листопада 1944 р. у Львові відбулася обласна нарада інтелігенції, на якій з доповіддю “Про завдання інтелігенції у боротьбі з українськими буржуазними націоналістами” виступив перший секретар обкому партії І. Грушецький. У роботі наради взяли участь учителі, інженерно-технічні працівники, лікарі, письменники, професори, академіки, серед них М. Возняк, Я. Галан, С. Людкевич, І. Свенціцький⁹. У прийнятому на нараді зверненні до всієї інтелігенції Львівської області її закликалися “до активної боротьби проти українських буржуазних націоналістів, до відбудови народного господарства, розвитку науки, культури, мистецтва, виховувати свідомих патріотів соціалістичної Батьківщини, ще тісніше згуртуватися навколо рідної Комуністичної партії”¹⁰. Однак, зазначимо, що на той час ще не відбувалося “полювання на відьом”, а критика зводилася до загальноприйнятих фраз щодо посилення пропагандистсько-агітаційної роботи серед населення, закликалися інтелігенцію “всебічно допомагати органам радянської влади в справі скорішого розгрому і знищення німецької агентури – українсько-німецьких націоналістів”¹¹.

5–9 січня 1945 р. у Львові відбулася міжобласна нарада активу вчителів західних областей України. З доповіддю “Українсько-німецькі націоналісти на службі у фашистської Німеччини” виступив заступник голови РНК УРСР Д. З. Мануїльський. Зауважимо, що вже сама назва доповіді не коректна і пропагандистська. Адже українські націоналісти, по-перше, ніколи не були “німецькими” і не перебували на службі у нацистської Німеччини, про що, зрештою, засвідчують численні документи й наукові дослідження. По-друге, цинічно заявивши, що “вони (націоналісти) ніколи не відстоювали інтересів і прагнень українського народу”, Д. Мануїльський показав свою недолугість, бо тоді закономірно виникає питання, а чиї ж інтереси захищали українські націоналісти? Цілком зрозуміло, що свого народу.

Такі пропагандистські заходи партійних органів аж ніяк не впливали на свідомість галицької інтелігенції, хіба що посилювали її страх перед владою, боязнь позбутися роботи, бути репресованим або заарештованим.

⁸ Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи і матеріали. – Київ, 1995. – Т. 1. (1939–1953). – С. 221–222.

⁹ Вільна Україна. – 1944. – 2 груд.

¹⁰ Нариси історії Львівської обласної партійної організації. – С. 112–113.

¹¹ Вільна Україна. – 1944. – 2 груд.

Зрозуміло, що ефективність від таких акцій була дуже малою. Про це засвідчила постанова Політбюро ЦК КП(б)У “Про посилення боротьби з українсько-німецькими націоналістами у західних областях України” від 1 січня 1945 р., в якій вказувалося про недостатньо розгорнуту обкомами партій, органами НКВС і НКДБ партійно-політичну й культурну роботу серед населення. Зокрема, зазначалося, що партійними організаціями політична робота проводилася, здебільшого, у райцентрах і в найближчих селах, а віддалені населені пункти взагалі не охоплені пропагандистсько-агітаційними заходами. Також підкреслювалося, що в деяких районах політична робота проводилася по-компанійськи і, взагалі, припинена¹². До прикладу, у Тернопільській області, із довідки ЦК КП(б)У від 18 лютого 1945 р., відсутня систематична масово-політична робота серед населення, агітатори на селі відсутні, районний актив не виступає з доповідями перед населенням на політичні теми, майже повністю відсутня будь-яка робота серед сільської молоді, у селах майже немає комсомольських організацій¹³. Тому головним завданням для комуністів і комсомольців західних областей України ЦК КП(б)У й надалі визначив рішучу й нещадну боротьбу з українським визвольним рухом¹⁴.

У тому руслі найбільше проявлялася недовіра до місцевої інтелігенції, яка стала визначальною рисою сталінської кадрової політики в західному регіоні. Радянська адміністрація у західних областях формувалася майже виключно з прибулих зі східних областей України та інших союзних республік, які призначалися на більш відповідальні посади. Становище інтелігенції чотирьох галицьких областей у цих умовах було неоднозначним: деяка її частина намагалася інтегруватися в тодішню радянську систему й забезпечити її духовно; більший відсоток інтелігентів став об’єктом політичного або кримінального терору, фізичних і моральних репресій; окремі представники інтелігенції були відверто зацікавленими у зміцненні сталінської системи й виступали її ревними апологетами. Зазначимо, що для сталінізму було характерне огульно зневажливе, підозріле ставлення до інтелігенції взагалі, відведення їй позиції “третього зайвого” в соціологічній схемі “робітничий клас – колгоспне селянство”. Тому на західноукраїнських землях сталінізм прагнув насамперед викоринити національно-культурні особливості, а потім під гаслами “боротьби проти націоналізму” розпочати денационалізацію місцевої української інтелігенції¹⁵.

Навколо галицької інтелігенції все більше затягувалося кільце тоталітарного режиму. 9 липня 1945 р. політбюро ЦК КП(б)У розглянуло питання і прийняло відповідну постанову “Про роботу з інтелігенцією м. Львова”. У ній зазначалося, що “лише незначна частина інтелігенції охоплена політичним впливом і марксистсько-ленінським вихованням”. Зокрема наголошувалося, що “інтелігенція західних областей України ще не оволоділа марксистсько-ленінським світоглядом, не придбала достатніх знань і досвіду в галузі соціалістичного будівництва, що частина місцевої

¹² Літопис УПА. Нова серія. – Т. 3. – С. 119.

¹³ Літопис УПА. Нова серія. – Київ; Торонто, 2002. – Т. 4: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ 1943–1959. Книга перша: 1943–1945. – С. 314.

¹⁴ Там само. – Т. 3. – С. 124.

¹⁵ Гетьманчук М. Інтелігенція Львівщини до умов сталінського тоталітарного режиму (1944–1953 рр.) / М. Гетьманчук // Українська національна ідея: реалії та перспективи. – Львів, 2003. – Вип. 13. – С. 155.

інтелігенції ще перебуває під впливом українсько-німецької та польської націоналістичної ідеології”¹⁶. Тому партійні органи взялися за “викорінення буржуазної ідеології у свідомості галицької інтелігенції”. Влада досить добре орієнтувалася у справжніх настроях багатьох представників місцевої інтелігенції, які здебільшого суттєво відрізнялися від публічних виступів. Партійне керівництво, поінформоване спецслужбами, добре розуміло, що формальна згода цих людей із радянською владою було певним компромісом, служила прикриттям своїх думок. У близькому оточенні місцеві інтелігенти критикували внутрішню і зовнішню політику Радянського Союзу, обурювалися репресіями проти греко-католицької церкви, не сприймали колективізації, висловлювали невдоволення щодо затискання свободи слова, з іронією відносилися до спроб нової влади уніфікувати суспільну свідомість. Такі настрої галицької інтелігенції були цілком зрозумілими. Висока національна свідомість населення Галичини, сильний релігійний вплив та європейські культурні цінності чинили інтелектуальний опір утвердженню сталінізму в краю¹⁷.

Вістря цієї боротьби було спрямоване насамперед проти “реакційних націоналістичних теорій” М. Грушевського та його школи. 24–26 червня 1946 р. під керівництвом секретаря ЦК КП(б)У К. Литвина відбулася республіканська нарада з питань пропаганди. Перед історичною наукою на Україні було поставлене одне з найважливіших завдань ідеологічного виховання мас – це викриття ворожих ідей Грушевського та його школи¹⁸.

Перші доноси на представників школи Грушевського у Львівському університеті ім. І. Франка з’явилися ще у грудні 1945 р., які подавалися тодішнім ректором І. Белякевичем як “ворожі шкідливі виступи професорів Кордуби, Крип’якевича та інших деяких комуністів університету”...¹⁹. Згодом за затвердженим парткомом університету тематичним планом доповідей із історії України на історичному факультеті у лютому–березні 1946 р. провели три пленуми кафедр історії, які відкрилися доповіддю І. Белякевича “Критика буржуазно-націоналістичної концепції Грушевського і його школи”²⁰. Проте ці заходи керівництва університету не дали йому бажаних результатів. На пленумах кафедр критикам Грушевського не вдалося примусити І. Крип’якевича і М. Кордубу виступити з осудом свого вчителя. В. Горбатюк (тодішній декан історичного факультету) пізніше зазначав, що “окремі професори і наукові працівники в усних виступах і в пресі уникають буржуазно-націоналістичних концепцій Грушевського і його “школи”, допускають часто тлумачення в дусі цієї шкідливої концепції, а подекуди, навіть відверто вихваляють Грушевського, як “вченого”, “забуваючи” про його націоналістичну концепцію і антинародну діяльність. Саме в такому дусі виступали професор Кордуба і професор Крип’якевич на засіданнях кафедр історичного

¹⁶ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 3. – С. 169.

¹⁷ Галайчак Т. Інститут суспільних наук: сторінки історії / Т. Галайчак, О. Луцький // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2000. – Вип. 7. – С. 27.

¹⁸ Вільна Україна. – 1946. – 30 черв.

¹⁹ Дашкевич Я. Боротьба з Грушевським та його школою у Львівському університеті за радянських часів / Я. Дашкевич // Дашкевич Я. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури / Я. Дашкевич. – 2-ге вид., виправл. й доповн. – Львів: Львівське відділення ІУАД ім. М.С. Грушевського НАНУ, 2007. – С. 420.

²⁰ Там само. – С. 421.

факультету в січні–лютому 1946 року під час критики буржуазно-націоналістичної концепції Грушевського”²¹.

Однак ці заходи для “борців” проти Грушевського не принесли жаданих наслідків. Ні Крип’якевич, ні Кордуба не виступили з критикою своїх старих праць, але й за словами І. Белякевича “траплялися рецидиви в душі буржуазно-націоналістичних вилазок у статтях Крип’якевича, лекціях Рудницького”, історика О. Терлецького назвав “найяскравішим представником низькопоклонства перед буржуазною культурою Заходу”. На всі скарги І. Белякевича у Залізничному райкомі партії та Львівському міськкомі КП(б)У реагували досить стримано, а обком згідно з партійною субординацією мусив радитися з ЦК КП(б)У. Проте секретар ЦК по пропаганді К. Литвин не виявляв особливого ентузіазму, намагався гальмувати розгортання подій²².

Така позиція республіканських партійних органів була піддана критиці у звіті комісії управління пропаганди і агітації ЦК ВКП(б) від 1 липня 1946 р. “Про недоліки і помилки в ідеологічній роботі в Україні”. У звіті зазначалося, що “критика цих настанов (йдеться про історичні концепції М. Грушевського – *I. II.*) зі сторони радянських істориків університету (Львівського – *I. II.*) розцінювалася Львівськими обкомом і агітпропом ЦК КП(б)У як “надто різка” і по суті була засуджена”. У звіті піддано цькуванню І. Крип’якевича, М. Кордубу, О. Терлецького, про що йтиме мова далі²³.

Ще в кінці травня 1946 р. на пленарному засіданні Наукової сесії відділу суспільних наук Академії наук УРСР у Львові академік М. Возняк виступив з доповіддю на тему “Наукове товариство імені Шевченка у Львові та участь у ньому Івана Франка”. На думку співробітників МДБ, М. Возняк возвеличив українського “буржуазно-націоналістичного історика М. Грушевського та назвав його “єдиним вченим всього слов’янського народу”²⁴.

“Критик” Грушевського В. Горбатюк, осуджуючи цей виступ ученого, писав: “Перед багатолюдною аудиторією академік Возняк всіляко вихваляв відомого українського буржуазного діяча О. Кониського і М. Грушевського. Він не знайшов за потрібне викривати їхні реакційні націоналістичні германофільські ідеї і їхню антинародну діяльність. Навіть після того, як доповідачу з цього приводу була подана записка, він “діловито” відповів: “говорити про це не входило в тему моєї доповіді”²⁵.

Продовжуючи виступати на захист М. Грушевського, академік М. Возняк намагався довести перевагу праць ученого над тодішніми радянськими науковцями. Він у колі співробітників філії Академії наук у Львові наголошував, що “Грушевського критикують різні неуки і недоучки, а самі цілі сторінки у нього попереписували”. Даючи гідну відсіч різним “критикам”, М. Возняк відзначав Грушевського як великого вченого, якого таким вважали за кордоном, а вітчизняні історики від нього

²¹ Вільна Україна. – 1946. – 4 серп.

²² *Дашкевич Я. Дашкевич Я.* Боротьба з Грушевським та його школою... – С. 421–422.

²³ Культурне життя в Україні: Західні землі – 1939–1953. – Київ: Наукова думка, 1995. – Т. 1: документи і матеріали / [упоряд. комент. Т. Галайчук; упоряд., вступ. ст. О. Луцький; упоряд. Б. Микитів, Л. Батрак, Л. Федоришин]. – С. 340–341.

²⁴ *Ищук О.* Реакція львівської інтелігенції на розгром історичної школи Грушевського у 1946 році / О. Ищук, Н. Ніколаєва. – Київ, 2007. – С. 8.

²⁵ Вільна Україна. – 1946. – 3 серп.

відмовлялися. Академік підкреслював, що “Грушевський зробив для України більше користі, ніж всі його критики разом взяті”²⁶.

Думку М. Возняка підтримував й професор М. Кордуба, який підкреслював: “Грушевський – це прапор української історичної науки і гордість українців, як нації...”²⁷

У червні–липні 1946 р. антиукраїнські сили перейшли до наступу в галузі літературознавства та історії. У республіканській пресі з’явилося чимало розгромних матеріалів, спрямованих проти “Нарису української літератури”, виданого Академією наук УРСР у 1945 р. під редакцією С. Маслова та Є. Кирилюка. Суть цих так званих “рецензій” зводилася до критики авторів за допущені помилки, які походили від буржуазно-націоналістичних концепцій М. Грушевського.

29 липня 1946 р. в приміщенні Будинку працівників науки і мистецтва відбулися загальноміські збори інтелігенції Львова, де прозвучали негативні виступи щодо “Нарисів історії української літератури” за “відновлення старих, засуджених теорій... М. Грушевського і його школи”²⁸.

Після доповіді відомого погромника І. Кацнельсона (Стебуна) “Про деякі хиби в сучасному українському літературознавстві”, М. Рудницький зазначив: “... Йде дурнуватою похід проти українців. Цей похід явно проводиться російськими шовіністами разом із т. зв. “малоросами” та жидами... у нас зараз російська нація краща всіх, їй належить першість у всьому і їй дозволено задавити та знищити всі решту націй, як вже знищили кабардино-балканців та кримських татар”²⁹.

Одночасно почався наступ на українських істориків, зокрема львівських, заініційований безпосередньо Москвою. У зазначеному вище звіті комісії управління пропаганди і агітації ЦК ВКП(б) (очолював С. Ковальов – заввідділу управління) відзначалося, що “запеклі націоналісти, які під час німецької окупації виступали з погромними фашистськими брошурами, Крип’якевич, Кордуба, Терлецький та інші, мають можливість і тепер з кафедр інститутів проводити свої ворожі теорії...”, виступили з відвертим захистом буржуазно-націоналістичних поглядів Грушевського, підносять останнього, як “борця проти поневолення і всяких зусиль денационалізації зі сторони агресивних народів” (під цим розуміється російський народ). Професор Кордуба висловив жаль, що, мовляв, Грушевський піддається критиці з боку деяких його земляків-українців. Професор Крип’якевич, возвеличуючи “заслуги” Грушевського, відкрито заявляє, що радянська історіографія поклала в основу його праці без будь-яких суттєвих змін”³⁰.

Згодом матеріали звіту стали основою опублікованої С. Ковальовим у статті “Исправить ошибки в освещении некоторых вопросов истории Украины”³¹ і

²⁶ *Ицук О.* Реакція львівської інтелігенції на розгром історичної школи... – С. 9.

²⁷ Там само.

²⁸ *Клебан Л.* Наукова та громадська діяльність Михайла Возняка (1881–1954) / Л. Клебан. – Львів, 2010. – С. 131.

²⁹ *Ицук О.* Реакція львівської інтелігенції на розгром історичної школи... – С. 7.

³⁰ *Культурне життя в Україні. Західні землі.* – Т. 1. – С. 340.

³¹ *Культура и жизнь (Москва).* – 1946. – 10 июля.

передрукованої в республіканській пресі та окремих обласних газетах³². Ця стаття стала сигналом для кампанії проти академічної “Історії України” (Т. 1. – 1943), бо вона була основним об’єктом нападу С. Ковальова, та проти львівських істориків³³.

Директор Інституту історії АН УРСР М. Петровський 24 липня 1946 р. виступив із “самокритикою”, засудивши М. Грушевського та його “школу” в цілому, проте не назвав нікого з його львівських учнів³⁴. Однак на нараді з питань ідеологічної роботи у Львові секретар обкому Є. Желяк у своїй доповіді, критикуючи історичні концепції М. Грушевського, договорився до того, що “ці концепції стали духовною зброєю банд українсько-німецьких націоналістів”, ганьбив М. Кордубу та І. Крип’якевича³⁵.

І. Крип’якевич, зацькований зі всіх боків партійними органами і спецслужбами, був доведений до відчаю, а, ознайомившись зі статтями М. Петровського і С. Ковальова, серед співробітників відділу історії України Інституту історії АН УРСР заявив: “... До якого часу будуть мене травити. Коли вже наступить кінець всім цим обробкам. Так все це набридло, і головне – вбиває всі творчі пориви, що і жити не хочеться. Якби не діти та родина, то краще смерть, чим таке знущення і моральне вбивство. Як більшовики не розуміють, що такою обробкою вони не тільки не виведуть страх, але створюють собі ворогів. Я, якби був молодим, не обтяженим родиною, то пішов би до бандерівців...”³⁶.

Намагаючись повністю морально зламати І. Крип’якевича, як зазначалося вище, В. Горбатюк опублікував 3–4 серпня 1946 р. в газеті “Вільна Україна” статтю “Викорінимо залишки буржуазно-націоналістичних концепцій Грушевського і його “школи”. Автор, як й інші його однодумці, знову облив брудом М. Грушевського, який “пропагував “безбуржуазність” нації, отруєне вістря своєї концепції спрямовував проти російського народу, на роздмухування ворожнечі між українським і російським народами... схилився і плазував перед німцями... Центральна Рада підписала у 1918 р. “договір” з імперіалістичною Німеччиною... Грушевський і його “школа” безсоромно перекрутили історію лише для того, щоб протиставити один одному братні народи, щоб нацькувати український народ на братній російський народ”.

Не оминув він й І. Крип’якевича. Тепер він накинувся на вченого за його “Історію України” (1934 і 1941 рр.). В. Горбатюк показав свою нефаховість історика, написавши, що в книзі Крип’якевича перекручені всі факти, але найголовніше звинувачення він записав авторові в тому, що в роботі “проводиться антинаукова, антирадянська думка, що нібито український і російський народи “ворогували”. В. Горбатюк свідомо морально тиснув на І. Крип’якевича, прагнув перекрити йому всі шляхи в науково-педагогічній діяльності. Він писав: “Вже пройшло два роки від визволення Львова від німецьких загарбників, а професор Крип’якевич ще й досі не спромігся хоч би слово промовити про цю свою виключно шкідливу працю, не розкрив її антиісторичного спрямування і фальсифікації... Професори Крип’якевич і Кордуба ще

³² Ковальов С. виправити помилки в освітленні деяких питань історії України / С. Ковальов // Радянська Україна. – 1946. – 24 лип.; Вільна Україна. – 1946. – 26 лип.

³³ Дашкевич Я. Боротьба з Грушевським та його школою... – С. 424.

³⁴ Радянська Україна. – 1946. – 24 і 26 лип.

³⁵ Вільна Україна. – 1946. – 24 лип.

³⁶ Луцк О. Реакція львівської інтелігенції на розгром історичної школи... – С. 8.

й досі допускають неправдиві тлумачення у своїх лекційних курсах у державному університеті”³⁷.

Стаття В. Горбатюка викликала в середовищі львівської інтелігенції враження вибуху бомби сповільненої дії. Письменник П. Карманський висловився так: “Горбатюк – скотина, він чіпляється до такої ввічливої, чуйної людини, як Іван Петрович Крип’якевич, а до цього перед ним підлизувався та видав себе за його друга”. Публікація Горбатюка буквально приголомшила академіка М. Возняка, який вважав, що незабаром його заарештують і вивезуть у віддалені райони Союзу. У розмові з прибулим у відрядження до Львова завідувачем кафедри російської літератури Кизил-Ординського інституту професором А. Музичкою він сказав: “... Ну ось і прийшла моя черга, доведеться їхати туди, звідки Ви приїхали...”³⁸

Сам же І. Крип’якевич вважав статтю не солідною, не науковою, продиктованою, а Горбатюка маленьким чоловічком, до того ж кар’єристом. Крип’якевич готовий вже був визнати помилки у своїх працях, проте не погоджувався з критикою історичної школи М. Грушевського, його німецькою орієнтацією, відзначав федералізм Грушевського, його довгу боротьбу проти проголошення самостійності України і спротив натиску з боку самостійників. Очевидно, що на той час І. Крип’якевич вже остаточно змирився зі своїм критичним становищем і тому заявив: “... Я не візьму на себе захист Грушевського, достатньо і того, що мені потрібно подумати про власний захист”³⁹.

Виступаючи 9 серпня 1946 р. на зібранні партійно-радянського активу Червоноармійського району м. Львова з порядком денним “Про завдання інтелігенції в роботі на ідеологічному фронті”, І. Крип’якевич заявив, що Грушевський дійсно не застосував марксистський метод, дав недостовірну характеристику про походження українського народу. Однак поки що немає загальноновизнаної науково розробленої історії України й тому учням Грушевського дуже важко самим розібратися в усіх питаннях, давати правильний аналіз історичних фактів. Наприкінці виступу І. Крип’якевич заявив, що буде працювати в напрямі правильного застосування марксистського методу у вивченні історії України⁴⁰.

Сталінський режим прагнув до кінця зламати українських істориків і в цьому добився вже певних результатів, які, однак, й далі не задовольняли їхніх ворогів. Зокрема, І. Крип’якевича та О. Терлецького примусили виступити на нараді партійно-радянського активу Залізничного району Львова. У звіті про цю нараду говорилося, що “професор І. Крип’якевич у своєму виступі зупинився на основних рисах буржуазно-націоналістичної концепції М. Грушевського”. Проте, І. Крип’якевич “не до кінця викрив всю антинародну суть, що сіяла ворожнечу між українським і російським народами і служила на користь буржуазії”. Він зазначав, що “Грушевський “не розумів” боротьби класів, “не бачив” боротьби народних мас проти своїх експлуататорів і через те розглядав націю як одне ціле, “не розумів” питання про державу як класового органу, про виникнення націй. Далі Крип’якевич відзначив, що в минулому він

³⁷ Вільна Україна. – 1946. – 3 серп.

³⁸ *Іщук О.* Реакція львівської інтелігенції на розгром історичної школи... – С. 11-13.

³⁹ Там само. – С. 12.

⁴⁰ Районні наради партійного активу міста Львова з питань ідеологічної роботи // Вільна Україна. – 1946. – 13 серп.

також стояв на таких же позиціях, як і Грушевський, допустився багатьох помилок у написаній популярній історії України, а прийшов до викриття своїх помилок лише глибоко вивчаючи марксистсько-ленінську теорію. Однак, підкреслювалося у звіті, “професор Крип’якевич так і не виявив ідейних зв’язків антинародної ворожої ідеології Грушевського з буржуазією та зрадниками українського народу – українсько-німецькими націоналістами”⁴¹.

Стосовно О. Терлецького, у звіті говорилося, що “на зрушення його світогляду вплинула радянська дійсність, що лише тут, у радянській країні, він побачив правильне розв’язання національного питання, найдемократичнішу в світі державу робітників і селян”. Проте, йшлося у звіті про нараду, “доцент Терлецький нічого не сказав про допущені ним помилки в минулому”⁴².

Відомий український історик Я. Дашкевич зазначав, що “за правдомовність передачі виступів “буржуазно-націоналістичних істориків” (І. Крип’якевича і О. Терлецького – *І. П.*), яких треба було компрометувати всіма засобами, ручатися не можна”⁴³.

Незважаючи на всі ті виступи істориків, їх цькування продовжувалося й далі, нагніталася навколо них нездорова атмосфера, створювалося вороже ставлення до них із боку колег по роботі, робилися спроби морально їх принизити. 13 серпня 1946 р. відбувся ще один захід з метою приниження людської гідності у Львівському університеті, де було проведено розширене засідання бюро партійної організації з запрошенням всіх професорів, викладачів кафедр історії та літератури. На бюро було заслухано та обговорено доповіді про стан викладання історії України та історії української літератури в університеті. На засіданні знову піддано критиці погляди учнів Грушевського – професорів Крип’якевича, Кордуби та інших й прийнято відповідне рішення⁴⁴.

Більшість львівської інтелігенції розуміла, що розпочата кампанія проти Грушевського та його школи була доказом відсутності свободи слова та демократії в Радянському Союзі, адже Грушевський – вчений зі світовим ім’ям, тому подібна критика ніскільки не применшить його авторитету вченого. Науковці підкреслювали великі заслуги Грушевського як організатора НТШ, заперечували будь-яку його зраду для українського народу, якої він ніколи не здійснив, а навпаки, проводив для своєї нації культурну працю, яку за жодних обставин не буде викреслено з української історії.

Окремі львівські інтелігенти здійснювали сміливі громадянські вчинки, відмовляючись від виступів із критикою поглядів М. Грушевського. П. Карманський, який мав виступати перед зборами Червоноармійського райкому партії м. Львова, незважаючи на попередження головуючого та оголошення його виступу перед аудиторією, під час перерви пішов додому, начебто для кращої підготовки промови, і більше до зали не повернувся.

На наступний день після зібрання П. Карманський у бесіді із знайомими заявив: “... Що я дурень лізти зі своїм словом. Що мені залишалося говорити, якщо доповідач

⁴¹ Вільна Україна. – 1946. – 13 серп.

⁴² Там само.

⁴³ Дашкевич Я. Боротьба з Грушевським та його школою... – С. 426.

⁴⁴ Там само. – С. 425.

говорив дурниці, що Грушевський орієнтувався на німців. Це ж абсурд, з цього всі наші люди сміються. Хай би він хоч одну цитату привів з творів Грушевського, де останній орієнтував українців на дружбу з німцями”⁴⁵.

Антиукраїнська кампанія з новою силою розгорнулася після постанови ЦК ВКП(б)У 26 липня 1946 р. у зв’язку зі звітом ЦК КП(б)У про підготовку, підбір і розподіл керівних партійних і радянських кадрів в українській партійній організації, що дуже вдарила по київському ЦК, саме по лінії ідеологічно-політичної роботи. Серпневий (15–17 серпня 1946 р.) пленум ЦК КП(б)У, обговоривши згадане рішення ЦК ВКП(б), вважав, що ЦК “недооцінив особливої важливості ідеологічної роботи, не приділив потрібної уваги добору та ідейно-політичному вихованню в галузі науки, літератури, мистецтва, не організував у пресі широкої критики ворожої буржуазно-націоналістичної ідеології. Внаслідок цього, в деяких книгах, журналах і газетних статтях, в усних виступах окремих українських істориків та літераторів є ідеологічні помилки і перекручення, спроби відродити буржуазно-націоналістичні концепції історика Грушевського та його школи”.

Партійній критиці були піддані I том “Історії української літератури” за “буржуазно-націоналістичні погляди на історію українського народу і його літературу”, I том “Історії України” за “серйозні помилки націоналістичного характеру” та Львівський університет, в якому “протягом довгого часу учні і послідовники “теорій” Грушевського ширили буржуазно-націоналістичні погляди, засмічували свідомість радянських студентів усяким націоналістичним мотлохом”⁴⁶.

Після серпневого пленуму ЦК КП(б)У напади на представників “школи” Грушевського ще більше посилювалися. 24 серпня 1946 р. І. Богодист опублікував статтю під промовистою назвою “Професор Крип’якевич перекручує історичні факти”, в якій звинуватив ученого в неправильному висвітленні історії зв’язків Західної України з Росією (нарис “Перші зв’язки Західної України з Росією”, “Радянський Львів” за 1946 р., № 2–3), показав її як чужинця, а не акцентував “братні зв’язки українського та російського народів”, дав неправдиву оцінку окремим історичним постатям, не розкрив дійсного історичного розвитку українського народу⁴⁷.

Кульмінацією “боротьби” проти “буржуазно-націоналістичних концепцій” М. Грушевського та його школи у 1946 р. стали загальноміські збори інтелігенції Львова, які відбулися 14 вересня. В них взяли участь учені, наукові працівники, викладачі вузів, письменники, артисти, представники партійних, радянських і громадських організацій міста. На зборах із доповіддю “Про серйозні недоліки і помилки в ідеологічній роботі” виступив М. Бажан (на той час заступник голови Ради міністрів УРСР). Він піддав критиці “Нарис історії української літератури”, вказав на “помилки буржуазно-націоналістичного порядку” у статтях, опублікованих у журналах “Вітчизна”, “Україна”, “Радянський Львів”.

М. Бажан наголосив, що “ми в нових умовах України ставимо своїм першочерговим завданням рішучу принципову боротьбу проти історичної “школи” Грушевського, за її цілковитий розгром”. Потім взявся за критику львівських учених. Він сказав:

⁴⁵ *Іщук О.* Реакція львівської інтелігенції на розгром історичної школи... – С. 12.

⁴⁶ Радянська Україна. – 1946. – 25 серп.

⁴⁷ Вільна Україна. – 1946. – 24 серп.

“Ми знаємо, наприклад, що один з учнів Грушевського – професор Крип’якевич, який написав раніше шкідливу, ворожу нам працю “Короткий курс історії України” (насправді такої книжки не було – *І. П.*), тепер став радянським вченим. Але чому ж він досі не розкритикував свої попередні шкідливі і, по суті, антинаукові праці? Чому прилюдно не відмовився від своїх старих поглядів і концепцій? Те ж саме можна закинути і академікові М. Возняку”. М. Бажан вважав, що така критика своїх старих, шкідливих поглядів і концепцій принесла б величезну користь цим вченим особисто, бо “вона служила б засадою для їх дальшої великої наукової роботи на благо народів, на збагачення скарбниці української радянської культури”.

Крім М. Бажана, на зборах виступив Я. Галан, який “напав” на вчених, доводив необхідність боротьби “проти проявів і впливів ворожих нам теорій і ідей”. В. Горбатюк та І. Белякевич піддали гострій критиці праці й висловлювання Крип’якевича та його однодумця М. Кордуби. М. Пархоменко у своєму виступі розкритикував М. Возняка за допущені помилки в його тритомній “Історії української літератури”. Він заявив: “Викликає подив, чому радянський вчений, академік Возняк досі не розкритикував цих помилок”⁴⁸.

На зборах виступив І. Крип’якевич. Будучи морально пригніченим, учений у своєму виступі зазначив, що “як учень Грушевського, він понад 30 років проповідував і поширював ідеї і теорії свого вчителя”. Суть своїх помилок історик, працюючи над “Коротким курсом історії України”⁴⁹, вбачав у невизнанні ним боротьби класів, спорідненості і спільності історичного шляху розвитку українського, російського й білоруського народів. Учений визнавав, що він, як і Грушевський, тенденційно підходив до історичних фактів і подій, замовчував тісні зв’язки українського народу з братнім російським, ототожнював політику російської буржуазії і царизму з політикою всього російського народу. І. Крип’якевич зазначив, що критика помилок за останній час у пресі, “допоможе йому усвідомити припущені хиби і стати на вірний шлях радянського вченого”.

“Засудив” свої попередні праці, в яких проходили теорії “історичної школи Грушевського”, відомий український літературознавець М. Рудницький. Із пресового звіту про збори довідуємося, що учасників зібрання (очевидно, йдеться про партійно-радянський актив. – *І. П.*), не задовільнив виступ доцента О. Терлецького (учень Грушевського). “Його промова на зборах, – говорилося у звіті, – свідчить, що він нічого не забув і нічого не навчився”. Промовець мав велику мужність і відвагу, заявивши, що він у своїх книгах і наукових розвідках “не мав нагоди робити помилок”⁵⁰. М. Кордуба на зборах не виступав, бо у пресі про це не згадувалося. М. Возняк виступати рішуче відмовився⁵¹.

Секретар Львівського обкому партії по пропаганді С. Желяк, підсумовуючи роботу зборів, не звернув уваги на виступи переслідуваних учених. Він і далі стверджував, що учні та послідовники Грушевського – Крип’якевич, Кордуба, Терлецький

⁴⁸ Загальнономіські збори інтелігенції Львова // Вільна Україна. – 1946. – 15 верес.

⁴⁹ * Так І. Крип’якевич назвав свою “Історію України”, очевидно, не хотів виправляти і дратувати своїх “критиків”.

⁵⁰ Вільна Україна. – 1946. – 15 верес.

⁵¹ Дашкевич Я. Боротьба з Грушевським та його школою... – С. 432.

та деякі інші – все ж до останнього часу не відмовилися від псевдонаукових антинародних концепцій свого вчителя. “Ці наукові працівники, – наголошував партійний функціонер, – які припустили досить багато помилок у своїх творах, повинні, нарешті беззастережно стати на правильний шлях в своїй громадській, науковій діяльності, а в цьому їм допоможе лише справжня щира самокритика”.

Після цих зборів гоніння на учнів Грушевського – І. Крип’якевича, М. Кордуби, О. Терлецького, а також М. Возняка та М. Рудницького (щоправда, останній не мав відношення до школи Грушевського. – *І. П.*) – продовжувалося й далі як в університеті, так і за його стінами. Більшість львівської інтелігенції вважала, що незабаром будуть проведені репресії. Однак тепер колективною жертвою знищування “внутрішніх ворогів” стали академічні установи гуманітарного профілю у Львові.

21 вересня 1946 р. Президія АН УРСР звернулася з листом до Ради Міністрів УРСР, у якому просила санкціонувати ліквідацію у Львові відділів інститутів літератури, історії та економіки і перевести основний склад наукових працівників цих відділів для роботи в інститутах Відділу суспільних наук у Києві⁵². 28 жовтня 1946 р. була прийнята відповідна постанова РМ УРСР про ліквідацію зазначених вище відділів у Львові⁵³. З цього приводу академік М. Возняк заявив, що ліквідація академічних установ у Львові – “це останній удар по наукових традиціях НТШ”⁵⁴. Основну масу працівників звільнили з роботи, а “найнебезпечніших” відправили до Києва, за висловом Олени Степанів, у “почесне заслання”⁵⁵.

У цей час було вивезено зі Львова І. Крип’якевича, І. Карпинця, В. Огоновського, Олену Степанів, Я. Ярему та, теоретично, М. Возняка, який фактично до Києва не переїхав (хоча мав влаштоване помешкання), а залишився у Львівському університеті. Його врятувало звання академіка і, у зв’язку з цим, певна фінансова незалежність⁵⁶. М. Кордуба незабаром на 72 році життя помер 2 травня 1947 р. О. Терлецького відправили на пенсію^{57*}.

І в Києві І. Крип’якевича не переставали цькувати. Я. Дашкевич зазначав: “Київські газети приносили погромні статті – немов вітали в цей спосіб історика в столиці: ... проф. Крип’якевич, прагнучи стати радянським вченим, мусить почати разом з усім загоном українських радянських істориків послідовну і рішучу боротьбу проти тих ворожих українському народові поглядів, які він, як послідовник М. Грушевського, проповідував і ширив. Навздогін, зі Львова, летіли звинувачення в фальсифікації етногенезу росіян та взаємовідносин Північної й Південної Русі ще до монголо-татарської навали”⁵⁸.

⁵² Культурне життя в Україні. Західні землі. Т. 1. – С. 347–348.

⁵³ Там само. – С. 357.

⁵⁴ *Ишук О.* Реакція львівської інтелігенції на розгром історичної школи... – С. 32.

⁵⁵ Там само. – С. 18.

⁵⁶ *Дашкевич Я.* Боротьба з Грушевським та його школою. – С. 435.

⁵⁷ * Проте згодом дозволили працювати у львівському відділі Інституту археології АН УРСР, а у 1951–1952 рр. у відділі історії України Інституту суспільних наук АН УРСР. У 1950 р. ухвалою Вченої ради при Уповноваженому Президії АН УРСР йому надано науковий ступінь кандидата історичних наук без захисту дисертації. Помер 13 лютого 1958 р., похований на Личаківському цвинтарі у Львові.

⁵⁸ *Дашкевич Я.* Іван Крип’якевич – історик України / Я. Дашкевич // І.П. Крип’якевич. Історія

І знову історик мусів виправдовуватися. У “Правде України”, а згодом у “Вільній Україні” з’явилася стаття І. Крип’якевича “Непорушне братство російського й українського народів”. У ній під ідеологічним тиском автор змушений був відмовитися від власних попередніх здобутків, стверджуючи: “Я – учень Грушевського. 35 років ... продовжував і розвивав концепції Грушевського ..., зображаючи в своїх працях походження українського народу як відвічне, відособлене від походження двох братніх йому народів – російського і білоруського”. Вчений змушений був “спокутувати свої попередні помилки”, щоб “з честю носити почесне звання радянського історика”⁵⁹. Публікація Крип’якевича викликала відповідну реакцію серед львівської інтелігенції. Олена Степанів у колі своїх колег висловила так: “... Стаття ця вимушена і мені було її боляче та неприємно читати. Хіба можна повірити, що людина, яка 35 років своєї наукової праці присвятила обґрунтуванню певних історичних поглядів, протягом одного–півтора місяців могла прийти до переконання, що вони помилкові і корінним чином змінити свої погляди... Безсумнівно, що Крип’якевич не щирий у своїх висловлюваннях, але він вимушений був виступити з такою статтею...” М. Деркач зазначила: “... Ніхто не повірить, що Крип’якевич написав свою покаяльну статтю щиро та добровільно. Кожен галичанин впевнений в тому, що Крип’якевич вимушений був займатися самобичуванням, а в іншому випадку він міг бути репресованим”. Навіть один із найбільших критиків історика В. Горбатюк висловив таку думку: “... Крип’якевич написав статтю з метою самозбереження...”⁶⁰ У травні 1948 р. київська депортація для І. Крип’якевича закінчилася, і повернення до Львова вже не являло собою небезпеки для краю^{61*}.

Після статті І. Крип’якевича, погромники школи Грушевського чекали подібного кроку й від М. Возняка. 29 листопада 1946 р. у “Вільній Україні” з’явилася стаття М. Бажана “До кінця викорчувати буржуазно-націоналістичні погляди в питаннях історії та літератури України”, в якій, окрім І. Крип’якевича як “послідовника Грушевського”, різко розкритикована тритомна “Історія української літератури” М. Возняка, “побудована за історичною схемою М. Грушевського”.

Кульмінаційним пунктом критичних виступів на адресу академіка, що дуже негативно відбилася на його подальшій роботі, стала рецензія М. Білецького “Нездійснений задум” на книгу “Титан праці”. У ній автор, виконуючи партійне замовлення щодо дискредитації М. Возняка, розкритикував ученого за помилки – невміння відрізнити головне від другорядного, відсутність необхідних висновків і узагальнень, надмірне вживання діалектизмів та наукових термінів, незграбно побудовані речення, бідність та одноманітність художніх засобів тощо. Загалом рецензент наголосив, що “М. Возняк ще й досі перебуває в полоні буржуазно-націоналістичних “теорій” Грушевського і Єфремова”⁶². М. Нечиталюк вважав, що справжнім автором

України. – Львів, 1990. – С. 12.

⁵⁹ Вільна Україна. – 1946. – 23 листоп.

⁶⁰ *Ицук О.* Реакція львівської інтелігенції на розгром історичної школи... – С. 24.

⁶¹ * З приїздом до Львова І. Крип’якевич до 1950 р. працював в Українському музеї етнографії та художнього промислу АН УРСР, із 1951 р. – завідувач відділу історії України, у 1953–1962 рр. – директор Інституту суспільних наук АН УРСР у Львові. Помер 21 квітня 1967 р., похований на Личаківському цвинтарі у Львові.

⁶² *Клебан Л.* Наукова та громадська діяльність Михайла Возняка (1881–1954). – С. 135.

рецензії був не дніпропетровський літературознавець М. Білецький, а редактор книги М. Пархоменко, який “не звернув увагу автора та й залишив не виправленими деякі стилістичні недогляди в тексті”, оскільки це було “частиною задуманого плану розгону “впертого” вченого, який не спокутував своїх гріхів”⁶³.

Проте на цьому переслідування М. Возняка за грушевськіанство не припинилося. Зокрема, поет і літературознавець С. Крижанівський критикував його за статтю у збірнику “Леся Українка”, виданому з нагоди 75-річчя від дня народження поетеси у Львівському університеті в 1946 р. Він засуджував академіка за цитування “верховода українських буржуазних націоналістів”, що “плазує перед Грушевським, з пошаною називає фальсифікатора історії українського народу “одним з видатних спеціалістів – істориків і знавців побуту”. Метою статті С. Крижанівського та групи, що стояла за ним, було намагання закрити перед М. Возняком можливості друкуватися⁶⁴.

Упродовж 1946–1948 рр. М. Возняк зазнав цілеспрямованої критики. Головне вістря спрямовувалося на применшення його наукового доробку через невідповідність методології марксизму-ленінізму, зв’язках зі школою М. Грушевського.

Постанови ЦК КП(б)У “Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії Академії наук УРСР” (29 серпня 1947 р.) та “Про покращення викладання і політично-виховної роботи у вищих навчальних закладах УРСР” (15 жовтня 1947 р.) знову підняли нову хвилю цькування і переслідувань представників “школи Грушевського”. У Львівському університеті відбулося ряд засідань Ради вузу, на яких знову критикувалися антинаукові ворожі радянській ідеології погляди Крип’якевича, Рудницького, Терлецького та інших викладачів; встановлено систематичний контроль за якістю викладання суспільних наук, для чого практикувалося регулярне стенографування лекцій і семінарських занять із наступним рецензуванням і обговоренням їх на засіданнях кафедр і ряд факультетів; на I–II курсах всіх факультетів відбувалися т. зв. теоретичні співбесіди на тему “Ворожі антинаукові теорії Грушевського та його школи”⁶⁵. Така практика тривала в університеті й в наступні роки.

У 1947 р. Львівським обкомом КП(б)У було проведено три загальноміські наради інтелігенції. У рішеннях нарад зазначалося, що постанови ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У обговорені на партзборах всіх вузів, накреслено і реалізовується низка заходів, спрямованих “на непримирену боротьбу проти низькопоклонства перед буржуазною іноземщиною, проти буржуазно-націоналістичних концепцій Грушевського і їх конкретних носіїв”. У партійних документах стверджувалося, що “за невеликим винятком, на загальноміських і вузівських нарадах виступають одні й ті ж люди, каються, дають обіцянки виправити свої помилки і перебудуватися в подальшій роботі і на цьому все закінчується до наступних зборів”. Відзначалось, що “до таких як Рудницький, Терлецький і інші наша радянська більшовицька пропаганда не доходить і немає необхідності витратити на це сили. Від подібних людей потрібно позбуватися”. На нарадах критично оцінювалася робота партійної організації Львівських установ Академії наук УРСР за те, що “не врахувала тих особливостей в роботі колективів наукових

⁶³ *Нечиталюк М.* “Честь праці!”: Академік М. Возняк у спогадах та публікаціях / М. Нечиталюк. – Львів, 2000. – С. 73–74.

⁶⁴ *Дашкевич Я.* Постаті... – С. 435.

⁶⁵ Там само. – С. 433–434.

співробітників, що більшість із них місцеві виховувалися в умовах низькопоклонства перед західно-буржуазною культурою і наукою, в душі буржуазно-націоналістичних концепцій Грушевського⁶⁶.

У боротьбі проти “українського буржуазного націоналізму” партійні функціонери не забули й про розігнане у 1940 р. Наукове Товариство Шевченка, яке у 1947 р. відновило свою роботу в Мюнхені. Згідно з вказівками ЦК КП(б)У у Львові було влаштовано серію “акцій” щодо “викриття справжнього обличчя” НТШ й відповідного “виховання” західноукраїнської інтелігенції⁶⁷. В ході цієї ідеологічної кампанії головну роль відігравав Я. Галан, який насправді применшив історичне значення НТШ в історії української культури та науки, начіпляв на товариство різні політичні ярлики. Політизоване ставлення до оцінки історичної ролі НТШ, нав’язане сталінізмом, стало хрестоматійним для радянської історіографії, яка в діяльності Товариства виділяла два ідейно-політичних, а не наукових, напрямки: демократичний на чолі з І. Франком і В. Гнатюком і “буржуазно-націоналістичний”, ідеологом якого проголошувався М. Грушевський⁶⁸.

У складному становищі опинилися західноукраїнські літератори, особливо старої, т. зв. “буржуазної школи”, які звинувачувалися у націоналізмі. Постанова ЦК КП(б)У “Про перекручення і помилки у висвітленні історії української літератури” (серпень 1946 р.) зобов’язувала Спілку радянських письменників України (СРПУ) “посилити боротьбу з проявами ворожої буржуазно-націоналістичної ідеології”, а також добитися “опанування письменниками марксистсько-ленінської методології”⁶⁹. Історик О. Субтельний наголосив: “Це був похоронний дзвін по скромному повоєнному ренесансу української культури”⁷⁰. “Критиці” піддавалися, насамперед, поет П. Карманський і літературознавець, письменник М. Рудницький. 24 липня 1947 р. з доповіддю “Боротьба проти українського націоналізму” виступив Д. Мануїльський. 30 липня на загальних зборах львівських письменників критикувалися “ворожі твори” П. Карманського та вказувалося на “серйозні помилки в творах члена Спілки письменників М. Рудницького”.

На розширеному пленумі Правління СРПУ 15–20 вересня 1947 р. у Києві виступив голова львівської філії Спілки письменників П. Козланюк, який розкритикував П. Карманського і М. Рудницького. Особливо це стосувалося М. Рудницького, який “досі не виступив з таким твором, який засудив би ту підлу роботу, яку він десятками років проводив проти нашого народу, проти революції, проти нашої радянської ідеології...” П. Козланюк вимагав: “Час уже очистити наші лави від тих людей, які не хочуть разом з нами йти до спільної мети...”⁷¹

⁶⁶ Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). – Ф. 3. – Оп. 2. – Спр. 591. – Арк. 34.

⁶⁷ Рубльов О. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції 20–50-ті роки ХХ ст. / О. Рубльов, Ю. Черченко. – Київ, 1994. – С. 222.

⁶⁸ Там само. – С. 223.

⁶⁹ Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали: у 2-х ч. – Київ, 1997. – С. 406–409.

⁷⁰ Субтельний О. Україна: Історія / О. Субтельний. – Київ, 1992. – С. 428.

⁷¹ Рубльов О. Цит. пр. – С. 228–229.

17 листопада 1947 р. на засіданні Президії СРПУ П. Карманського виключено зі Спілки письменників як “буржуазного націоналіста й апологета гітлеризму”, а М. Рудницького як “буржуазного націоналіста, що не роззброївся й продовжує стояти на ворожій антирадянській платформі”⁷². Зрозуміло, що П. Карманський і М. Рудницький у цих умовах мусили кожний по-своєму “перебудовуватися”, йти на компроміс із власним сумлінням. За умови поновлення в членах Спілки радянських письменників (ухвала Президії СРПУ від 29 вересня 1950 р.) М. Рудницький погодився (хоч й формально) стати співавтором одіозного збірника памфлетів “Під чужими прапорами” (фактично створений надісланим до Львова письменником В. Беляєвим). П. Карманського поновили в членах Спілки письменників України (ухвала Президії СРПУ від 24 листопада 1952 р.) за книги, в яких “викривав мерзенне обличчя Ватикану”⁷³. Однак зазначимо, що в добу сталінізму, коли постійно виникала проблема морально-етичного вибору, серед галицької інтелігенції не спостерігалося всеохоплюючої покірності й тотального конформізму. Зокрема, професор І. Свенціцький, директор Львівського державного музею українського мистецтва, у виступі на нараді художників у Львові 15 жовтня 1945 р. наголошував на важких матеріально-побутових умовах наукових працівників м. Львова, а “держава нічим не допомагає, стан трагічний..., наукові працівники повинні мати умови для своєї праці, а не жебракувати”⁷⁴. Львівські партійні функціонери намагалися зробити виступ І. Свенціцького “політично шкідливим і провокаційним”, що “відбивав настрої політично відсталого і реакційної частини інтелігенції, зв’язаної з рештками українсько-німецьких націоналістів”. До того ж додався ще й виступ ученого на відкритті виставки робіт львівських художників до дня Перемоги у травні 1946 р. у Львові, на якій не було виставлено жодної картини, що стосувалася б цієї теми. А сам Свенціцький закликав українських художників не брати приклад з російських, висловившись так: “... Не малюйте наші гори за московськими зразками...”⁷⁵

Зрозуміло, що така поведінка І. Свенціцького не задовольняла ні львівське, ні київське партійне керівництво. Навесні 1949 р. спеціальна комісія ЦК КП(б)У перевірила роботу музеїв Львова, яка зробила висновок про “недбалість підбору кадрів наукових співробітників”, у результаті чого до деяких музеїв “проникли ворожі елементи”. Зокрема наголошувалося, що колектив Львівського державного музею українського мистецтва повністю складався з місцевих кадрів, вихованих ще у довоєнній Польщі, які не повністю опанували “принципи науково-дослідної роботи радянських музеїв”. І. Свенціцький звинувачувався у пропаганді “формалістичної творчості низки українських художників-емігрантів”, гальмуванні перебудови науково-експозиційної роботи, періодичному закритті радянського відділу під приводом низької якості художніх творів радянських митців. Комітет у справах мистецтва УРСР рекомендував замінити директора музею І. Свенціцького та його заступника М. Драгана⁷⁶.

⁷² Рубльов О. Цит. пр. – С. 228–229.

⁷³ Гетьманчук М. Цит. пр. – С. 159.

⁷⁴ Культурне життя... – Т. 1. – С. 293.

⁷⁵ Іщук О. Реакція львівської інтелігенції на розгром історичної школи... – С. 10–11.

⁷⁶ Рубльов О. Цит. пр. – С. 233–234.

Республіканське партійне керівництво, ігноруючи місцеві творчі сили, почало “зміцнювати” творчий потенціал західноукраїнських митців за рахунок прибулих художників, скульпторів, літераторів з інших регіонів. До Львова прибули демобілізовані офіцери, орденоносці, художники Леонов, Сіпер, Любчик, Ліщінер, Левицький, Борейко⁷⁷. Один з них – В. Любчик у грудні 1949 р. був призначений заступником директора Львівського державного музею українського мистецтва. Він створив спецфонд “націоналістичних творів” (портрети січових стрільців, діячів церкви, австрійського двору, творів художників, що виїхали на Захід, репресованих художників), що нараховував 2 155 експонатів. Окрім художніх творів, у спецфондах бібліотеки Академії наук із музею було передано 4,5 тис. томів “буржуазно-націоналістичної літератури”⁷⁸. “Націоналістичні антирадянські експонати” – живопис і графіку палили, скульптуру розбивали молотом. Знищення великої частини художніх творів колишнього Національного музею було актом вандалізму, одним із багатьох злочинів, заподіяних українській культурі в часи сталінізму.

Відчутної критики зазнали й композитори Галичини у зв’язку з прийняттям постанови ЦК ВКП(б) від 10 лютого 1948 р. “Про оперу “Велика дружба” В. Мураделі”. У резолюції загальноміських зборів (квітень 1946 р.) композиторів Львова стверджувалося, що “незадовільна” оцінка стану сучасної музики вищим партійним керівництвом цілком і повністю стосується музичного мистецтва Львова. У “національній обмеженості, захопленні реакційною романтикою минулого, яке несе елементи націоналістичного намулу, в недостатньому вивченні музичної спадщини російського народу” критикувалася музична творчість М. Колесси, С. Людкевича, Р. Сімовича, А. Солтиса.

Львівська організація Спілки радянських композиторів України на чолі з С. Людкевичем звинувачувалась “у відірваності від реального життя, незадовільним оволодінням марксистською естетикою, відновлюванням мотивів галицького колориту, далекого від багатства народної української музики, копіюванням гірших рис формалістичної музики буржуазного світу”⁷⁹.

За прояви “буржуазно-націоналістичної ідеології” у квітні 1948 р. 16 працівників із професорсько-викладацького складу було звільнено з роботи у Львівській консерваторії, серед них – М. Колесса, С. Крушельницька, Г. Левицька, Ю. Кріх та ін.⁸⁰ У січні 1948 р. засуджено на 10 років тюремного ув’язнення з поразкою в правах на 5 років після відбуття покарання і конфіскацією майна відомого композитора і директора Львівської консерваторії В. Барвінського⁸¹. Загалом зі Львова у повоєнний час було репресовано 53 музикантів, із них – 6 композиторів, 5 диригентів, 11 співаків хорової капели “Трембіта”. Серед них такі відомі, окрім В. Барвінського, як Б. Кудрик, М. Скорик, Л. Сич та інші⁸².

Зазначимо, що не тільки представники вищих навчальних закладів були об’єктом звинувачень у “буржуазному націоналізмі”, але й працівники відділів академічних

⁷⁷ Культурне життя... – Т. 1. – С. 366.

⁷⁸ Там само. – С. 674.

⁷⁹ ДАЛО. – Ф. 1860. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 128–130.

⁸⁰ Культурне життя... – Т. 1. – С. 550–553.

⁸¹ Там само. – С. 518–521.

⁸² Літопис нескореної України. – Львів, 1993. – Т. 1. – С. 352–353.

інститутів України, яких на початку 1946 р. у Львові нараховувалося 13 – археології, історії, літератури, мовознавства, фольклору і етнографії, економіки, енергетики, геології, гідробіології, теорії пружності, геохімії, географії квіткових спорових рослин, теорії ймовірності. Всього у 1946 р. у львівських відділах працював 161 науковець, із них – 11 академіків і членів-кореспондентів, 28 докторів і кандидатів наук, не рахуючи тих, що мали іноземні наукові ступені⁸³. Від 6 березня 1950 р. Президія АН УРСР ліквідувала сектор словників у відділі мовознавства, а його керівника, Л. Гумецьку, переведено на посаду старшого наукового співробітника; звільнено від керівництва відділу мовознавства І. Свенціцького і з посади наукового співробітника Д. Бандрівського; реорганізовано відділ археології в групу на чолі з М. Смішком.

Зі середини 1948 р. до середини 1950 р. з академічних наукових установ Львова було звільнено 50 співробітників, у тому числі 37 представників галицької інтелігенції⁸⁴. На 1 січня 1951 р. в академічних відділах Львова працювало 85 наукових співробітників, із них – 4 академіки і члени-кореспонденти АН УРСР, один член-кореспондент Академії архітектури СРСР (О. Кульчицька) і 47 докторів та кандидатів наук. Чисельність місцевих учених становила 36,5 відсотків наукових працівників⁸⁵. Недостатньо велася робота з підготовки молодих наукових кадрів, львівські установи по суті не отримували місць в аспірантурі. Тому потрібно було радикально міняти роботу академічних установ Львова для підвищення рівня їх наукових досліджень, перетворення їх у наукові центри західних областей України.

Зусиллями львівських науковців за підтримки окремих керівників Академії наук на спільному засіданні президії АН УРСР і АН СРСР 20 жовтня 1950 р. визнано доцільним на базі існуючих у Львові науково-дослідних установ АН УРСР організувати Львівську філію АН УРСР із безпосереднім підпорядкуванням Президії АН УРСР. У складі філії створювалися інститути – геології корисних копалин, суспільних наук, агробіологічних наук, машинознавства і автоматики. 21 лютого 1951 р. Сталін підписав відповідну постанову Ради Міністрів СРСР.

Створення Інституту суспільних наук мало на меті об'єднати вчених-суспільствознавців, що дозволяло би партійним організаціям впливати на них, контролювати їх дослідження та використовувати інтелектуальний потенціал для утвердження радянської системи у західних областях України.

Одним із засобів впливу на населення західноукраїнських земель стала національно-мовна політика сталінського режиму, суть якої полягала у втручанні у внутрішній розвиток української мови, спрямований на нищення її самобутніх рис і зближення з російською мовою⁸⁶. Мовою викладання у Львівському університеті, як і в більшості вузів галицького регіону, у повоєнний час стала переважно російська. У доповідній записці Львівського обкому партії (1947 р.) ЦК КП(б)У про мову викладання у Львівських вузах зазначалося, що професорсько-викладацький склад ЛДУ

⁸³ *Галайчак Т.* Інститут суспільних наук: сторінки історії / Т. Галайчак, О. Луцький // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: зб. наук. праць. – Вип. 7. – С. 32–34.

⁸⁴ *Культурне життя...* – Т. 1. – С. 645.

⁸⁵ *Галайчак Т.* Інститут суспільних наук... – С. 34.

⁸⁶ *Українська мова у XX сторіччі: історія лінгвоциту. Документи і матеріали.* – Київ, 2005. – С. 6.

налічував 254 особи, з яких українську мову знали 169, читали лекції українською – 157, знали українську, але читали російською – 12 осіб⁸⁷.

Російська мова, таким чином, стала опановувати не тільки вузи і технікуми, але й театри, збільшувалася кількість російських шкіл у західному регіоні. У 1948 р. у школах із українською мовою викладання навчалося учнів у 6 разів більше, ніж у російських. Водночас українських шкіл у Львівській області було у 20 разів більше, проте в кількісному відношенні на одну школу з українською мовою навчання припадало лише 142 учні, тоді як з російською мовою викладання – 465. Більше того, зі всіх 926 українських шкіл лише 68 було середніх, тобто 7 відсотків від загальної кількості, в той час як відсоток середніх шкіл серед російських становив 38% від їх загального числа, а кількість учнів у російських середніх школах складала 55% або 12 225 з усіх 22 327 учнів цих шкіл⁸⁸.

Слід зазначити, що окремі представники західноукраїнської інтелігенції, навіть лише прорадянськи орієнтованої, знаходили в собі мужність ставати на захист рідної мови. М. Кіх, відома громадська діячка, у виступі 6 січня 1949 р. на пленумі Львівського обкому КП(б)У, говорячи про дискредитацію української мови, наголошувала: “Зараз ми знаходимося в таких умовах, коли нам треба звертати увагу і на національну форму”. Вона також відзначала, що в університеті марксизму-ленінізму були випадки, коли викладач, незважаючи на те, що в аудиторії багато місцевих, лекцію читав російською мовою. В деяких інститутах навіть доходило до того, що ставили на голосування, якою мовою читати. На багатьох підприємствах, де працювало більшість місцевих робітників, гасла, плакати були російською мовою⁸⁹.

Відомий публіцист Я. Галан також не погоджувався з тими явищами, особливо у сфері культури, які відбувалися на західноукраїнських землях. У листі від 11 вересня 1949 р. до Львівського обкому партії він наголошував на низькому прийомі студентів з місцевої молоді до університету, викладанні предметів російською мовою на юридичному, фізико-математичному і геологічному факультетах. Він обурювався з приводу цілковитого зникнення української мови з кіноафіш, появи на трамвайних маршрутах надписів російською мовою або російським правописом: “На перший погляд, – писав Я. Галан, – може здаватися, що це дрібниці, однак ці дрібниці також роблять політику”⁹⁰.

Виступи Я. Галана проти бюрократичної тяганини, головоляпства, зловживань у роботі місцевих партійних, радянських і господарських органів викликали недобре відношення до нього окремих чиновників. Ця принциповість публіциста дорого йому коштувала. Він став небажаним для сталінського режиму – затримано вихід книги памфлетів, знищено весь тираж книги “Їх обличчя”. Його п’єси “Під золотим орлом” і “Любов на світанні” так і не побачили сцени за життя автора. У вересні 1948 р. за скороченням штату Я. Галана звільнено з посади спецкора газети “Радянська Україна”⁹¹.

⁸⁷ Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 1096. – Арк. 34–35.

⁸⁸ Марусик Т. Західноукраїнська гуманітарна інтелігенція: реалії життя та діяльності (40–50-і роки ХХ ст.) / Т. Марусик. – Чернівці, 2002. – С. 179.

⁸⁹ Культурне життя... – Т. 1. – С. 593.

⁹⁰ Там само. – С. 623.

⁹¹ Ленінська молодь (Львів). – 1989. – 14 берез.

Після вбивства 24 жовтня 1949 р. Я. Галана серед інтелігенції Львова арештовано О. Дучимінську, О. Степанів, її сина Я. Дашкевича та багато інших. Із навчальних закладів виключено 110 студентів, посібників і однодумців “українських буржуазних націоналістів”, також звільнено з роботи ряд викладачів, “нездібних або не бажаючих здійснювати найвідповідальнішу роботу по ідейному вихованню студентів”.

На нараді активу працівників вузів і технікумів Львова 6 березня 1950 р. відзначалося, що зі сільськогосподарського інституту виключено студентів Божейко, Петелько та інших, які поділяли погляди вбивці Я. Галана; з університету – українських націоналістів Пущика, Громяка, Патерак, Волосянку, “єврейських націоналістів” Кутика, Писаренка. У Львівському педінституті звільнено викладачів “буржуазних націоналістів” Маковського, Терлецького, Бабія тощо. “В значній мірі, – зазначав у своєму виступі секретар Львівського міськкому КП(б)У Н. Стогній, – очищено від ворожих елементів колективи політехнічного, ветеринарного, медичного, лісотехнічного інститутів, державної консерваторії та інших вузів і технікумів міста”⁹².

У повоєнні роки сталінське керівництво нав’язувало західноукраїнському суспільству “єдино правильний” марксистсько-ленінський світогляд, надзвичайно низьке розуміння культури, звівши всю широту й різноманітність її функцій до обслуговування політичних цілей ВКП(б). Загалом освіта, наука й культура в західних областях України у післявоєнний час стали крайньо заідеологізованими. За період від 1946 до 1951 рр. було прийнято 12 найбільш значних постанов ЦК КП(б)У з ідеологічних питань. Для галицької інтелігенції вони передбачали фізичне й моральне приниження, систему ідейно-політичного тиску.

Після смерті Й. Сталіна 26 травня 1953 р. прийнята постанова ЦК КПРС “Про політичне і господарське становище західних областей Української РСР”. У постанові стверджувалося про низьку ефективність роботи колгоспів, “грубе викривлення ленінсько-сталінської національної політики”, що викликало “серйозне незадоволення населення західних областей України”. Зокрема підкреслювалася дискримінація кадрів з місцевих українців, бо “майже всі керівні пости в партійних і радянських органах зайняті працівниками, скерованими зі східних областей УРСР та інших республік Радянського Союзу”. Із 311 керівних працівників обласних, міських і районних партійних органів західних областей тільки 18 були місцеві.

Особливо боляче, зазначалося в постанові, сприймалося населенням Західної України загальна недовіра до місцевих кадрів із числа інтелігенції. Наприклад, із 1 718 професорів і викладачів вищих навчальних закладів міста Львова з числа західноукраїнської інтелігенції налічувалося тільки 320 осіб, зі складу директорів цих навчальних закладів немає жодного вихідця зі Західної України, а з 25 заступників директорів тільки один був західним українцем.

Найвище партійне керівництво Радянського Союзу визнавало неприйнятним викладання у вищих навчальних закладах Західної України більшості дисциплін російською мовою. Наводилися відповідні приклади. Зокрема, у Львівському торговельно-економічному інституті всі 56 дисциплін викладалися російською мовою, а в лісотехнічному інституті з 41 дисципліни українською мовою викладаються тільки чотири. Аналогічна ситуація була і в сільськогосподарському, педагогічному і поліграфічному

⁹² Культурне життя... – Т. 1. – С. 635, 639.

інститутах. У зв'язку з тим у постанові підкреслювалося, що “ЦК КП України і обкоми партії західних областей не розуміють всієї важливості збереження і використання кадрів західноукраїнської інтелігенції. Фактичне переведення у західноукраїнських вузах на російську мову широко використовують ворожі елементи, називаючи ці заходи політикою русифікації”⁹³.

Тому Президія ЦК КПРС сприймала таку господарську і національно-політичну ситуацію як результат недооцінки ЦК КП України і Ради міністрів республіки важливого загальнодержавного політичного значення зміцнення радянської влади в західних областях. Вона визнала незадовільним керівництво з боку республіканських партійних і радянських органів західним регіоном України. У зв'язку з цим звільнено з посади першого секретаря ЦК КПУ Л. Мельникова. На його місце рекомендовано О. Кириченка, а першим заступником голови Ради міністрів – О. Корнійчука. Партійне керівництво СРСР зобов'язувало КП України та обкоми партії західних областей покінчити з викривленням у національній політиці, зокрема, зі “шкідливою практикою висунення на керівну партійну і радянську роботу в західних областях переважно працівників з інших областей УРСР та інших республік Радянського Союзу, а також з недооцінкою політичного значення викладання у вузах Західної України українською мовою”, викликало “сміливіше висувати на керівні посади в партійні, радянські та господарські органи працівників із Західної України, уважно ставитися до збереження і використання кадрів західноукраїнської інтелігенції, сміливіше висувати її кращих представників на керівні посади у навчальних закладах, а також в наукових, культурних та інших установах”, і врешті решт “забезпечити наявність у керівному складі ЦК КП України та уряді Української РСР працівників із західних українців”.

Постанова зобов'язувала ЦК КП України, РМ УРСР і обкоми партії покінчити з адмініструванням у роботі, рішуче припинити свавілля і беззаконня щодо населення, розгорнути широку масово-політичну й агітаційно-пропагандистську роботу.

Йшлося також про “ліквідацію в західних областях України буржуазно-націоналістичного підпілля”. Однак зазначалося, що “при здійсненні необхідних каральних заходів супроти дійсних ворогів радянської влади не допускати перегинів, які викликають справедливе незадоволення широких верств населення”⁹⁴.

Не висвітлюючи перебіг, подій зазначимо, що 26 червня 1953 р. Л. Берію заарештували, а 2–7 липня відбувся пленум ЦК КПРС, на якому його звинувачено у численних гріхах і названо “заклятим ворогом народу”, “агентом міжнародного імперіалізму”, а в грудні 1953 р. – розстріляно.

Відзначимо, що все-таки за короткий час на виконання згаданої постанови ЦК КПРС було призначено з місцевих кадрів на керівні посади ректорів, деканів, завідувачів кафедр, директорів науково-дослідних інститутів, прийнято в аспірантуру велику кількість місцевих випускників вузів. До прикладу, у червні 1953 р. відбулися значні зміни у керівництві Львівською філією Академії наук та окремих інститутів.

⁹³ Лаврентій Берія. 1953. Стенограмма июльского пленума ЦК КПСС и другие документы. – Москва, 1999. – С. 46–47.

⁹⁴ Лаврентій Берія. 1953... – С. 48–49.

Директором Інституту суспільних наук було призначено видатного історика, професора І. Крип'якевича, а його заступником знаного археолога М. Смішка⁹⁵.

Зрозуміло, що після усунення Л. Берії короткотривалий процес пом'якшення дій тоталітарного режиму в західних областях України, орієнтації на місцеві кадри був різко припинений, проте повністю його зупинити вже було неможливо. Адже відносно значний приплив місцевої молоді у вищі навчальні заклади, наукові та культурно-освітні установи мав, безсумнівно, позитивний вплив на подальший розвиток соціально-економічного і суспільно-політичного життя в західних областях України.

Ivan Pater. Ideological propaganda attack of Stalinist regime on galychyna people (1944–1953)

This article analyzes the activity of the party and soviet structures of URSR about rooting into the consciousness of galychyna people communistic ideology and counteracting the national-liberation movement on west lands of Ukraine in post-war period. It shows reasons of imposing a “one true” marksist-leninist outlook to west ukranian citizens.

Disclosed deactivation of political work among the population of the western regions of the URSR by the union and republican party organizations, that made appropriate decisions on exposing nationalism in the field of history, literature and art in particular. The article emphasizes on the direction of ideological work on involvement Galychyna intelligence on the soviet authorities's side. Shown the political and criminal terror made on Galychyna intelligent people. Highlighted different propaganda methods and mean of the regime (oral and printed propaganda, radio and television usage, use of the press). Some changes in the personnel policy of the communist party after Stalin's death were emphasized, which contributed to the active promotion of leadership positions in local staff. Positive consequences of this process for sicio-political development and economic relationships in region were emphasized.

Key-words: Galychyna people, west regions, national-liberation movement, intelligent people, totalitarian regime, idelological-propaganda work.

⁹⁵ Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи і матеріали. – Львів, 1996. – Т. 2: 1953–1966. – С. 47–58.

Михайло РОМАНЮК

СТРУКТУРА ЗБРОЙНОГО ПІДПІЛЛЯ ОУН ЗОЛОЧІВСЬКОЇ ОКРУГИ В 1946–1953 РР.: ОРГАНІЗАЦІЙНА ПЕРЕБУДОВА ТА ПРИНЦИПИ ФУНКЦІОНУВАННЯ

Охарактеризовано структуру організаційної сітки ОУН Золочівщини та її керівний склад; розкрито перебіг та специфіку перебудови збройного підпілля ОУН Золочівської округи ОУН у досліджуваний період; проаналізовано принципи внутрішньої організації територіальних клітин ОУН, роль окремих референтур у забезпеченні функціонування підпілля; підраховано втрати збройних формувань українського визвольного руху в регіоні у зазначений період; розглянуто причини згорання збройної боротьби.

Ключові слова: ОУН, УПА, український визвольний рух, окружний провід, референтура, організаційна клітина, структура.

Тематика ОУН та УПА не втрачає актуальності, що зумовлено інформаційним “голодом”, спричиненим функціонуванням на наших землях радянської влади. Зацікавлення українським визвольним рухом середини ХХ ст. простежується сьогодні у зв’язку з відкриттям архівів та наявністю значної кількості нових, досі недоступних джерел.

Зважаючи на особливе місце окружних проводів у системі збройного підпілля ОУН, де вони виконували роль керівних центрів організаційного життя, наділених правом самостійного прийняття рішень щодо кадрової політики, форм і методів підпільної діяльності на підлеглому терені, виникла потреба прискіпливого дослідження процесу функціонування підпільних формувань. З-поміж діючих у 1940–1950-х рр. округ ОУН вирізняла Золочівська округа, яка була зв’язною ланкою між підпіллям Галичини і Волині, місцем переховування провідників різного рівня, зокрема, Головного Командира УПА Василя Кука-“Леміша”. Функціонування Золочівської округи ОУН майже не висвітлене в науковій літературі, за винятком праць, написаних автором цієї статті¹.

¹ Детальніше див.: *Романюк М.* Боротьба органів радянської влади проти підпілля ОУН та відділів УПА Золочівської округи (1944–1946) / М. Романюк // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. – Рівне, 2012. – Вип. 23. – С. 268–285; *Його ж.* Військові дії відділів УПА Золочівської округи в період нацистської окупації / М. Романюк // Проблеми гуманітарних наук: Історія: Наукові записки Дрогобицького держ. пед. ун-ту ім. І. Франка. – Дрогобич, 2010. – Вип. 26. – С. 118–130; *Його ж.* Золочівська округа ОУН у 1952 році: хроніка спротиву / М. Романюк // Новітня доба / [відп. ред. І. Соляр]. – Львів, 2013. – Вип. 1. – С. 91–104; *Його ж.* Розбудова оунівського підпілля Золочівської округи в період німецької окупації / М. Романюк // Україна: культурна спадщина,

Джерельною базою дослідження є здебільшого матеріали архівів силових структур України, у яких зберігаються різні джерела, серед яких: документи збройного підпілля ОУН, звітні матеріали органів репресивно-каральної системи СРСР тощо. Йдеться перш за все про документи Галузевого державного архіву Служби безпеки України у Києві (далі – ГДА СБУ) та Архіву Управління Служби безпеки України у Львівській області (далі – Архів УСБУ ЛО). Серед цих матеріалів виокремимо архівно-кримінальні справи на осіб, засуджених за націоналістичну діяльність. У протоколах допитів є інформація про структуру Золочівської округи, її керівні кадри, факти бойової та пропагандистської діяльності тощо. Документальну спадщину збройного підпілля ОУН Золочівської округи зібрано автором та опубліковано у виданні “Літопис УПА” окремими збірниками².

У 1944–1946 рр. Золочівська округа ОУН підпорядковувалася Львівському обласному/крайовому проводу ОУН, охоплюючи 3 (1944 р.: Бродівський, Золочівський, Глинянський), а відтак 2 (1945–1946 рр.: Бродівський і Золочівський) повіти/надрайони ОУН. Із весни 1945 р. під контролем надрайонних проводів ОУН перебувало по чотири райони. За структурою УПА її територія співвідносилася із Золочівським тактичним відтинком № 4 (згодом – ТВ 11 “Пліснесько”), який входив до складу Львівської воєнної округи “Буг” групи УПА-Захід.

У період масової повстанської боротьби основою українського визвольного руху на Золочівщині була теренова сітка ОУН, яка функціонувала як вертикальна модель: ланка–станція–кущ–підрайон–район–повіт–округа. Чітка праця проводів та референтур різного рівня (організаційної, військової, господарчої, жіночої, зв’язку, СБ, Українського Червоного Хреста (УЧХ) та ін.) забезпечила діяльність збройних формувань ОУН та УПА в регіоні, які восени 1944 р. нараховували близько 3 тис. бійців. Тут, зокрема, діяли два курені УПА (“Дружинники” і “Романовичі”), підстаршинська школа УПА “Лісові чорти”, 8 адміністративних сотень, кущові боївки, відділи охорони проводів та підрозділи СБ різного рівня тощо.

національна свідомість, державність. – Львів, 2015. – Вип. 27: Ювілейний збірник на пошану Юрія Сливки. – С. 253–265; *Його ж.* Розгортання збройних відділів УПА на теренах Золочівської округи ОУН / М. Романюк // Вісник Львівської комерційної академії. Серія: Гуманітарні науки. – Львів, 2009. – Вип. 7. – С. 74–81; *Його ж.* Сотня УПА “Непоборні” / М. Романюк // Український визвольний рух. – 2006. – 36. 6. – С. 184–210; *Його ж.* Сотня УПА “Свободи” / М. Романюк // Український визвольний рух. – 2003. – 36. 1. – С. 97–124; *Його ж.* Створення та діяльність Золочівської округи ОУН (1937–1941) / М. Романюк // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2012. – Вип. 22: Українська повстанська армія в контексті національно-визвольної боротьби народів Центрально-Східної Європи. – С. 347–363; *Його ж.* Структура й особовий склад референтури СБ Золочівського окружного проводу ОУН / М. Романюк // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2014. – Вип. 24: Український визвольний рух середини ХХ століття в контексті суспільно-політичних ідей, подій та обставин. – С. 331–353.

² Літопис УПА. Нова серія. – Київ; Торонто, 2013. – Т. 23: Золочівська округа ОУН: Документи і матеріали референтури СБ. 1944–1951 / [упоряд. М. Романюк]. – 1320 с.; Літопис УПА. Нова серія. – Київ; Торонто, 2014. – Т. 24: Золочівська округа ОУН: Організаційні документи. 1941–1952 / [упоряд. М. Романюк]. – 1400 с.

Окружний провід, як центр націоналістичного підпілля в регіоні, керував організаційною, бойовою та господарською діяльністю теренової сітки ОУН та частково (а з весни 1945 р. – повністю) відділів УПА ТВ 11 “Пліснесько”.

“Велика блокада” завдала дошкульного удару по збройних формуваннях ОУН-УПА і тереновій сітці ОУН загалом. Навесні 1946 р. у багатьох структурних одиницях підпілля простежувалася критична ситуація, пов’язана з великими людськими втратами. Цілий ряд проводів ОУН різного рівня, від станичних до окружних, а подекуди і крайових, були на деякий час паралізовані, втративши зв’язок із підлеглими організаційними одиницями. Саме тому перші місяці весни Провід ОУН займався відбудовою підпільних клітин, відновленням зв’язку тощо.

Така ситуація змусила Провід ОУН на українських землях та Головну Команду УПА прийняти рішення спочатку про зміну тактики боротьби, а відтак і про реорганізацію всього підпілля. Про ці процеси та їх значення у 1949 р. писав у статті провідний ідеолог українського національно-визвольного руху 1940–1950-х рр. Петро Федун-“Полтава”, який зокрема зазначив: “Навесні 1946 р. нарада Проводу ОУН прийняла рішення про перехід ОУН і УПА від форм одвертої повстанської боротьби до форм стисло підпільно-конспіративних. Цей перехід здійснювався впродовж 1946–[19]48 рр. в залежності від природно-географічних умовин теренів. В деяких, вже цілком нечисленних, теренах цей перехід ще цілком незакінчений і сьогодні, в 1949 р. Глибоко-підпільні, стисло-конспіративні форми боротьби дають ОУН можливість вести довгу, затяжну боротьбу і в умовах большевицької енкаведівської системи”³.

Деяку детальнішу інформацію про спеціальну інструкцію Проводу ОУН щодо зміни тактики і форм боротьби знаходимо у свідченнях заарештованих учасників підпілля та доповідних записках органів МДБ. Так, за твердженням пунктового зв’язкового Львівського крайового проводу ОУН Федора Мельника-“Голуба”, у квітні 1946 р. на адресу керівника Золочівського окружного проводу ОУН Богдана Кваса-“Скоба” через його пункт надійшла директива від заступника крайового провідника ОУН “Ворона” про перехід усіх проводів у глибоке підпілля, заборону приймати в лави бойових підрозділів нових стрільців, відрахування з підпілля слабких членів, зосередження уваги на пропаганді⁴.

Перехід від повстанської до підпільної форми боротьби передбачав кардинальну зміну тактики ведення бойових дій, яка зводилася до оперування невеликими мобільними підрозділами (боївками) і була спрямована на збереження власних сил для тривалого протистояння окупаційній владі. Вся бойова та пропагандивна діяльність збройного підпілля ОУН-УПА була скерована на досягнення основної мети – максимальне виснаження супротивника. Невеликі повстанські боївки несподіваними ударами із засідок, раптовими наскоками на стаціонарні об’єкти противника, диверсіями на шляхах комунікацій ворога та актами індивідуального терору тримали у

³ *Полтава П. [Федун П.]*. Двадцять років боротьби ОУН за національне і соціальне визволення українського народу, за Українську Самостійну Соборну Державу (1929–1949) / П. Полтава [Петро Федун] // Федун Петро – “Полтава”. Концепція Самостійної України. – Львів, 2008. – Т. 1. Твори / [упоряд. і відп. ред. М. Романюк]. – С. 373.

⁴ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф. 65 (Львівська частина). – Спр. 21357 (Яма). – Т. 5. – Арк. 31.

постійній напрузі органи радянської влади та її силові структури, перешкоджаючи радянізації краю.

Упродовж літа–осені 1946 р., згідно з наказом Головної Команди УПА, були розформовані всі бойові підрозділи УПА, що діяли на території тактичного відтинку “Пліснесько”, а стрільці, підстаршини і старшини влилися в ряди кушових боївків ОУН, які в умовах збройного підпілля продовжували боротьбу на теренах Золочівської округи до середини 1954 р. Від другої половини 1946 р. діяльність структури УПА на окресленій території фактично припинилася⁵. Разом із тим простежувалось перебування на теренах Золочівської округи підрозділів УПА з інших округ. Зокрема, до червня 1948 р. у тодішньому Підкамінському районі, в околиці населених пунктів Батьків, Чепелі, Лукавець та прилеглих селах Залозецького району Тернопільської області діяв рій Дмитра Бойка-“Брюховецького” 1-ї чоти сотні “Сіроманці” чисельністю 7 осіб. (“Брюховецький”, “Гордий”, “Святослав”, “Ромко”, “Байда”, “Коваленко”, “Косач”). Лише 22 червня, зважаючи на посилення облав у цій місцевості, ройовий розпустив свій підвідділ, а стрільці влилися в лави збройного підпілля⁶.

Про доцільність та ефективність проведення реорганізації підпілля навесні–влітку 1946 р. свідчить статистика. Якщо у першій половині 1946 р. збройне підпілля ОУН та відділи УПА Золочівщини втратили 468 осіб, то у другій половині цього ж року – лише 64⁷.

З 1946 р. підпілля ОУН Золочівської округи почало відчувати постійний брак кадрів, передусім серед її керівного складу. З кожним роком ця потреба ставала дедалі гострішою. Влітку–восени 1946 р. частково проблема кадрів була вирішена завдяки розформуванню бойових підрозділів УПА та переведенню її особового складу до теренової сітки ОУН. В результаті цієї реорганізації підпілля Золочівщини поповнилося десятками вишколених, загартованих у кількарічних боях із каральними радянськими військами, а головне – ідейних повстанців. Колишні старшини, підстаршини, а дуже часто й рядові стрільці в рядах збройного підпілля ОУН займали керівні становища. Наприклад, командир сотні Мирон Браницький-“Буря” згодом став організаційним референтом окружного проводу, а відтак керівником Бродівського надрайонного проводу ОУН; сотенний Володимир Федорків-“Оверко” – військовим референтом надрайонного, а за іншими даними – окружного проводів; чотовий Іван Сисун-“Голуб” – військовим референтом надрайону та референтом СБ районного проводу ОУН; ройовий Володимир Веселовський-“Дуб” – кушовим провідником тощо⁸.

⁵ Подрывная деятельность украинских буржуазных националистов против СССР и борьба с нею органов государственной безопасности: (учебный материал) / [составили: Л. С. Бурдин, И. В. Хамазюк, С. В. Прудько, Н. А. Кулешов]. – Москва, 1955. – С. 66–67; Якимович Б. Шашкевичів край – терен діяльності УПА / Б. Якимович // Якимович Б. Україна та українці: події далекі і близькі. Вибрані праці. – Львів, 2014. – С. 504.

⁶ Справа: Бойко Дмитро Іванович, б[увший] ройовий УПА в[і]д[і]лу “Сіроманців”, пс[евдо] “Брюховецький”, “Рух”, підозрілий [як] а[гент]-в[нутрішник]: машинопис // Зберігається в приватному архіві Григорія Дем’яна у м. Львові.

⁷ Підрахунок за: ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 31 (1960). – Спр. 9–12; Літопис УПА. Нова серія. – Київ; Торонто, 2014. – Т. 24: Золочівська округа ОУН: Організаційні документи. 1941–1952 / [упоряд. М. Романюк]. – С. 37.

⁸ Архів управління Служби безпеки України у Львівській області (далі – Архів УСБУ ЛО). –

Однак, це було лише тимчасове та неповноцінне вирішення кадрової потреби. Постала необхідність пошуку інших способів вирішення цього питання. За таких умов Проводом ОУН у 1948 р. було прийняте рішення про реанімування практики підготовки Юнацтва ОУН, що існувала до початку 1944 р., тобто до розпуску останнього⁹. З цього часу робота з молоддю стала одним із ключових напрямків діяльності підпілля, а сама молодь – основним джерелом поповнення лав збройного підпілля ОУН. Проте заради справедливості варто відзначити, що й у 1944–1946 рр., незважаючи на те, що Юнацтво як окрема референтура організації була розпущена, теренові проводи ОУН на місцях ніколи не залишали поза увагою проблему виховання молоді. Починаючи з 1948 р., згідно з інструкцією, вишколом молоді, яка проживала легально, в індивідуальному порядку займалися надрайонні та районні провідники, і, як виняток, – кушові¹⁰. Наприклад, станом на квітень 1951 р. у Бродівському надрайоні було підготовлено 15 юнаків¹¹. За потреби поповнення лав підпілля таких вихованців переводили на нелегальне становище та зараховували до складу боївок ОУН. Наприклад, у травні 1948 р. в підпілля перейшов Іван Дзвіник-“Ігор” (Підкамінський район)¹², у жовтні 1949 р. – Марія Андрушак-“Марійка” (Заболотцівський район)¹³, навесні 1950 р. – Ірина Слобода-“Оля” (Заболотцівський район)¹⁴, Володимир Придиба-“Нечай” (Заболотцівський район)¹⁵, Іван Лашук-“Петро” (Бродівський район)¹⁶ та ін.

Іншим джерелом поповнення кадрів збройного підпілля було переведення на нелегальне становище тих членів та симпатиків організації, які також були під загрозою арешту органами МДБ (дуже часто ними були юнаки). Варто відзначити, що під цю категорію дуже рідко потрапляли жінки, адже діяла інструкція про заборону залучення жінок у бойові формування руху опору, оскільки це ускладнювало й без того важкі умови побуту підпільників та створювало додаткові проблеми господарського облаштування місць укриття повстанців. Більше того, існувала тенденція до легалізації навіть тих жінок, які в підпіллі діяли від 1944–1945 рр. Виняток становили особи, які: а) не мали можливості легалізуватися; б) були необхідні підпіллю через їх досвід і вміння; в) найбільш довірені особи, які перебували під загрозою арешту.

Спр. П-33024. – Арк. 3; Там само. – Спр. 27680. – Арк. 14; ГДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 74268фп. – Т. 1. – Арк. 75.

⁹ Архів УСБУ ЛО. – Спр. 30800. – Т. 1. – Арк. 148–149.

¹⁰ Там само.

¹¹ Там само. – Арк. 150.

¹² ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 51. – Арк. 210–211; Літопис УПА. Нова серія. – Київ; Торонто, 2013. – Т. 23: Золочівська округа ОУН: Документи і матеріали референтури СБ. 1944–1951 / [упоряд. М. Романюк]. – С. 1085.

¹³ Архів УСБУ ЛО. – Спр. П-25894. – Арк. 110; Літопис УПА. Нова серія. – Т. 23: Золочівська округа ОУН... – С. 530.

¹⁴ Архів УСБУ ЛО. – Спр. 30800. – Т. 1. – Арк. 253–254; ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 55. – Арк. 253–254.

¹⁵ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 51. – Арк. 221–222.

¹⁶ Архів УСБУ ЛО. – Спр. П-24132. – Арк. 13; Там само. – Спр. 30800. – Т. 1. – Арк. 267.

Чекісти фіксували, що лише за 10 місяців 1950 р. у тодішній Львівській області на нелегальне становище перейшло 52 особи, з цього числа у Золочівській окрузі – 11 (Заболотці – 5, Золочів – 2, Підкамінь – 2, Красне – 1, Буськ – 1)¹⁷.

У 1947–1948 рр. певне підсилення округи відбулося завдяки скеруванню сюди Проводом ОУН груп підпільників, які до того діяли на території Закерзоння, а відтак перейшли кордон і продовжували боротьбу на території УРСР. Встановити загальну чисельність такого підкріплення на даний час неможливо з огляду на брак інформації, але на основі проаналізованих архівних документів можемо ствердити, що вирішального значення воно не мало, оскільки кадрова політика в окрузі базувалася на власних людських ресурсах. Відомо, для прикладу, що восени 1947 р. в розпорядження Бродівського надрайонного проводу ОУН прибули шестеро підпільників із території Польщі: Іван Романишин-“Роман”, “Стріла”, “Марко” та ін., які загинули у різний час упродовж 1948–1951 рр.¹⁸ Із помітніших постатей сюди були скеровані Володимир Качур-“Лиман” (згодом – надрайонний провідник Золочівщини), Іван Червак-“Олесь” (окружний провідник) та Василь Гарабач-“Роман” (окружний референт СБ)¹⁹.

Якщо говорити про чисельність оунівського підпілля на теренах Золочівської округи на час організаційної перебудови середини 1946 р., то за нашими приблизними підрахунками воно становило 600 осіб²⁰. Однак слід зауважити, що дана цифра не є остаточна і потребує подальшого дослідження й, відповідно, корегування. У повстанських документах збереглися також проміжні цифри чисельності збройних формувань українського визвольного руху досліджуваного терену у проміжку 1946–1954 рр. Зокрема, згідно із вилученими співробітниками МДБ записами загиблих чільних діячів ОУН Осипа Дяківа-“Наума” (керівника Львівського краю ОУН) та Петра Федуна-“Полтави” (референта пропаганди Проводу ОУН), станом на 1 червня 1949 р. в окрузі діяло 140 підпільників, а на 1 вересня 1950 р. – 95, в тому числі 2 жінки²¹. Проте і ці цифри потребують перевірки, оскільки наявні дані вказують на те, що вони, очевидно, є неповними. До прикладу, нам достеменно відомо, що станом на 1 вересня 1950 р. у збройному підпіллі ОУН лише Бродівського надрайону діяло щонайменше п’ять (а не дві, як у записах) підпільниць: Ірина Чучман-“Зенка”, Стефанія Стрихарчук-“Стефа”, Ганна Батійовська-“Галя”, Марія Андрушак-“Марійка”, Ірина Слобода-“Оля”²². Водночас на Золочівщині у складі технічного звена надрайонного проводу ОУН працювала Стефанія Вірлик-“Леся”²³.

¹⁷ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 75. – Арк. 239.

¹⁸ Архів УСБУ ЛО. – Спр. 30800. – Т. 1. – Арк. 211; Там само. – Спр. П-25894. – Арк. 195–196.

¹⁹ ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 67417. – Т. 1. – Арк. 60; Там само. – Ф. 65. – Спр. С-7736. – Т. 3. – Арк. 149.

²⁰ Підрахунок зроблено за: ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 31 (1960). – Спр. 11–31.

²¹ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 19. – Арк. 67–68; Там само. – Спр. 398. – Т. 13. – Арк. 162; Літопис УПА. Нова серія. – Київ; Торонто, 2011. – Т. 17: Осип Дяків-“Горновий”: Документи і матеріали / [упоряд. В. Мороз]. – С. 66.

²² Архів УСБУ ЛО. – Спр. П-25894. – Арк. 100; Літопис УПА. Нова серія. – Т. 23: Золочівська округа ОУН... – С. 472; Літопис УПА. Нова серія. – Т. 24: Золочівська округа ОУН... – С. 819.

²³ Архів УСБУ ЛО. – Спр. П-19112. – Арк. 70; Героїні визвольних змагань. Золочівщина 1940–1950 рр. / [матер. збір. і впоряд. Ф. Кріль]. – Золочів, 2002. – С. 14.

З огляду на втрати, наявність кадрів та практичну доцільність упродовж 1946–1948 рр. у структурі збройного підпілля ОУН Золочівщини відбулися певні зміни, спрямовані на її вдосконалення. Зокрема, восени 1947 р. до складу округи переданий Поморянський район, який було включено до Золочівського надрайону. Натомість останній у 1948 р. в підпорядкування Бродівського надрайону передав свій Буський район. Таким чином остаточно сформувалася структура Золочівської округи ОУН, яка мала у своєму складі два надрайони: Золочівський – об'єднував Золочівський, Глинянський, Краснянський, Поморянський райони та Бродівський – включав Бродівський, Буський, Заболотцівський, Олеський і Підкамінський райони²⁴. Загалом – 9 районів за діючим у той час адміністративним устроєм. Якщо порівнювати Золочівську округу з іншими такими утвореннями, то з-поміж чотирьох округ, які діяли у складі Львівського краю ОУН, вона була однією з найменших за територією, проте однією з найважливіших в організаційному плані. Наприклад, Сокальська округа об'єднувала 13,5 районів, Львівська – 11,5, а Рогатинська, як і Золочівська, – 9²⁵.

У подальші роки структурні зміни торкалися лише питання об'єднання двох райпробудів під одним керівництвом, що було зумовлене відсутністю кадрів на певній території. Наприклад, від весни 1951 р. керівникові Буського районного проводу ОУН був підпорядкований також і Олеський район²⁶, а в травні 1952 р. районний провідник ОУН Краснянщини Володимир Осика-“Чайка” отримав вказівку взяти під свій контроль Глинянщину, де збройне підпілля ОУН припинило своє функціонування ще в 1949 р.²⁷

Навесні 1946 р. певних змін зазнала також структура проводів підпілля, де були ліквідовані дві референтури: господарча та зв'язку. Тоді ж за розпорядженням Проводу ОУН розпущено станичні організації, а найнижчою адміністративно-територіальною та організаційною структурною одиницею підпілля стали кушові проводи ОУН²⁸. Після ліквідації господарської референтури функції збору продуктів були перекладені безпосередньо на учасників збройного підпілля, які для цього широко використовували представників органів місцевої влади – голів сільських рад та десятників²⁹.

Починаючи з кінця 1946 р., у складі керівних осередків збройного підпілля ОУН на рівні району-округи діяли провідник, організаційний референт (заступник), референти СБ та пропаганди. Провідника та референта СБ, як правило, прикривали боївки охорони чисельністю 3–4 особи, а решту референтів діяли при кушових проводах і для реалізації своїх завдань послуговувалися їхніми стрільцями. Більше того, часто бувало так, що функції організаційного референта виконував хтось із

²⁴ Архів УСБУ ЛО. – Спр. П-19112. – Арк. 141–142; Там само. – Спр. 30800. – Т. 1. – Арк. 35–36; Там само. – Т. 2. – Арк. 219; *Мороз В.* Перемишлянський надрайон ОУН (1945–1947 рр.) [Електронний ресурс] / В. Мороз. – Режим доступу: http://old.ukrnationalism.com/_articles/?action=viewArticle&articleId=2035 [дата звернення 16.03.2015]; *Його ж.* Перемишлянський надрайон ОУН (1945–1947 рр.) / В. Мороз // Шлях перемоги. – 2010. – 22 груд. – С. 6.

²⁵ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 398. – Т. 13. – Арк. 162.

²⁶ Архів УСБУ ЛО. – Спр. 30800. – Т. 1. – Арк. 72; ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 67417. – Т. 1. – Арк. 69.

²⁷ Архів УСБУ ЛО. – Спр. П-19112. – Арк. 142–143.

²⁸ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 17. – Арк. 329.

²⁹ Архів УСБУ ЛО. – Спр. П-25395. – Арк. 21; ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 17. – Арк. 329.

діючих кущових провідників. Наприклад, кущовий Володимир Яремчук-“Черняк”, який від літа 1948 р. і до загибелі в травні 1949 р. одночасно був і організаційним референтом. Така ж ситуація була із кущовим Юліаном Дудою-“Матвієм”, який разом із обов’язками кущового в липні 1951 р. прийняв пост організаційного референта Бродівського районного проводу ОУН³⁰.

Загалом суміщення кількох посад у підпіллі в 1947–1952 рр. – доволі поширене явище, що знову ж таки було пов’язано з кадровою проблемою та відсутністю вишкolenих функціонерів, які могли би замінити загиблих побратимів. Від весни 1947 р., згідно з розпорядженням організаційного референта Золочівського окружного проводу ОУН К. Якимця-“Бескида”, функції референтів пропаганди районних проводів ОУН покладалися, за відсутності окремих референтів, на керівників цих структур із залученням інших членів цих проводів³¹.

Одним із ключових елементів, що, врешті-решт, дозволив організованому руху опору на теренах Золочівської округи ОУН проіснувати до 1954 р., був належно організований та оперативно діючий зв’язок між структурними клітинами підпілля. Через масові арешти, що їх зазнали низові ланки вже від лютого 1946 р., за розпорядженням Проводу ОУН, було заборонено використовувати станичні сітки ОУН як основний елемент зв’язку. Від цього часу функції зв’язку були перекладені на спеціально підібраних та особливо надійних стрільців-кур’єрів (інколи їх ще називали лінійними зв’язковими) при кожній боївці збройного підпілля ОУН, починаючи від куща й закінчуючи Проводом ОУН в Україні. Заздалегідь між керівниками окремих проводів обумовлювалися графік, район зустрічей та паролі. Про безпосереднє ж місце зустрічі домовлялися особисто бойовики цих ланок. Окрім основного, на випадок непередбачуваних обставин (облав у терені, розкриття ворогом пункту зв’язку тощо), існувало 1–2 запасних пункти зустрічі³². Те саме стосується і дат зустрічей – окрім основної дати, завжди узгоджувалася запасна. З метою конспірації пункти зв’язку часто мінялися вже за домовленістю самих кур’єрів. До прикладу, зв’язок між Золочівським окружним та Львівським крайовим проводами ОУН здійснювався через зв’язкових-бойовиків на пункті зустрічі в Підмонастирському лісі Бібрецького району Львівської області. Зі сторони крайового проводу цей зв’язок забезпечували бойовики “Дмитро”, “Бистрий”, “Скорий” і “Влодко”, а зі сторони Золочівської округи – “Василь” та “Зенко”³³.

Для зв’язку, і передусім у позаплановий час, від 1946 р. доволі широко почали використовувати так звані “мертві пункти” – обладнані схованки (у дуплах дерев, під пеньками чи камінням, у спеціальних банках тощо) в заздалегідь домовлених місцях (біля пам’ятних знаків, перехресть доріг, мічених дерев тощо)³⁴. “Мертвий пункт” зв’язку між Золочівським окружним і Львівським крайовим проводами до червня 1946 р. знаходився неподалік від с. Підгайчики Глинянського району³⁵. Ця

³⁰ Архів УСБУ ЛО. – Спр. 30980. – Т. 1. – Арк. 34; Там само. – Т. 2. – Арк. 50.

³¹ ГДА СБУ. – Ф. 65 (Львівська частина). – Спр. 21357 (Яма). – Т. 2. – Арк. 213.

³² Архів УСБУ ЛО. – Спр. 30800. – Т. 1. – Арк. 204–205; Там само. – Спр. П-24132. – Арк. 243–244.

³³ ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 67417. – Т. 1. – Арк. 215.

³⁴ Подрывная деятельность украинских буржуазных националистов против СССР... – С. 76.

³⁵ ГДА СБУ. – Ф. 65 (Львівська частина). – Спр. 21357 (Яма). – Т. 5. – Арк. 28–30.

лінія зв'язку мала два мертвих пункти, по одному з кожного боку, якими керували пунктові зв'язкові. Пошта надходила в один пункт, керівник якого переносив її на іншу точку, що усувало необхідність безпосередніх зустрічей кур'єрів. Окрім того, було чітко обумовлено, в які дні пошта буде надходити на пункт, щоб не затримувати їх проходження. Керівником пункту зв'язку, що знаходився в кущах за два кілометри від с. Підгайчики Глинянського району, був Федір Мельник – “Голуб”, а пункту біля с. Під'ярків Бібрецького району – “Ярема”. Із боку округи цей зв'язок забезпечували кур'єри “Хома”, “Старий” та “Лісовик”³⁶.

Окрім місцевих, через терен Золочівської округи проходила лінія зв'язку Проводу ОУН в Україні, яка шифрувалася криптонімами “Львів-Київ” та “Дністер”³⁷. Вона починалася в Пеняцькому лісі, неподалік від с. Гута Верхобужська, де переховувався Василь Кук – “Леміш”, проходила між селами Грабово і Гута Олеська, лівіше села Гавареччина, правіше Ожидова, лівіше Ангелівки, через Баймацький ліс, урочище Діброва, лівіше хутора Каштеляни Буського району й виходила в Топорівський ліс, де знаходився пункт зв'язку, на якому пошту перебирали представники Радехівського надрайонного проводу ОУН. Відповідальним за цю ділянку лінії зв'язку був керівник Бродівського надрайонного проводу ОУН, який у своєму складі мав спеціальну кущову боївку, яка обслуговувала її³⁸.

Із огляду на те, що Золочівщина була місцем дислокації члена Проводу ОУН Василя Кука-“Леміша”, тут постійно базувалися кур'єрські групи, які забезпечували його зв'язком. Упродовж 1946–1951 рр. сталим місцем укриття однієї з таких боївок був ліс поблизу с. Боратин Підкамінського району. Її керівниками були Микола Войтович-“Степан” (1946–1948) та Іван Луців-“Омелько” (1948–06.1951)³⁹. Друга боївка, під керівництвом Василя Палцата-“Дуба”, станом на 1950 р. оперувала в районі сіл Колтів, Верхобуж Олеського району та Лукавець, Жарків, Звижень, Чепелі і Маркопіль Підкамінського району⁴⁰.

За відсутності господарської референтури учасникам збройного підпілля доводилося значний відсоток часу витратити на власне забезпечення продуктами харчування, промисловими та побутовими товарами, а також на доставку всього цього до місць укриття. Дещо простіше стояла справа із заготівлею продуктів харчування, адже допомогу в цьому їм в індивідуальному порядку надавали родичі, особливо довірені місцеві жителі, які для повстанців пекли хліб, виготовляли сухарі, маринували овочі, заготовляли м'ясо, робили консерви тощо. Хоча й тут щораз більше виникало проблем. Керівник національно-визвольної боротьби в Україні 1950–1954 рр. Василь Кук-“Леміш” на слідстві відзначав, що вже у проміжку 1948–1950 рр. у зв'язку із зубожінням селянства підпілля ОУН почало відчувати проблеми із забезпеченням продуктами харчування. Ще гіршою ситуація стала після 1950 р., коли на західно-українських землях радянською владою була завершена тотальна колективізація і

³⁶ ГДА СБУ. – Ф. 65 (Львівська частина). – Спр. 21357 (Яма). – Т. 5. – Арк. 30.

³⁷ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 71. – Арк. 310.

³⁸ Архів УСБУ ЛО. – Спр. 30800. – Т. 1. – Арк. 207–210.

³⁹ ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 31 (1960). – Спр. 31. – Арк. 38.

⁴⁰ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 71. – Арк. 242.

майже все місцеве населення було загнане в колгоспи, опинившись при цьому без будь-яких засобів до існування⁴¹.

Ще складнішою була справа забезпечення підпілля промисловими товарами. Якщо виготовленням одягу та взуття займалися місцеві шевці та кравці, то як мінімум їм для цього необхідно було дати матеріал чи сировину. Дану проблему підпілля вирішувало трьома основними шляхами: 1) захоплення під час бойових операцій; 2) вилучення необхідних речей із місцевих кооператив у час проведення спеціальних експропріаційних акцій; 3) закупівля через надійних осіб у районних центрах та Львові тих речей, яких у місцевих крамницях майже не було (канцелярських виробів, елементів радіоприймачів та ін.).

Вирішенню останнього питання сприяла добре організована фінансово-господарська діяльність підпілля, основним елементом якої було періодичне проведення грошових збірок серед місцевого населення на так званий бойовий фонд ОУН. Такі заходи проводилися з нагоди релігійних та національних свят⁴². Як свідчив кущовий провідник ОУН Володимир Веселовський-“Дуб”, такі акції проводилися один-два рази на рік (не більше) і за час однієї кампанії у підпорядкованих йому населених пунктах на бойовий фонд підпілля збиралося приблизно 6 тис. крб.⁴³.

Дієвими були й інші способи здобуття коштів для потреб підпілля: вилучення готівки із магазинів під час проведення експропріаційних акцій, конфіскація зібраних грошей у фінагентів, накладання податку на співробітників державних установ. Зокрема, у Бродівському районі на місцевих більшовицьких урядовців (завклубів, голів сільрад, завмлинів, майстрів із ремонту шосейних доріг тощо) були встановлені певні суми (подекуди це був місячний оклад), які ті мали передати підпільникам. Наприклад, бригадир колгоспу с. Язлівчик Федір Ромасик був обкладений податком у сумі 500 крб., яку віддавав частинами⁴⁴.

Існував чіткий принцип розподілу зібраних коштів між вертикаллю організаційної структури підпілля. Кущовий зобов'язаний був усі зібрані гроші передавати в районний провід, а той – у надрайонний. Розпорядниками коштів були надрайонні провідники й вище. Надрайонний провід мав право використати 25 % від отриманої суми, а окружний – третину⁴⁵. У подібний спосіб відбувався розподіл грошових ресурсів на рівні малого та великого краю, Проводу ОУН⁴⁶.

Водночас із організаційною роботою велика увага приділялася посиленню конспірації, основними проявами якої впродовж 1947–1953 рр. були: заборона індивідуальної діяльності, а лише групами не менше 2 осіб, сувора конспірація місць укриття та зв'язкових пунктів, часта їх зміна, шифрування всієї важливішої організаційної кореспонденції і, зрештою, часта зміна псевд учасників підпілля. При цьому

⁴¹ ГДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 51895фп. – Т. 1. – Арк. 169–170.

⁴² Бофони: грошові документи ОУН і УПА / [авт.-упоряд. О. О. Клименко; за ред. В. М. Даниленка]. – Київ: Ун-т банківської справи Національного банку України, 2008. – С. 51.

⁴³ Архів УСБУ ЛО. – Спр. 27680. – Арк. 93.

⁴⁴ Архів УСБУ ЛО. – Спр. 30980. – Т. 1. – Арк. 63–64, 78.

⁴⁵ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 2. – Арк. 11.

⁴⁶ ГДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 51895ФП. – Т. 1. – Арк. 164–165; Манзуренко В. Василь Кук – Головний Командир УПА / В. Манзуренко, О. Іщук. – Рівне: Видавець Олег Зень, 2008. – С. 44.

характерною ознакою періоду кінця 1940-х–початку 1950-х рр. було поширення серед підпільників псевд, які походили від імен (“Ігор”, “Олесь”, “Славко”, “Роман” та ін.). Це було пов’язано з тим, щоб під час перебування у населених пунктах і спілкування між собою не вирізнятися оригінальними кличками, що у свою чергу створювало додаткові перепони співробітникам МДБ при їхній ідентифікації та у подальшій агентурній розробці.

Окрім псевд та криптонімів, як засіб конспірації у збройному підпіллі ОУН широкого використання набуло шифрування, яке зменшувало ймовірність провалу організаційних клітин, криївок чи легальних симпатиків Руху опору у випадку потрапляння організаційних документів у руки органів МДБ. Зазвичай такій обробці підлягали списки діючих та некрологи загиблих повстанців, особисті дані Юнаків ОУН, інформація про місцезнаходження криївок, пунктів зв’язу, особисті записи провідників про час та місце зустрічей тощо. Основна організаційна переписка керівних ланок ОУН, зазвичай, закодовувалася за допомогою шифрів (заміна літер на іншу літеру, цифру чи знак), кодів (умовна заміна визначених слів і виразів на заздалегідь обумовлені слова, які в тексті не виділялися, однак для втаємничених осіб повністю змінюють зміст написаного) та тайнопису⁴⁷. Найчастіше тексти шифрувалися частково – її окремі найважливіші фрагменти: прізвища, псевда, назви населених пунктів, місць постів тощо. Зокрема, у 1951 р. листування між Львівським крайовим та підлеглими йому чотирма окружними проводами ОУН кодувалося за допомогою листівки “Українці – бійці і командири т. зв. Радянської Армії”, яка складалася з чотирьох сторінок. Перша сторінка слугувала для листування з Рогатинським окружним провідником, друга – Золочівським, третя – Львівським (Городоцьким), четверта – Сокальським. У шифрі чисельник означав рядок, а знаменник – букву⁴⁸. В Золочівську округу пошта йшла на шифровану адресу “1648”, а з округи до крайового проводу – на адресу “А-25”⁴⁹.

Українські умови боротьби проти репресивно-каральної системи СРСР, фізичне та моральне виснаження повстанців давалися взнаки. З кожним роком чисельність бойових одиниць руху опору в регіоні зменшувалася, припиняли діяти окремі структурні одиниці. У 1947 р. збройне підпілля ОУН втратило в боях та сутичках із окупантами 147 осіб⁵⁰, а в наступні два роки відповідно 87⁵¹ та 118⁵². У 1949 р., із загибеллю всіх бойових груп оунівців, припинило своє існування організоване підпілля у Глинянському районі⁵³.

У 1950 р. Золочівська округа втратила 79 бойовиків, серед яких – 6 підпільниць⁵⁴. Навесні 1951 р. органами МДБ майже повністю знищено повстанський рух

⁴⁷ Ішук О. Методи зашифрування кореспонденції у підпіллі ОУН і УПА та їх розшифрування органами державної безпеки УРСР в 1944–1954 рр. / О. Ішук, Н. Ніколаєва. – Київ, 2007. – С. 6.

⁴⁸ ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 67417. – Т. 1. – Арк. 260–261; ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 64. – Арк. 119.

⁴⁹ ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 67417. – Т. 1. – Арк. 215.

⁵⁰ Підрахунок зроблено за: ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 31 (1960). – Спр. 13–15.

⁵¹ Там само. – Спр. 16–18.

⁵² Там само. – Спр. 19–21.

⁵³ Архів УСБУ ЛО. – Спр. П-19112. – Арк. 142–143.

⁵⁴ Підрахунок зроблено за: ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 31 (1960). – Спр. 22–25.

у Буському районі⁵⁵, а впродовж року на теренах Золочівського та Бродівського надрайонів загинуло 28 осіб⁵⁶.

Великих втрат зазнала організаційна мережа Золочівської округи в 1952 р., коли загинуло 33, а ще 6 потрапили живими в руки ворога⁵⁷. У травні органам МДБ при активному використанні агентури вдалося знищити збройний опір на території Бродівського району⁵⁸, а в грудні того ж року така ж доля спіткала і Краснянський район, де 24 грудня загинув останній підпільник – референт СБ районного проводу ОУН Василь Кравчук-“Влодко”. Він став жертвою спецагента “Ігоря”, який до червня 1952 р. в підпіллі виконував функції районного провідника ОУН Краснянщини⁵⁹.

За підрахунками співробітників органів МДБ, станом на 1 листопада 1952 р. на території Львівської області продовжували діяти 69 повстанців. У той же час тут функціонували один окружний, 4 надрайонних та 5 районних проводів ОУН. Левова частина діючих організованих клітин підпілля припадала на Золочівщину, де діяло чотири проводи: окружний (“Олесь”), Золочівський надрайонний (“Лиман”), Підкамінський (“Джміль”) та Золочівський (“Антон”) районні. Із загального числа діючих в області підпільників на Золочівську округу припадало 25 осіб, або 36,2 %⁶⁰. Тут варто відзначити, що на всій території західних областей України на даний час діяли лише три окружні проводи ОУН, серед яких і Золочівський⁶¹.

Золочівський окружний провід ОУН у складі його керівника Івана Червака-“Олеся” та друкарки Стефанії Вірлик-“Лесі” продовжував діяти до весни 1953 р., підтримуючи зв’язок, у першу чергу, з боївками Золочівського надрайонного (керівник В. Качур-“Лиман”) та Золочівського районного (керівник Д. Ходай-“Антон”) проводів ОУН. Правдоподібно, що із залишками підпілля на теренах колишнього Бродівського надрайонного проводу ОУН “Олесь” не мав зв’язку вже від літа 1952 р.

Зиму 1952/1953 років “Олесь” спільно з “Лесею” перебували у криївці, обладнаній на полі між селами Лука, Зарваниця та Козаки Золочівського району. Від агентури органам МДБ стало відомо про приблизне місцезнаходження схрону, і 17 березня 1953 р. о 10-й годині ранку оперативно-військова група в результаті тривалого пошуку виявила його, заблокувала та за допомогою спецпрепаратів спробувала захопити підпільників живими. Однак підпільники живими в руки ворога не далися. Із розкритого схрону облавниками вилучено: ручний кулемет, автомат, 3 пістолети, 2 гранати, 200 патронів, друкарську машинку, 2 радіоприймачі та три польові сумки з оунівськими документами та націоналістичною літературою⁶².

⁵⁵ Архів УСБУ ЛО. – Спр. 30800. – Т. 1. – Арк. 72; ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 67417. – Т. 1. – Арк. 69.

⁵⁶ Підрахунок зроблено за: ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 31 (1960). – Спр. 26–28.

⁵⁷ Там само. – Спр. 29–30.

⁵⁸ Архів УСБУ ЛО. – Спр. 30980. – Т. 1. – Арк. 10–11; ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 31 (1960). – Спр. 31. – Арк. 230–231; Спогади Батійовської-Бучми Ганни Василівни / [записав М. Романюк 7.10.2006 р. у м. Червонограді Львівської обл.] // Зберігаються в приватному архіві Михайла Романюка у м. Львові.

⁵⁹ ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 31 (1960). – Спр. 30. – Арк. 246.

⁶⁰ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 8. – Арк. 286–288.

⁶¹ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 8. – Арк. 287.

⁶² ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 31 (1960). – Спр. 31. – Арк. 113–114.

Після загибелі І. Червака-“Олеся” Золочівський окружний провід як керівний центр збройного підпілля в регіоні, припинив існування. Натомість ще тривалий час продовжували діяти підлеглі йому організаційні клітини.

Як засвідчують архівні документи, станом на 15 липня 1953 р. на теренах Золочівської округи ОУН формально функціонували: Золочівський надрайонний, Підкамінський та Золочівський районні проводи ОУН. Загалом на цей час у Львівській області на обліку органів МДБ перебувало 30 повстанців⁶³. Однак уже 18 липня 1953 р. із загибеллю у с. Попівці Підкамінського району Миколи Рудого – “Джміля” припинив своє існування Підкамінський районний провід ОУН, хоча на території району ще продовжували діяти четверо підпільників⁶⁴. До кінця ж року підпілля досліджуваного терену втратило 7 осіб, ще один потрапив у полон і, згодом, за його допомогою в руки чекістів потрапив керівник збройного підпілля ОУН в Україні В. Кук⁶⁵.

Володимир Сергійчук у збірнику документів “Український здви́г: Прикарпаття” опублікував документ, у якому міститься перелік діючих підпільників у західних областях України станом на 20 вересня 1953 р. Проаналізувавши його, бачимо, що на той час на території досліджуваного терену продовжували діяти 12 повстанців: Золочівський надрайонний провідник ОУН В. Качур-“Лиман” з охоронцем В. Дубиною-“Вогником”; Золочівський районний провідник ОУН Д. Ходай-“Антон” з охоронцями Й. Квасницею-“Гонтою” та В. Квасницею-“Юрком”; кур’єрська група В. Кука-“Леміша” у складі І. Демчука-“Старого” та М. Турчиняка-“Малого”; дві кушові боївки: на Підкамінеччині (П. Бедрій-“Лук”, П. Безрукий-“Хмара” та І. Романич-“Чорний”) та Олещині (М. Михайлишин-“Завистний” й В. Гавришків-“Юрко”)⁶⁶. Щоправда, варто зазначити, що на той час організаційна діяльність та зв’язки згаданих підпільників були зведені до мінімуму, а вони самі здебільшого займалися питанням самозбереження.

До травня 1954 р. керівник Золочівського районного проводу ОУН Д. Ходай-“Антон” разом зі своїми бойовиками ще переховувався на теренах підлеглого району, а відтак, не маючи жодних організаційних зв’язків і надійних контактів з-поміж місцевого населення, вирішив перебратися на Старосамбірщину, де сподівався на допомогу родичів та знайомих. Там і загинув 11 травня в рідному селі Княжпіль⁶⁷.

Під час дослідження вдалося встановити, що останній підпільник на території Золочівської округи ОУН, Василь Дубина-“Вогник”, загинув у бою з оперативною

⁶³ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 8. – Арк. 205.

⁶⁴ ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 31 (1960). – Спр. 31. – Арк. 177–278; Там само. – Ф. 16. – Оп. 9 (за 1953 р.). – Спр. 48. – Арк. 167; Там само. – Ф. 65. – Спр. С-9408. – Арк. 111–112.

⁶⁵ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 70. – Арк. 266–268; Там само. – Ф. 6. – Спр. 51895фп. – Т. 1. – Арк. 1.

⁶⁶ *Сергійчук В.* Український здви́г: Прикарпаття. 1939–1955 / В. Сергійчук. – Київ: Українська Видавнича Спілка, 2005. – С. 776–781.

⁶⁷ ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 32 (1960). – Спр. 22. – Арк. 14–15; *Проковець М.* Розстріляна школа (З історії ОУН УПА) / М. Проковець // Державність. – 2002. – № 1–2. – С. 20–24; *Сергійчук В.* Український здви́г: Прикарпаття. 1939–1955... – С. 789; Літопис УПА. Нова серія. – Київ; Торонто, 2003. – Т. 7: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ 1949–1959. – Кн. 4: 1949–1959 / [упоряд.: М. Деркач, А. Кентій, В. Лозицький, І. Павленко]. – С. 522.

групою МДБ 20 жовтня 1954 р. у с. Нем'яч Підкамінського району⁶⁸. Тоді ж і припинило своє існування збройне підпілля ОУН у регіоні, яке в надзвичайно складних умовах боротьби проти більшовицької окупаційної влади зуміло протриматися довгих 10 років.

Підсумовуючи питання функціонування структури збройного підпілля ОУН на Золочівщині, варто підкреслити такі моменти. По-перше, структура українського визвольного руху на теренах округи в 1946–1953 рр. була чіткою, добре організованою та охоплювала всі населені пункти регіону, що дало можливість ефективно керувати протирадянською боротьбою. По-друге, перехід від повстанських до підпільних форм боротьби, вчасно проведена реорганізація та оптимізація організаційної сітки дала можливість зберегти кадри для тривалого протистояння репресивно-каральній системі окупаційної влади. І, по-третє, оптимальна структура, відповідні кадри та підтримка населення дали можливість протриматися збройному організованому підпіллю ОУН на теренах Золочівської округи до 1953 р., а окремим осередкам навіть до середини 1954 р.

Mykhaylo Romanyuk. The structure of the armed underground of the OUN of the Zolochiv District in 1946–1953: organizational restructuring and principles of functioning

The course and specificity of the reconstruction of the armed underground of the OUN of the Zolochiv OUN district in 1946 were characterized. the structure of the organizational network of OUN Zolochivshchyna and its management structure is disclosed; the principles of internal organization of territorial cells of the OUN, the role of individual referents in ensuring the functioning of the underground are analyzed; the losses of armed formations of the Ukrainian liberation movement in the region during the specified period were calculated; the reasons for the closing of armed struggle are considered.

Key words: OUN, UPA, Ukrainian liberation movement, district leadership, referendum, organizational cell, structure.

⁶⁸ Записи Батурина Ярослава Михайловича: рукопис // Зберігаються в приватному архіві Михайла Романюка у м. Львові.

Галина СТАРОДУБЕЦЬ

ОСОБЛИВОСТІ ЗАГАЛЬНОГО СТИЛЮ РОБОТИ І ПОВЕДІНКИ ПАРТІЙНИХ ПОСАДОВЦІВ ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ УКРАЇНИ ПЕРШИХ ПОВОЄННИХ РОКІВ

Характеризується стиль роботи й поведінки партійних чиновників найвищого рангу західних областей України в перші повоєнні роки з огляду на конкретно-історичні умови їх професійного становлення в рамках командно-адміністративної системи.

Ключові слова: партійні чиновники, ВКП(б), радянська влада, секретар обкому, професійна поведінка, західні області України.

Новітній етап українського державотворення сповнений дуже складних проблем системного характеру. Російська агресія на Сході й окупація Криму стали не тільки викликом матеріально-ресурсній спроможності нашої держави, але й світоглядно-ідеологічній потенції нашого народу. Столітній досвід співжиття в імперському просторі доводить, що перемога апріорі можлива лише за умови витіснення “русского міра” за рамки суспільної свідомості українських громадян. У контексті сказаного, актуальність досліджуваної нами проблеми лежить не тільки в площині її наукового пізнання, але й практичного значення. Інтегрування тимчасово окупованих російськими загарбниками українських регіонів у загальнодержавну адміністративно-територіальну структуру не можливе без врахування людського чинника. Якість і глибина процесів їхньої українізації (в широкому розумінні цього слова) безпосередньо залежить від рівня професіоналізму та патріотизму державних чиновників, які повинні її здійснювати. Тому досвід і уроки процесу радянізації західних областей України, здійснюваний більшовицькою владою в перші повоєнні роки, як ніколи мають стати в нагоді сучасному українському політикуму.

Мета нашої статті – охарактеризувати стиль роботи та поведінки партійних чиновників найвищого рангу західних областей України в перші повоєнні роки з огляду на конкретно-історичні умови їх професійного становлення в рамках командно-адміністративної системи.

Професійне становлення політичних лідерів західних областей України відбувалося в рамках сталінської владної системи координат, максимально ізольованої від будь-яких зовнішніх впливів. Будучи, здебільшого, вихідцями із робітничо-селянського середовища, вони торували свій шлях партійного функціонера, як правило, не переступаючи порогу вищого або навіть середнього навчального закладу. Не маючи освіти, життєвого та професійного досвіду, вони опановували навички апаратного функціонера “на марші”.

Партійні очільники західноукраїнських областей найвищого рангу, окрім І. І. Профатілова (перший секретар Волинського обкому КП(б)У), у воєнний період

входили до числа провідних діячів партизанського руху (В. А. Бегма (перший секретар Ровенського обкому КП(б)У) керував партизанським з'єднанням і мав звання генерал-майора; С. Олексенко (перший секретар Дрогобицького обкому КП(б)У) очолював Кам'янець-Подільське партизанське з'єднання) або ж входили до Військових Рад окремих фронтів (І. С. Грушецький (перший секретар Львівського обкому КП(б)У) був членом Військової Ради 2-го Українського фронту в чині генерал-майора; М. В. Слонь (перший секретар Станіславського обкому КП(б)У) – Військової Ради 18-ї армії I Українського фронту, полковник) і мали вищі офіцерські військові звання. Тому призначення їх на найбільш відповідальні посади в регіоні, охопленому полум'ям повстанської боротьби, було не випадковим.

Партійні лідери західних областей були типовими представниками нового покоління, яке вивчало історію не з підручників, а творило її своїми “руками”, своєю безпосередньою участю. Їхня бурхлива комсомольська молодість минула під гаслами боротьби з: куркулями, церквою, троцькістами, бухарінцями, агентами імперіалістичних розвідок тощо, тому насилля сприймалося ними як абсолютно органічна складова радянської політичної системи на субстанційному рівні їхньої свідомості.

Авторитарний, навіть диктаторський стиль керівництва супроводжував їх на усіх щаблях кар'єрного росту. Піднімаючись із “низів”, вони змушені були постійно прогинатися під систему, доводити свою “пролетарськість” та відданість Партії, перманентно наражаючись на небезпеку потрапити до лав “ворогів народу”. Тому культивування партфункціонерів в особі жорсткого, вольового, безапеляційного керівника було детерміноване їхньою іманентною потребою завоювати та зберегти високий соціальний статус.

Часто-густо у своїй практичній роботі партійні чиновники продовжували використовувати військові методи управління: жорстку дисципліну, категоричне несприйняття “іншої думки”, безумовне підпорядкування вищому керівництву тощо. У відносинах вищого керівництва з підлеглими спостерігалось надмірне адміністрування, нехтування думкою останніх, завдання образ працівникам, груба, подекуди вульгарна манера спілкування з ними.

Яскравим підтвердженням сказаного є приклад професійної поведінки вищих очільників Львівщини – секретарів обкому КП(б)У І. Грушецького, П. Гапочки, Ніколаєнка, – стиль роботи яких охарактеризовано в довідці, підготовленій відповідальним організатором організаційно-інструкторського відділу ЦК КП(б)У т. Бабаком у липні 1945 р.¹. Її поява стала реакцією на скарги працівників Львівського обкому КП(б)У на нетактовне ставлення першого секретаря до своїх колег по роботі. Зокрема, йшлося про міжособистісні ділові стосунки п'яти секретарів Львівського обкому – Грушецького, Гапочки, Ніколаєнка, Мазепи і Бурлаки, котрі спільно працювали з 27 липня 1944 р. “У перші дні роботи функції не були строго розмежовані, оскільки не було достатньо укомплектованого апарату. Через кілька місяців секретарі, вивчивши один одного за спільною роботою, дізнались про позитивні і негативні сторони кожного. З того часу, – як зазначає доповідач, – почався розлад між першим і другим секретарем”. Головним недоліком у роботі І. Грушецького колеги називали те, що,

¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 46. – Спр. 811. – Арк. 41–45.

будучи генерал-майором у відставці, він, насамперед, “в перші дні своєї роботи в обкомі весь час носив присвоєну йому армійську форму одягу”, демонструючи тим самим вищість свого статусу не тільки завдяки номенклатурній посаді, але й безпосередній причетності до когорти вищого офіцера Червоної армії, так би мовити “героїв війни”. По-друге, “в практичній роботі він застосовував армійські форми єдиноначальства і командний тон до підлеглих, замість колегіальної роботи всіх секретарів”². Упродовж тривалого часу його не називали секретарем обкому а просто – генерал-майор. У спілкуванні з колегами він дозволяв собі грубість, публічну демонстрацію неповаги до думки інших. Поширеною була практика, коли обласні наради секретарів райкомів КП(б)У чи голів райвиконкомів “перетворювалися в грубі допити, погрози та образи в адресу доповідачів”³. На нашу думку, І. Грушецький був типовим прикладом уособлення нової постаті повоєнної доби, “наділеної гонором переможця, налаштованого на особливе до нього ставлення з огляду на заслуги перед батьківщиною і перенесені моральні та фізичні втрати”⁴.

Місцевих партфункціонерів не задовольняв такий стиль керівництва І. Грушецького, як і те, що більшість роботи він брав на себе, рідко радився з секретарями обкому з окремих питань, чим фактично обмежував їхню ініціативу та навіть деяких посадовців міських парторганізацій. Його основним опонентом виступив другий секретар Львівського обкому партії П. Гапочка. На відміну від свого безпосереднього керівника, він був людиною освіченою, часто “сидів в обкомі, обклавшись літературою, і писав наукові праці”⁵. “Точкою кипіння” в стосунках між партійними секретарями став виступ І. Грушецького на міській нараді польської інтелігенції м. Львова. Тоді він “допустив нетактовність – у грубій формі і в підвищеному тоні заявив: “Частина польської інтелігенції нічого не робить, а тільки водить собачок по місту, котрі псують повітря”⁶. Обурений такою поведінкою першого секретаря обкому КП(б)У П. Гапочка в присутності працівників партійного апарату назвав І. Грушецького дурнем, із яким неможливо працювати.

Конфлікт набув такого резонансу, що на нього змушений був відреагувати М. С. Хрущов. Судячи з документа, ЦК КП(б)У зайняв позицію захисту І. Грушецького. Йому вказали на недоліки в роботі, запропонували змінити стиль керівництва на більш демократичний, а другого секретаря обкому П. Гапочку звільнили з посади з метою “оздоровлення роботи Львівського обкому”. Як бачимо, проблема була вирішена на користь І. Грушецького, посилаючись на те, що він, нібито, переосмислив свої помилки, змінив методи керівництва обкомом. Власне, офіційне рішення влади не могло бути іншим, адже адміністративно-командна система потребувала жорстких виконавців волі “вищестоящих органів”. І. С. Грушецький був одним із її продуктів, а значить – вірним захисником.

² ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 46. – Спр. 811. – Арк. 42.

³ Там само. – Спр. 1580. – Арк. 61.

⁴ Киридон П. Типологічний портрет представника правлячих структур Української РСР повоєнної доби (1945–1964 роки) / П. Киридон // Слов'янський вісник: зб. наук. праць. – Рівне: РІС КСУ, 2011. – № 12. – С. 82.

⁵ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 46. – Спр. 811. – Арк. 44.

⁶ Там само. – Арк. 43.

Загалом, такий стиль керівництва хоча й викликав приховане незадоволення з боку підлеглих, але з іншого боку – сприймався ними як приклад для наслідування. Власне, “традиція наслідувати, калькувати манери, поведінку, навіть звички політичних лідерів склалася серед управлінців від сталінських часів”⁷. Зокрема, секретар по кадрах Львівського міськкому Клімов теж вирізнявся своєю “грубістю, невихованістю”. Його звинувачували в тому, що “в роботі йому бракує культури виховання, освіти і людяності. Відвідувачів, як правило, не приймає, часто виганяє з кабінету, ображає. Він не тільки брутальний з відвідувачами, він ображає своїх співробітників. Може сидіти за зачиненими дверима, тоді як у коридорі його чекають відвідувачі”⁸.

У цей “типологічний ряд” вписується випадок, коли завсектором кадрів Ровенського обкому КП(б)У Т. Кривошея став свідком того, як у Клевані голова райвиконкому приймав відвідувачів: “Сидить голова у райвиконкомі з двома товаришами. Заходить один селянин чисто одягнутий, у краватці, знімає капелюха, кланяється. Голова чомусь у цей момент не захотів сидіти на місці (картуза він узагалі ніколи не знімає), встав з-за столу і сів за стіл попереду цього відвідувача. Відвернувся в іншу сторону, ногу закинув за ногу, не прийняв відповідної “председательської пози”. Буркнув щось і на цьому прийом закінчився”⁹.

Як бачимо, подібний стиль керівництва вищих партійно-радянських посадовців у повоєнний період був доволі типовим. Із одного боку, це пояснюється наявністю у них певного етико-морального рівня вихованості, який ретранслювався у відповідні манери поведінки та спілкування. З іншого – внутрішньою потребою постійної демонстрації власного статусу “господаря” як в очах підлеглих, так і, навіть більшою мірою, пересічних громадян. Тому часто високопосадовці дозволяли собі на власний розсуд визначати рамки робочого часу, спектр прав і обов’язків, правила службового етикету, як, наприклад, у випадку з І. Грушецьким.

На відміну від свого львівського колеги, перший секретар Волинського обкому І. Профатілов у 1944 році дотримувався іншої манери службової поведінки, яка, можна припустити, визначалася його цивільним способом життя в роки війни. Він “в обкомі бував рідко, значну частину робочого часу проводив на квартирі, де часто приймав працівників обкому та інших осіб у службових справах, у зв’язку з чим не приділяв потрібної уваги керівництву роботою апарату обкому партії та Луцького міськкому”¹⁰. Такий стиль роботи очільника області переймали й інші високопосадовці, зокрема, другий секретар обкому Павленко. Про робочу дисципліну чиновницького апарату цієї установи можна судити з того, що в 1944 р. “в обкомі не було навіть встановлено розпорядку роботи”¹¹.

Подібним чином вели себе й номенклатурні посадовці нижчих рангів. Зрозуміло, що відповідь на запитання “Чому була можливою така поведінка партійних керівників?” не може бути однозначною. Але поза сумнівом, вона детермінована самим

⁷ Киридон П. Правляча номенклатура української РСР (1945–1964 рр): монографія / П. Киридон. – Полтава: ТОВ “АСМГ”, 2012. – С. 156.

⁸ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4379. – Арк. 49.

⁹ Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО). – Ф. П-400. – Оп. 3. – Спр. 22. – Арк. 22.

¹⁰ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 75. – Спр. 61. – Арк. 22.

¹¹ Там само.

існуванням в СРСР партійної управлінської структури, в якій керівники фізично не могли займатися іншою справою, окрім ідеології. Частина партчиновників, об'єктивно будучи не готовими взяти на себе повну відповідальність за організацію всіх сфер життя регіону, була поставлена перед доконаним фактом свого призначення на відповідальну посаду і в умовах наказової командно-адміністративної системи управління та контролю змушені були виконувати наказ Партії. З іншого боку, унікальність цієї системи полягала й у тому, що разом із партійним квитком номенклатурний чиновник отримував право скористатися своєрідним “морально-правовим люфтом”, величина якого залежала від значимості посади, якості “послужного списку” тощо. Така обставина сприяла продукуванню номенклатурних посадовців, “для котрих не існувало мотивації не допущення посадових зловживань, поваги до законності та імунітету відносно бюрократизму в спілкуванні з громадянами, хабарництва, непотизму тощо”¹².

Принципові засади управлінської система СРСР, закладені в 1920–1930 роки, у повоєнний період не зазнали змін. Швидше навпаки, в екстремальних умовах жорстокого збройного протистояння в західноукраїнському регіоні вони набули максимального визрівання і знайшли свій зовнішній вияв у крайніх формах насилля та авторитаризму. Політична система більшовицького зразка ґрунтувалася на ленінському трактуванні основних умов реалізації державної влади. В. Ленін уважав, що “тільки партія є носієм пролетарської свідомості абсолютно незалежно від того, які насправді інтереси і свідомість багатьох індивідів, що утворюють реальний, емпіричний пролетаріат. Партія знає, що відповідає, а що не відповідає історичним інтересам пролетаріату і більшості трудового народу. Встановлення інтересів і цілей більшості, а також будь-яка політична ініціатива належить виключно партії. Більшість не в стані ні досягнути свої інтереси, ні сформулювати свої класові та історичні цілі”¹³. Виходячи з цього, західноукраїнському суспільству, політична культура якого формувалася поза рамками радянської системи координат, усілякими способами прищеплювалися більшовицькі ціннісні орієнтири, переконання про всесильність і фактичну непогрішність ВКП(б).

Критичні умови гострої військово-політичної ситуації давали підстави регіональним очільникам списувати на “об'єктивні труднощі” свою некомпетентність, непрофесійність, перманентні випадки порушення законності.

Однак це не єдине пояснення того, чому представники влади, в тому числі в особі партійних функціонерів, часто-густо дозволяли собі безпричинне насилля по відношенню до місцевого населення. На нашу думку, таку поведінку, з одного боку, можна трактувати як вияв внутрішньої сутності людини, котра, будучи переконаною в безкарності за вчинений злочин, таким чином реалізовувала свою потребу в жорстокості. А з іншого – як вияв стану афекту, якому передував стан постійного емоційно-психологічного стресу, викликаного напруженістю графіку роботи й важкими умовами побуту.

Аналізуючи владні взаємостосунки в номенклатурі в цей період, професор В. Мохов називає типового представника регіональної номенклатури “солдатом партії”, котрий був готовий працювати там, де накаже партія, робити те, що накаже

¹² Киридон П. Типологічний портрет представника правлячих структур Української РСР... – С. 81.

¹³ Макаренко В. П. Бюрократия и сталинизм / В. П. Макаренко. – Москва: Книга по требованию. – С. 119.

партія¹⁴. Зважаючи на активізацію українського повстанського руху в 1944–1945 роках, у практичній площині це виявлялося в надмірній жорстокості до оточуючих не тільки з боку представників каральних органів, але й партфункціонерів. Партія свідомо й цілеспрямовано проводила “селекцію” своїх кадрів, у тому числі й за ознакою потенційного прояву “жорсткості характеру” (що межувало з жорстокістю) у ставленні до політичних опонентів. Ілюстрацією сказаному є той факт, що в означуваний нами період дуже поширеною була практика службових відряджень партійних чиновників у села, які були епіцентрами повстанського руху, в тому числі з метою залучення їх до антиповстанських операцій, здійснюваних загонами НКДБ чи НКВС. У такий спосіб, за висловом секретаря Рівненського обкому КП(б)У В. Бегми, “людей з активу тренували переборювати свій страх”¹⁵.

Виступаючи в січні 1945 р. перед партійно-радянськими функціонерами на обласній нараді в Ровно, М. Хрущов із цього приводу заявив: “Вважаю, що добре було б на операції по боротьбі з бандами залучити всіх наших комуністів почергово, щоб не зупиняти роботи. Дуже добре – нехай обстріляються. Там вони почують стрільбу, кулі будуть літати, побачать, що не всіх вбивають, окріпнуть, сміливішими будуть і злішими проти бандитів. Я б тільки від цього звільнив жінок, комсомолок”¹⁶. Більше того, з метою залякування не лише місцевого населення, але й партійно-радянського керівництва, переважна більшість якого, на думку більшовицького лідера, ухилялася від виконання своїх посадових обов’язків у частині організації всенародної масової підтримки заходів радянської влади, він погрожував застосуванням різного роду репресій проти так званих “саботажників”. “Хто не перебудує роботи, – наголосив М. Хрущов, – той не всидить у кріслі посадовця. І не тільки не всидить, тому що я знаю, що дехто сподівається, що нарешті його звільнять. Ні, так не вийде. Ми звільнимо з тріском і тут справа не у звільненні, а у тому, що слід боротися з противником. Виженемо з партії, під суд віддамо за бездіяльність”¹⁷.

Судячи з риторики вищого посадовця республіки, питання моралі та дотримання законів з боку партійно-радянських функціонерів (фактичних представників радянської влади на місцях) цю владу мало турбували. Від них вимагалось діяти в рамках не стільки законодавчого поля, скільки у традиційно більшовицькому форматі “революційної доцільності”.

Справедливим буде зазначити, що такі “правила гри” не завжди однозначно позитивно сприймалися на місцях. Регіональне керівництво часто змушене було стримувати “войовничий запал” своїх підлеглих, спрямовуючи його хоча б частково в рамки законності. Зокрема, на одній із нарад партактиву Ровенської області виникла полеміка між першим секретарем обкому КП(б)У В. Бегмою та головою Козинського райвиконкому Я. Чумаком з приводу того, чи доцільно діяти законним методом у разі виявлення “бандита” чи “дезертира Червоної армії” більшовицькими активістами.

¹⁴ *Мохов В. П.* Номенклатурная организация власти: функциональные пределы / В. П. Мохов // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Про-світа, 2008. – Вип. 23: Політична еліта в історії України. – С. 48.

¹⁵ *Стародубець Г.* Місіонери червоної влади (партійно-радянська номенклатура західноукраїнських областей в 1944 – на поч. 1946 рр.) / Г. Стародубець. – Житомир, 2016. – С. 95.

¹⁶ ДАРО. – Ф. П-400. – Оп. 1. – Спр. 50. – Арк. 106.

¹⁷ Там само. – Арк. 29.

Показово, що В. Бегма з цього приводу висловився однозначно: “Ви представник влади. Ви не арештуєте, а затримуйте людину і доставляєте органам, котрі мають право арештовувати”¹⁸. Більше того, він піддав гострій критиці місцевих керівників, які “вважають, що закони писані не для них, а для дурачків, що це справа сімейна – можна виконувати, можна не виконувати. Не розуміють, що строго виконувати радянські закони – це партійна дисципліна”¹⁹.

Варто зауважити, що така позиція вищого посадовця області свідчить, що серед партійних лідерів західноукраїнського регіону були ті, хто розумів необхідність формування у свідомості місцевого населення позитивного образу радянської влади, що можна було зробити силою слова, переконання, прикладу достойної поведінки номенклатурного чиновника обласного чи районного рівня. З іншого боку, стиль поведінки тогочасних партфункціонерів детермінувався жорсткістю селекційного відбору претендентів на номенклатурні посади (наявність “правильної” біографії, відповідних рис характеру, перевірка практичною роботою тощо). Успішно пересіявшись через таке “сито”, посадовці відчували себе більш упевнено, а з бюрократичної точки зору – захищено (наскільки це було можливо в умовах сталінського варіанту командно-адміністративної системи).

Суть кадрової проблеми не вичерпувалася дефіцитом кваліфікованих освічених спеціалістів. Була й інша сторона “медалі”: внесені у списки для відрядження в західні області УРСР, далеко не завжди були від такої перспективи в захопленні. Чимало було таких, кого, як саркастично висловився один із партійних чиновників Тернопільщини, “знаходили на базах: Житомир, Київ і які все прислуховувалися чи не віддаляється канонада. І приїхали у замикаючому обозі. Між іншим, ці герої прибули у розпорядження обкому в Харків у вересні-жовтні 1943 р. Знайшлися й такі, що втікали з області через кілька днів після свого переїзду”²⁰.

Партійний посадовець Станіславського обкому КП(б)У теж не приховував свого обурення з приводу службової поведінки деякого з районних чиновників, як-от інструктора оргвідділу Тлумацького райкому партії Хмурова, який “увесь час прагне піти з району і навіть з області. До сих пір не забирає своєї сім’ї. Всю роботу, яку йому доручають, завалює, сподіваючись, що його визнають нездатним працювати і тим самим вдасться піти з району і області”²¹. Подібні настрої розділяла ще одна співробітниця цього ж райкому – Т. Зубицька, яка виконувала функції штатного пропагандиста. Жінка була доведена до відчаю, бо, яку, як виявилось, її “представник ЦК КП(б)У обманув, коли мобілізував для роботи в Західну Україну. Говорив, що підеш попрацюєш на партійній роботі до кінця війни, а потім ми тебе відпустимо на вчительську роботу у східні області України”. Вона готова була, “якщо не відпустять з партійної роботи, все рівно піти сама”²².

Непоодинокими були випадки, коли місцеве керівництво вдавалося до різних способів втримати таких службовців на місцях роботи. До прикладу, в одній зі службових

¹⁸ ДАРО. – Ф. П-400. – Оп. 1. – Спр. 36. – Арк. 108.

¹⁹ Там само. – Арк. 99.

²⁰ Державний архів Тернопільської області. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 174. – Арк. 51–64.

²¹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 46. – Спр. 1612. – Арк. 25.

²² Там само.

записок секретаря по кадрах Ровенського обкому КП(б)У повідомляється: “Одним з великих недоліків є те, що окремі партпрацівники, які прибули зі східних областей, стараються знайти можливість виїхати з області під виглядом різних причин. Навіть є моменти злочинної антипартійної поведінки окремих надісланих комуністів”²³. Автор документа безспідставно звинувачує своїх колег зі східних регіонів України в тому, що вони намагалися виконати партійні рознарядки по спеціалістах за рахунок “кадрового баласту” на місцях. У результаті такої кадрової політики в західноукраїнський регіон часто потрапляли люди абсолютно невідготовлені для роботи в складних умовах тогочасної реальності.

Справедливі нарікання з боку місцевої влади часто викликав і спосіб життя окремих партійних чиновників, відряджених на роботу в західні області. Складалося безспідставне враження, що “частину працівників сюди прислали для “виправлення” з інших областей”²⁴. Секретар Тернопільського обкому з кадрових питань А. Зозулев із цього приводу висловився так: “Нам в західних областях працювати важко й іноді буває дуже важко. Тому туди потрібні люди, які мають совість партійну, радянську, які б з інтересом працювали в нашій області. Не можна сказати, що Тернопіль, чи Ровно, чи Луцьк – це якась Абіссинія чи індійські джунглі, що можуть там невігласи працювати”²⁵. У свою чергу, секретар із кадрів Волинського обкому КП(б)У Дзюба в липні 1944 р., аналізуючи кількісний та якісний склад партійних функціонерів, які прибули за рознарядкою Центрального комітету, висловився так: “Прошу надсилати такі кадри, які бажають працювати в нашій області і які б поменше хворіли. Нехай би й не досить підготовлених до певної роботи, але таких, які бажали б працювати, а навички і виучку вони набудуть в процесі роботи”²⁶.

Таким чином, загальний стиль поведінки номенклатурних посадовців західних областей України в 1944–1946 роках цілком уписувався в командно-адміністративну систему сталінського зразка. Переважна більшість партійних керівників за інерцією продовжували використовувати військові методи управління, виявляючи схильність до бюрократизму, надмірної жорсткості та жорстокості.

Характер взаємовідносин усередині влади та її представників із місцевим населенням визначався низкою чинників об’єктивного та суб’єктивного характеру: низький рівень професійно-освітньої підготовки переважної більшості чиновників вищої та середньої ланки управління (секретарі райкомів, міськкомів, обкомів КП(б)У, голови виконкомів Рад, заввідділами, інструктори і т. д.); часта змінюваність кадрів; досить напружений графік роботи за умови практично ненормованого робочого дня; побутова невлаштованість. Серйозними суб’єктивними чинниками можна вважати: незнання прибулими (таких була абсолютна більшість) місцевих умов і традицій; панування атмосфери тотального страху, беззаконня, всездозволеності, що в сукупності сприяло формуванню у свідомості як місцевих мешканців, так і партійно-радянських функціонерів образу радянського службовця як окупанта.

²³ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 45. – Спр. 345. – Арк. 79.

²⁴ Державний архів Івано-Франківської області. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 300. – Арк. 5.

²⁵ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 45. – Спр. 966. – Арк. 214.

²⁶ Державний архів Волинської області. – Ф. П-1. – Оп. 2. – Спр. 9. – Арк. 14.

Galyna Starodubecz`. The Peculiarities of the General Style of the Work and Behavior of The Party Officials on the Territory of the Western Regions of Ukraine in the First Postwar Years

The style of the work and behavior of the party officials of the highest rank on the territory of the western regions of Ukraine in the early postwar years is characterized. The description is given in terms of the particularly historical conditions of their professional development in an administrative-command system.

Key words: party officials, VKP (b), the Soviet power, the secretary of the regional committee, professional behavior, the western regions of Ukraine.

Вольга ІВАНОВА

АРХІЎ КАЛЕКТЫЎНАЙ ПАМЯЦІ: збіранне, захоўванне і выкарыстанне

У 2011 годзе ў Беларусі быў створаны унікальны праект Беларускай архіў вуснай гісторыі – онлайн сховішча вусных успамінаў, даступнае карыстальніку ў любой кропцы света. У артыкуле раскрываюцца асаблівасці структуры і дзейнасці дадзенага праекта, зважаючы на спецыфіку стварэння вуснага успаміна як гістарычнай крыніцы метадам біяграфічнага інтэрв’ю. Даецца характарыстыка асноўных даследчыцкіх накірункаў такіх як “1939 год у памяці беларусаў”, “Пасляваенны голад”, “Чарнобыльская катастрофа”, “Калектывізацыя ў Заходняй Беларусі” і інш.

Ключавыя словы: вусная гісторыя, архівы вуснай гісторыі, вусныя успаміны, інтэрв’ю, калектыўная памяць, метадыкі даследавання вуснагістарычных крыніц.

Архівы вуснай гісторыі з’яўляюцца адным з відаў архіваў, якія пачалі стварацца ў сярэдзіне мінулага стагоддзя ў ЗША. Грунтоўная распрацоўка тэорыі вусных архіваў прыпала на канец 70-х – пачатак 90-х гг. – перыяд актыўнага станаўлення метада вуснай гісторыі¹. У постсавецкіх краінах ідэя стварэння сховішчаў вусных успамінаў стала актуальнай ад пачатку гадоў 90-х, калі адбываўся актыўны пошук новых крыніц для гістарычных даследаванняў. Сама ідэя архіваў вуснай гісторыі ў архівазнаўстве шчыльна звязана з антрапалагізацыяй гэтай дысцыпліны і яе гісторыі як навукі ў цэлым. Яна палягае на канцэпце аб тым, што кожны чалавек мае права захаваць памяць аб сабе для нашчадкаў. Пры ўвасабленні гэтай ідэі задачай архівістаў становіцца захоўванне дакументаў, якія расказваюць пра жыццё простага чалавека².

У Беларусі пік цікавасці да збору і выкарыстання вуснагістарычных крыніц прыпаў на канец 1980–1990-я гг., калі вельмі актуальнай была тэма савецкіх рэпрэсій, жыцця рэлігійных супольнасцей і іншыя сюжэты, якія не былі адлюстраваныя ў традыцыйных архіўных дакументах, ці гэтыя дакументы па-ранейшаму заставаліся недаступнымі. Збор інтэрв’ю праводзіўся рознымі грамадскімі і навуковымі арганізацыямі, а таксама прыватнымі асобамі (гісторыкамі, краязнаўцамі, мовазнаўцамі, журналістамі і інш.). Гэтыя даследаванні насілі ў большай ступені папулярны, чым навуковы характар, а метадыка правядзення інтэрв’ю не была распрацаваная і абмяжоўвалася па-большасці асобнымі тэматычнымі сюжэтамі³.

¹ Бутько В. Н. Устная история и архивы: американский опыт // Беларускае археаграфічны штогоднік. – Мінск, 2012. – Вып. 13. – С. 248–259.

² Іванова В. Кірункі антрапалагізавання архівазнаўства: беларускі досвед і перспектывы / В. Іванова // Archiwa–Kancelarie–Zbiory. – Toruń, 2012. – № 3(5). – С. 95–109.

³ Smaliančuk A. Oral History in Belarus. Stand und Entwicklungsperspektiven / A. Smaliančuk,

Тым не менш, з цягам часу быў назапашаны вялікі і каштоўны комплекс дакументаў, які патрабаваў пэўных захадаў да забеспячэння іх захоўвання. У 2011 г. беларускім гісторыкам Ірынай Кашталян была агучаная думка аб неабходнасці стварэння адпаведнага онлайн сховішча. Гэтая ідэя была падтрыманая прафесарам Алесем Смаленчуком, які на працягу даволі працяглага часу працаваў у галіне вуснай гісторыі, а таксама архівазнаўцам Вольгай Івановай і сябрамі моладзевага грамадскага аб'яднання “Гісторыка”. У 2011–2012 гг. праводзілася праца па праектаванню архіва, вызначэнні асноўных метадалагічных падыходаў да збору, захоўвання і апрацоўкі інтэрв’ю, а таксама забеспячэння доступу і найбольш шырокіх магчымасцяў выкарыстання. Так паўстаў Беларускі архіў вуснай гісторыі (БАВГ) – онлайн сховішча на партале nashapamias.org.

Яго камплектаванне адбывалася па двух асноўных накірунках – прыём калекцый ад уладальнікаў і запіс успамінаў камандай архіва падчас экспедыцый ці асобных выездаў. Ад гісторыкаў, краязнаўцаў, этнографав, журналістаў было ўзята на захоўванне больш 20 калекцый. Гэта калекцыі гісторыка Алеся Смаленчука (2002–2011 гг.), этнографав Сафронія Жлобы, Ірыны Чарнякевіч, Вольгі Лабачэўскай (з канца 1990-х гг.), гісторыкаў Ніны Стужынскай (канец 1990-х гг.), Наталлі Гардзіенка (2003–2005), Ірыны Раманавай (2003–2004), Уладзіміра Валодзіна (2007), Ірыны Кашталян (2008–2009) і інш. Тэматыка вусных успамінаў вельмі шырокая. Гэта гісторыя сталінскіх рэпрэсій, штодзённасці, беларускай эміграцыі, “остарбайтараў”, гісторыя асобных беларускіх гарадоў і мястэчак, этнаграфічныя запісы і нават гісторыя мінскіх “хіпі”. Успаміны, што запісваліся ад пачатку 1990-х гг., пераважна былі на магнітнай стужцы і патрабавалі пераводу ў лічбавы фармат. Самым раннім дакументам архіва сталі алічбаваныя ўспаміны вядомага беларускага этнографа, грамадскага дзеяча і публіцыста Мар’яна Пецюкевіча, запісаныя ў Рыме ў 1972 г.

Пачынаючы з 2011 г. камандай архіва штогод праводзяцца экспедыцыі па той ці іншай тэме. За шэсць гадоў было праведзена каля 15 экспедыцый і сабрана больш 800 успамінаў з розных рэгіёнаў Беларусі. Усяго ў архіве на канец 2017 г. захоўвалася 1250 успамінаў, больш 6 тысяч дакументаў, агульным аб’ёмам каля 4 Тб. Акрамя аўдыё і відэазапісу ўспаміна робяцца таксама фотаздымкі рэспандэнта, інтэр’ера хаты, копіі дакументаў і фотаздымкаў сямейнага архіва. Усё гэта стварае магчымасць для інфармацыйнага кантэкста пры інтэрпрэтацыі інтэрв’ю.

Успаміны запісваюцца на падставе адмысловага апытальніка. Гэта, як правіла, біяграфічныя інтэрв’ю з асобнымі тэматычнымі блокамі⁴. Яны складаюцца з некалькіх фазаў: анкетнай часткі, часткі т.зв. “нязмушанага аповеду”, у якім рэспандэнт самастойна распавядае пра сваё жыццё без пытанняў інтэрв’юера, часткі калі задаюцца пытанні па біяграфіі ці тэме праекта і заключная фаза падсумавання і рэфлексій, калі рэспандэнт дае ацэнку свайго жыцця, яго найбольш цяжкіх і шчаслівых момантаў. Падчас інтэрв’ю ствараюцца суправаджальныя дакументы, ў якіх пазначаюцца

V. Ivanova, T. Kasataja // BIOS. Zeitschrift für Biographie forschung, Oral History und Lebensve rlaufs analysen. Inhalt Heft 1 und 2. Jahrgang, 2014. – № 27. – S. 258–293; *Грінченко Г.* Усна історія в пострадянських дослідницьких практиках [Електронний ресурс] / Г. Грінченко, І. Реброва, І. Романова. – Режим доступу: <http://uamoderna.com/md/grinchenko-gebrova-romanova-oh>

⁴ *Махоўская І.* Біяграфічны наратыў як гістарычная крыніца: да пытання магчымасцяў і перспектывы выкарыстання // Восень 1939 года ў гістарычнай традыцыі і вуснай гісторыі / [пад рэд. д-ра гіст. н. А. Смаленчука]. – Мінск, 2015. – С. 216–233.

анкетныя дадзеныя рэспандэнта, асабліваасці правядзення інтэрв'ю, стану рэспандэнта, унутранай структуры аповеду. Занатоўваюцца асноўныя тэмы змушанага і нязмушанага аповеду, апісваюцца фотаздымкі асабістага архіва.

Згодна беларускаму заканадаўству аўтарскія правы на інтэрв'ю належаць рэспандэнту. Таму пасля запісу з ім падпісваецца дамова, згодна якой архіву перадаецца права на выкарыстанне ўспамінаў у навуковых, папулярных і публіцыстычных ці асветніцкіх мэтах. У нешматлікіх выпадках калі рэспандэнт адмаўляецца ад падпісання дамовы, інтэрв'ю выкарыстоўваецца на ўмовах ананімнасці (імя і першая літара прозвішча).

Пасля запісу інтэрв'ю адбываецца яго рэгістрацыя ў базе дадзеных, дзе яно атрымоўвае ўнікальны шыфр, а таксама апісанне, якое дае карыстальніку магчымасць папярэдняга знаёмства з біяграфіяй сведкі, зместам і асаблівасцямі інтэрв'ю. Само інтэрв'ю ніякім чынам не рэдагуецца, захоўваецца толькі арыгінальны запіс, які адлюстроўвае ўсе яго асаблівасці і тэхнічныя моманты. Усе дакументы захоўваюцца ў трох копіях: на серверы (цёмная копія, якая не выкарыстоўваецца), на цвёрдым дыску (працоўная копія) і на партале (карыстальніцкая версія паменшанага памеру).

Інтэрв'ю змешчаныя ў архіў могуць таксама транскрыбавацца. Гэта значыць, што ствараецца даслоўная тэкставая версія запісу, якая цалкам адлюстроўвае асаблівасці размоўнай мовы рэспандэнта. Пры транскрыбаванні інтэрв'ю разбіваецца на пахвілінныя сегменты, для забеспячэння магчымасцяў пошуку і стварэння тэматычных, імянных, геаграфічных і храналагічных паказальнікаў. Транскрыбаваная чацвёртая частка ўспамінаў архіва.

Зыходзячы з асаблівасцяў інфармацыі і яе рэпрэзентацыі на партале, пошук можа адбывацца па асобах, месцах, тэмах, якія згадваюцца ў агульных апісаннях калекцый і дакументаў, ёсць таксама паўнатэкставы пошук і пошук па індэксах для транскрыбаваных дакументаў. Прагляд відэа і аўдыё ажыццяўляецца пасля рэгістрацыі карыстальніка і яго знаёмства з правіламі выкарыстання дакументаў. Тэкставыя версіі інтэрв'ю і суправаджальных дакументаў даступныя таксама для пампавання.

Карыстальнік нясе адказнасць за выкарыстанне вусных успамінаў: фактаў з асабістага жыцця і выказванняў рэспандэнтаў ці інтэрв'юераў, якія наносзяць шкоду гонару і годнасці рэспандэнта, спрыяюць распаўсюджанню міжасабовай, палітычнай, нацыянальнай ці рэлігійнай розні, а таксама задакладнасць інфармацыі, прыведзенай у дакументах архіва. Пры выкарыстанні дакументаў БАВГ абавязковай з'яўляецца і спасылка на дадзенае сховішча.

Даследчыкамі з БАВГ напрацягу шасці гадоў быў рэалізаваны цэлы шэраг тэматычных праектаў, прысвечаных вывучэнню асобных сюжэтаў гісторыі Беларусі, заснаваных на вусных успамінах. Адным з першых стаў праект “1939 год у памяці беларусаў” (навуковы кіраўнік – А. Смалянчук). У 2012, 2013, 2014 гадах БАВГ праводзіліся экспедыцыі ўздоўж былога савецка-польскага памежжа, ўключаючы тры рэгіёны Беларусі: поўдзень – Палессе (Жыткавіцкі р-н Гомельскай вобл., Лунінецкі і Столінскі р-ны Брэсцкай вобл.), цэнтральную частку – Міншчыну (пераважна Стаўбцоўскі р-н), і поўнач – Віцебшчыну (Глыбоцкі і Полацкі р-ны). Усяго было сабрана больш 220 успамінаў, агульнай працягласцю каля 250 гадзін. Іх асэнсаванне адбывалася праз стварэнне рубрыкі⁵, падчас канферэнцыі “Верасень 1939 года ў гістарычнай традыцыі і

⁵ Беларускі архіў вуснай гісторыі. 1939 г. у вусных успамінах жыхароў Беларусі [Электронны рэсурс]. – Режим доступу: <http://nashapamias.org/archive/getrubrics.html?rubricId=2>.

вуснай гісторыі”⁶, а таксама публікацыі артыкулаў. Даследавалася штодзённасць жыцця памежжа, вобразы савецкай і польскай палітыкі па абодва бакі мяжы, успрыняцце жыхарамі заходняй і усходняй частак пачатку Другой сусветнай вайны, трансфармацый “за Першымі Саветамі”, вобразаў і ментальных асаблівасцяў “заходнікаў” і “усходнікаў”. Біяграфічныя інтэрв’ю калекцый транскрыбавання і раскрываюць цэлы спектр іншых сюжэтаў гісторыі Беларусі XX ст., як напрыклад, тэму савецкіх рэпрэсій на памежжы, падзеі Другой сусветнай вайны, раскулачванне і інш.

Экспедыцыі праводзіліся і на тэрыторыі 5 раёнаў Гомельскай вобласці ў 2013 і 2014 гг. з мэтай даследавання тэмы пасляваеннага голаду (навуковы кіраўнік – І. Кашталян). Усяго было запісана больш 150 інтэрв’ю. Вопыт голаду для рэспандэнтаў быў траўматычным, успаміны пра яго звязаны з эмацыйнымі праявамі, асабліва калі гэта датычыла блізкіх членаў сям’і. Сведкі нярэдка параўноўвалі голад 1932–33 і 1946–47 гг. Першы быў асабліва страшным – ад яго ў некаторых населеных пунктах па вусных сведчаннях памерла да паловы складу насельніцтва. Акрамя тэмы голаду ва ўспамінах гучаць сюжэты праасаблівасці даваеннай, ваеннай і паваеннай штодзённасці, Чарнобыльскую катастрофу і савецкія рэпрэсіі.

У 2015 годзе быў распачаты адмысловы праект прысвечаны вывучэнню памяці жыхароў Беларусі аб наступствах Чарнобыльскай катастрофы. Усяго было сабрана 45 інтэрв’ю асобаў 1936–1986 г.н. Гэта успаміны ліквідатараў, перасяленцаў, мясцовых жыхароў, а таксама людзей, якіх трагедыя не закранула непасрэдна. Інтэрв’ю праводзіліся ў гарадах кампактнага пражывання перасяленцаў (Мінск, Белаазёрск), і ліквідатараў (Рэчыца, Мазыр). Асабліва цікавым быў выезд ў Чарнобыльскую зону і сустрэча з нештатлікімі жыхарамі напаядселенай вёскі Савічы, Брагінскага р-на. Памяць пра падзеі кожнай з гэтых груп мае свае асаблівасці: у ліквідатараў дамінуе сюжэт аб падзвігу, у перасяленцаў – страча на гараю, мясцовыя жыхары спадзяюцца на адраджэнне жыцця вёскі пасля катастрофы.

У 2015, 2016 і 2017 г. Беларускае архіў вуснай гісторыі праводзіў экспедыцыі, асноўнай мэтай якіх было даследаванне пасляваеннай калектывізацыі ў Заходняй Беларусі праз успаміны сведкаў падзей (кіраўнік – А. Смалянчук). Збор успамінаў адбываўся ў розных рэгіёнах Беларусі, што маюць адметнасці ў нацыянальным і рэлігійным складзе насельніцтва: на Піншчыне, Лідчыне і Воранаўшчыне, а таксама Маладзечаншчыне і Вілейшчыне. Усяго было сабрана 180 успамінаў агульнай працягласцю каля 300 гадзін. Стварэнне калгасаў паўстае ва ўспамінах як гвалтоўная форма сацыяльных трансфармацый заходнебеларускай вёскі ў канцы 1940-х – пачатку 1950-х гг. Але супраціў зменам не набыў грамадска значных формаў, што было абумоўлена цяжкім матэрыяльным і маральным становішчам пасля вайны, жорсткай палітыкай уладаў і ментальнымі асаблівасцямі шэраговага жыхара беларускай вёскі, схільнага да пакоры перад сілай і ўладай. Найбольш траўматычным было раскулачванне, хаця і яно ў значнай колькасці выпадкаў успрымаецца з пэўнай доляй іроніі.

У 2013 і 2017 гг. адмысловую распрацоўку атрымала тэма прымусовай працы падчас Другой сусветнай вайны (навуковы кіраўнік – А. Белановіч-Петц)⁷. Было сабрана каля 100 інтэрв’ю, што ўтрымлівалі аповеды пра вывазы і жыццё ў

⁶ Восень 1939 года ў гістарычнай традыцыі і вуснай гісторыі... – Мінск, 2015. – 288 с.

⁷ Парламент памяці: гісторыі беларускіх “остарбайтараў” / [аўт.-уклад. А. Белановіч, Г. Верамейчык]. – Мінск, 2011. – С. 79.

Германіі. Рэспандэнтны рабілі параўнанні працы ў калгасах пасля вайны і ў Германіі на прымусовых працах. Першая на думку рэспандэнтаў была на шмат цяжэйшай. Закраналіся тэмы адносінаў нямецкага насельніцтва да “остарбайтараў”, асабліва сці мужчынскай, жаночай і дзіцячай працы, жаночага лёса падчас прымусовай побыту ў Германіі, нараджэння дзяцей, стварэння сям’і, лёсу пасля вяртання (магчыма сцяў вучобы, кар’ернага росту) і інш.

Гэта далёка не поўны пералік тэмаў, якія распрацоўваюцца даследчыкамі БАВГ. Да іх можна аднесці таксама тэму гісторыі Мінскага гета і Халакосту падчас Другой сусветнай вайны, якая распрацоўваецца разам з Гістарычнай майстэрняй імя Л. Левіна (<http://gwminsk.com>), гісторыя савецкіх рэпрэсій – разам з Віртуальным музеем савецкіх рэпрэсій (<http://represii.net/ru>) і інш.

Беларускім архівам вуснай гісторыі рэгулярна праводзяцца “круглыя сталы” і семінары з удзелам беларускіх і замежных спецыялістаў у галіне вуснай гісторыі. Так, напрыклад, госцем БАВГ у 2013 г. была Імке Хансэн з Інстытуту сучаснай гісторыі (Берлін), у 2015 г. – прафесар Аляксандр фон Плата з Завочнага універсітэту г. Хагена. Архіў супрацоўнічае з беларускімі і замежнымі інстытуцыямі, якія спецыялізуюцца ў галіне вуснай гісторыі. У прыватнасці, гэта грамадскае аб’яднанне “Дыярыуш” (Беларусь), цэнтр “KARTA” (Польшча), online-archiv “Zwangsarbeit 1939–1945” (Германія) ды інш.

БАВГ прадстаўляе сабой не толькі сховішча вусных крыніцаў і супольнасць даследчыкаў у галіне вуснай гісторыі, але і асветніцка-адукацыйную пляцоўку. Дзеля папулярызавання метаду вуснай гісторыі праводзяцца трэнінгі для настаўнікаў, журналістаў і ўсіх зацікаўленых гэтай дысцыплінай.

Аднымі з важнейшых папулярызатарскіх мерапрыемстваў праекта сталі конкурсы для школьнікаў “1939 год у памяці беларусаў” і студэнтаў “Чарнобыльская катастрофа і яе наступствы ў памяці жыхароў Беларусі”, у межах якіх распрацоўваліся метадычныя дапаможнікі па збору і апрацоўцы інтэрв’ю, рыхтаваліся метадычныя парадны для настаўнікаў і выкладчыкаў па выкладанні гэтых тэмаў у навучальных установах Беларусі.

Этапным момантам у дзейнасці БАВГ стала правядзенне ў верасні 2014 г. у Мінску першай навуковай Міжнароднай канферэнцыі “Верасень 1939 года ў гістарычнай традыцыі і вуснай гісторыі”. Тут апроч канкрэтна-гістарычнай тэматыкі, датычнай не толькі падзеяў восені 1939 г., але таксама іншых важных і неадследаваных праблем айчынай гісторыі ХХ ст., таксама ўздымаліся актуальныя пытанні развіцця вуснай гісторыі ў Беларусі. Праграма канферэнцыі ўключала як рэфераты, падрыхтаваныя на архіўных матэрыялах, так і заснаваныя на вуснагістарычных крыніцах. У прыватнасці, выкарыстанне апошніх дазволіла А. Смаленчуку зрабіць выснову пра тое, што падзеі восені 1939 г., якія паспрыялі аб’яднанню беларускіх земляў у межах БССР, але адначасна сталі пачаткам Другой сусветнай вайны, у памяці сучасных беларусаў існуюць як два супрацьлеглыя месцы памяці. Адно застаецца сімвалам перамогі беларусаў, якой паспрыяла палітыка сталінскага СССР, а другое сімвалам трагедыі, напамінам пра пачатак вайны.

Важнай часткай канферэнцыі стала дыскусія “Вусная гісторыя ў Беларусі: перспектывы міждысцыплінарнага ўзаемадзеяння”⁸. Асноўнымі дыскусантамі былі навукоўцы, якія прадстаўлялі гістарычную навуку (Аляксандр Смалянчук і Ірына

⁸ Дыскусія “Вусная гісторыя ў Беларусі: перспектывы міждысцыплінарнага ўзаемадзеяння” (мадэратар Т. Вадалажская) // Восень 1939 г. у гістарычнай традыцыі... – С. 264–280.

Кашталян), сацыялогію (Таццяна Вадалажская і Аляксей Ластоўскі), архівазнаўства (Вольга Іванова) і антрапалогію (Ірына Махоўская). Упершыню ў Беларусі адбылося публічнае абмеркаванне стану і перспектываў вуснай гісторыі як пляцоўкі міждысцыплінарных даследаванняў.

Дыскусанты канстатавалі, што ў Беларусі сфарміраваліся два асноўныя падыходы да вуснай гісторыі. Першы – гэта імкненне да рэканструкцыя (або канструявання) мінулага на аснове вусных ўспамінаў непасрэдных сведкаў гістарычнай падзеі. Гэтая задача застаецца актуальнай як па прычыне абмежаванасці дакументальных гістарычных крыніц традыцыйнага тыпу, так і ў сувязі з патрабаваннямі дзяржаўнай гістарычнай палітыкі. Для другога падыходу, які ўсё больш выразна прысутнічае ў Беларусі, характэрны погляд на вусную гісторыю як на інструмент вывучэння сацыяльнай памяці, а таксама ідэнтычнасцяў (нацыянальных, сацыяльных, гістарычных, гендэрных ды інш.). Пры гэтым увага даследчыка факсіруецца на тым, што і як распаўядае рэспандэнт, як ацэньвае падзеі, які сэнс ім надае.

Яшчэ адна канферэнцыя была прысвечана тэме вельмі значнай не толькі для беларускага, але і для ўкраінскага грамадства “Чарнобыльская аварыя і грамадства: 30 год пасля катастрофы”. Яна адбылася ў красавіку 2016 г. і сабрала гісторыкаў, культуролагаў, сацыёлагаў, літаратуразнаўцаў і прадстаўнікоў іншых гуманітарных навук з Беларусі, ЗША, Японіі, Украіны, Польшчы, Германіі, Канады. Удзельнікі канферэнцыі шукалі адказы на пытанні: якія сацыяльныя і палітычныя наступствы мела катастрофа на Чарнобыльскай АЭС для грамадства Беларусі і постсавецкага рэгіёну? Як яна паўплывала на развіццё сацыяльных і гуманітарных навук? Як Чарнобыльская катастрофа і яе наступствы адлюстраваліся ў памяці і культуры народаў Беларусі, Украіны, Расіі? Праца даследчыкаў над гэтай тэмай непазбежна сутыкаецца з праблемай калектыўнай траўмы, асабліва сці працы з якой былі раскрытыя ў выступе Аляксандра фон Плата, Томаса Бона і інш. выступоўцаў. Па выніках канферэнцыі быў выдадзены зборнік матэрыялаў⁹.

Апошняя значная падзея, арганізаваная БАВГ пры падтрымцы Польскага Інстытута ў Мінску, Лятучага Універсітэта, Інстытута славістыкі Польскай акадэміі навук, гэта канферэнцыя “Масавыя рэпрэсіі ў СССР у гістарычных даследаваннях і калектыўнай памяці”, якая адбылася у сярэдзіне лістапада 2017 г. Яна стала першай канферэнцыяй па дадзенай тэматыцы ў Беларусі за апошнія 20 гадоў і сабрала ўдзельнікаў пераважна з Беларусі, Украіны, Расіі і Польшчы. Тут абмяркоўваліся пытанні паняцця і маштабаў рэпрэсій, чалавечага вымярэння трагедыі, палітыкі памяці ў дачыненні да тэмы рэпрэсій у розных краінах, грамадскага ўзаемадзеяння ў гэтым накірунку.

Такім чынам, за даволі непрацягла час свайго існавання Беларускае архіў вуснай гісторыі стаў не толькі дастаткова грунтоўным сховішчам вусных успамінаў па гісторыі ХХ ст., але і пэўнай пляцоўкай для вывучэння і абмеркавання найбольш актуальных падзей развіцця Беларусі ў мінулым стагоддзі. Тут няма абмежавання праблематыкі, галоўным з’яўляецца метада вуснай гісторыі, які дае магчымасці міждысцыплінарнага аб’яднання высілкаў навукоўцаў па даследаванні пэўнай тэмы, а таксама пошуку тэарэтычных рамак для аналізу вуснагістарычных крыніц.

⁹ Чарнобыльская аварыя і грамадства: 30 год пасля катастрофы / [пад рэд. А. Ф. Смаленчука]. – Мінск, 2017. – 384 с.

Volga Ivanova. Belarusian State University Archive of collective memory: collection, storage, use

In the year 2011 a unique project of the Belarusian OralHistoryArchive has been created. It was the online store of the oral memories available to the user anywhere in the world. The article describes the structure and activities of the project, taking into account the specifics of creating oral memoirs as a historical source by the way of the biographical interviews. It describes the main areas of the BOHA research such as the “The year 1939 in Memory of the Belarusians”, “The Post-war Hunger”, “The Chernobyl Disaster”, “The Collectivisation in the West Belarus” and etc.

Keywords: oral history, oral history archives, oral memories, interviews, collective memory, oral history methodology.

ПОЛІТИЧНІ ДІАЛОГИ

Степан ДАВИМУКА

ЕКОНОМІЧНІ ОСНОВИ ГАЛИЦЬКОЇ АСАМБЛЕЇ

*Доповідь на другій сесії Галицької Асамблеї
5 вересня 1991 року, м. Тернопіль*

Шановна Президіє! Шановні депутати! Пані і панове!

За останні місяці ситуація в економіці істотно погіршилась. Почався період “стагфляції”, лавинного спаду виробництва, зумовленого не лише зменшенням обсягів виробництва, але й зупинкою підприємств, руйнуванням технологічних ланцюгів виробництва. Збільшується товарний дефіцит. Гроші стали “гарячими”. Зросла соціальна напруга.

Центральному уряду за обставин, що склалися в поточний момент, вигідно імітувати популістські “енергійні дії” з непрогнозованими наслідками, фактично вичікувати та свідомо затягувати справи, щоб потім, після референдуму та форсованого підписання союзного договору, зваливши вину на сепаратизм республік, накласти на країну силову матрицю фінансових органів, КДБ та армії, перейти до формування загальносоюзного ринку. Республіканському уряду, в свою чергу, бракує переконання і волі до рішучих дій по формуванню і утвердженню повного комплексу державних економічних механізмів та структур, що дало би можливість конструктивно оволодіти ситуацією і випереджувати негативний розвиток подій.

На такому фоні реальний перебіг економічних процесів нестримно веде до катастрофи. Не дивно, що в такій ситуації регіони прагнуть захистити себе від економічного розвалу, обмежити його розростання. Очевидно також, що об’єднання ресурсів, потенціалів та зусиль наших трьох областей підвищують наші шанси в боротьбі за виживання. Але для тісного співробітництва є далеко ширше підґрунтя, ніж лише жорстке веління моменту: цілий комплекс історичних, культурних, господарських, політичних та економічних мотивів. Головна з цих передумов – взаємодоповнення наших економік, що в їх сукупності різко підвищує самодостатність регіону – з одного боку, його стійкість та опірність в аварійних обставинах, із іншого – потенціал до розвитку та розквіту. Друга – єдність економічної та соціальної інфраструктури, що формувалася в Галичині століттями і сплавлена культурними та господарськими традиціями. Нарешті третя – єдність та синхронність суспільно-політичних процесів у регіоні, висока однорідність та визначеність нашого населення у ставленні до основних соціально-політичних проблем. У цьому відношенні я б хотів відзначити чи не найпотужніше на Україні майже генетичне прагнення нашого населення до повнокровної української державності, живуче, невинищене почуття господаря, нестримний потяг до підприємництва та жагу до приватної власності. Саме це визначає основні напрями нашої майбутньої стратегічної роботи: формування та утвердження

нашого регіонального фрагменту державності України та регіональної інфраструктури ринкової економіки.

Із огляду на це нам украй необхідна узгоджена економічна політика як єдина стратегічна лінія соціально-економічного розвитку у вигляді взаємопов'язаної системи довго-, середньо- і короткотермінових цілей, які повинні виражати національні й регіональні пріоритети та інтереси.

Юридичною основою для розробки та реалізації цієї політики стане запропонована довгострокова угода зі співробітництва.

В основу її покладено:

- зобов'язання щодо сумісного проведення структурної, інвестиційної, природоохоронної, фінансово-кредитної, цінової регіональної політики;
- розширення співробітництва в комерційній, маркетинговій, посередницькій діяльності;
- розробка і впровадження спільного механізму соціального розвитку областей збалансованого з природним й економічним потенціалами, підвищення рівня життя, соціального і економічного захисту населення;
- створення спільної індустрії туризму та ін.

Механізмом реалізації угоди передбачено створення робочого органу – міжрегіональної координаційної Ради, експертних груп спеціалістів із метою визначення головних регіональних проблемних питань і шляхів їх вирішення, а також відтворення комп'ютерного банку даних в регіональному інформаційно-обслуговуючому центрі.

До розробки детальної програми співробітництва буде залучений науковий потенціал наших академічних організацій та вузів. Науковий супровід повинен охопити насамперед вузлові напрямки розвитку нашого регіону: розвиток продуктивних сил, промисловості, сільського господарства, будіндустрії, соціально-економічних відносин, природокористування, екології, формування ринкової інфраструктури, інновацій тощо.

Головною метою нашої економічної політики, на мій погляд, повинно стати створення регіонального територіально-виробничого комплексу, розрахованого на ринкове середовище. Це означає і переструктуризацію теперішньої економіки, і переорієнтацію її зв'язків, і доповнення необхідними проміжними та кінцевими ланками з метою організації замкнених технологічних циклів, розосередження виробництва тощо.

При цьому важливо визначитися з майбутньою спеціалізацією регіону, яка повинна з часом стати джерелом його розквіту.

Необхідна розробка окремої програми, розрахованої на аварійну ситуацію, на найгірший сценарій розвитку подій, на ті обставини, що створюють соціальну напругу – перш за все забезпечення продуктами, житлом, товарами широкого вжитку. У нас є відповідні пропозиції та напрацювання.

Особливе значення в умовах формування ринку відіграє забезпечення високого технічного рівня виробів, що обумовлює їх конкурентоздатність. Тут значної ваги набуває участь у проектах провідних зарубіжних фірм та відповідні інвестиції. Через них наша економіка й буде інтегруватися у світову.

Найбільшим бар'єром залишається скелет різної адміністративно-відомчої приналежності. Демонтаж відомчих бар'єрів на основі інтересів регіону та на основі

нових організаційних форм із повними замкнутими технологічними циклами, що забезпечують повнокомплектне виробництво готових наукомістких виробів, є запорукою ефективної економіки. Скелетом регіональної економіки залишаться найбільші об'єднання-концерни. Структура концернів буде доповнена системою дрібних підприємств, які співпрацюватимуть на кооперативних зв'язках із ними.

Шановні депутати, гості! Я не ставлю перед собою завдання називати всі напрями і шляхи вирішення загальних проблем і цілей, передбачених нашою спільною угодою, лише хочу зосередити вашу увагу на деяких.

Уже сьогодні здійснюються практичні спільні кроки щодо вирішення назрілих питань господарської політики. Активно ведуться роботи по створенню спільних виробництв випуску одноразових шприців, систем переливання крові, поліетиленових труб і таропакувальних виробів у нашій та Івано-Франківській областях.

Здійснюються заходи щодо створення ринкової інфраструктури. У Львові й Тернополі створено товарні біржі, які планують організацію оптової торгівлі матеріальними й сировинними ресурсами, продукцією матеріально-технічного забезпечення, нерухомістю, іншими цінностями, а також здійснювати операції з цінними паперами. Засновано шість комерційних та кооперативних банків, а також селянський банк.

Львівський облвиконком має певний досвід у визначенні місцевого замовлення і створенні обмінного фонду. Ми хотіли б тіснішого співробітництва у цих напрямках.

Більш високого рівня економічного співробітництва можна досягти у взаємному еквівалентному обміні товарами народного споживання, котрих Львівщина вивозить лише в інші області республіки майже на 2 млрд. крб. із них – на 600 мільйонів в Івано-Франківську та 270 млн. в Тернопільську області, одержуючи, в основному, продовольчі товари. Обмін продукцією виробничого призначення між нашими областями перевищує 1 млрд. 200 млн. крб.: тут і базові види сировини, продукція хімічної і машинобудівної промисловості, електронної і легкої, будматеріали та ін.

У західних областях України досить добре розвинуте бавовняно-прядильне виробництво: Долинська, Львівська, Нововолинська бавовняні, на Тернопільщині – прядильно-ткацька фабрики. Чиновники з міністерства легкої промисловості, міцно прив'язавши нас співпрацею по бавовні-сирцю з республіками Середньої Азії, основні потужності по випуску готової продукції розвивали у східних областях, унаслідок чого лише 14% пряжі використовується на місцях. Уявляється доцільним об'єднання бавовняно-прядильних підприємств в асоціацію з трикотажними та панчішними фабриками.

Новостворена асоціація “Галавто” по випуску автотранспорту, автобусів, автокранів надалі повинна стати базовим машинобудівним комплексом Західного регіону України. У Львові створено Український національний концерн “Електрон”, який має намір забезпечити потреби українського ринку в телевізорах.

Наші підприємства-гіганти, такі як автобусний завод, автотранспорту, котрі мають сотні постачальників і стільки ж клопоту, могли б значно їх скоротити у тісному співробітництві щодо використання потенціалу таких підприємств і об'єднань сусідніх областей, як “Ватра”, “Оріон”, “Сатурн”.

Нагромадженням даних про економічний потенціал регіону, складанням балансу ввозу і вивозу товарних ресурсів областей із тим, щоб обґрунтовано вносити зміни до структури промислового виробництва для більш повного задоволення внутрішньо-регіональних потреб, виглядає доцільним завантажити регіональний комп'ютерний центр.

Нам у край необхідна узгоджена тактика і стратегія дій у життєво важливій сфері екології і природокористуванні. З точки зору перспективи треба відмовитися від практики реалізації розпорошених природоохоронних заходів, перейти до єдиної цілеспрямованої екологічної політики і спільних механізмів її реалізації. Мова йде про розробку методів і засобів екологічного захисту такої природно, історично та економічно цілісної території, якою є наш регіон.

Перехід до ринкової економіки неминує диктує вимогу формування спільного ринку екологічних послуг. Із організаційної точки зору це: синхронізація і координація рішень і практичних заходів; спільна екологічна інфраструктура; узгодження екологічних програм; створення єдиної системи екологічного моніторингу; координація наукових досліджень і їх практичне впровадження. Нам потрібна єдина політика і в питанні формування ринкових механізмів екологічного захисту території, що передбачає скоординовані дії у встановленні цін на природні ресурси, впровадженні платежів за забруднення навколишнього середовища, формуванні системи екологічного оподаткування, проведенні фінансово-кредитної політики у цій сфері, розробці й використанні єдиної нормативної бази.

Друга проблема, яка потребує спільного вирішення – проблема Карпат. Після Чорнобильської аварії їх екологічна роль на Україні, та й в Європі, значно зросла. Найбільш реальний і перспективний шлях розумного використання Карпат – це розвиток рекреаційної індустрії з особливим режимом природокористування (тут необхідна єдина науково-обґрунтована програма розвитку туризму, відпочинку й оздоровлення).

Ці проблеми й перелічені напрямки спільної роботи виносять на порядок денний питання створення відповідних координаційно-консультативних структур у системі управління регіоном, які повинні формувати науково обґрунтовану політику у сфері екології і рекреації, давати конкретні пропозиції органам влади для практичного втілення. З цією метою при Львівському облвиконкомі створено науковий соціально-екологічний центр. Аналогічні підрозділи варто створити і в інших областях, налагодивши тісну співпрацю і координацію дій між ними. Львівщина в числі перших перейшла на новий економічний механізм природоохорони. Рішенням облвиконкому введено плату за порушення і забруднення навколишнього середовища, яка надходить в обласний природоохоронний фонд для цільового використання. Вважаю доцільним розширити такий механізм на всі області нашого регіону.

Особливої уваги у здійсненні спільної політики вимагають питання соціального захисту населення. Перехід до ринкової економіки вимагає якісно нової системи захисту, яка повинна опиратися на ефективні економічні і правові гарантії. Треба забезпечити безпосередню залежність фонду соціального захисту від створеного на території доходу. Використана у Львівській області на споживання і нагромадження частка національного доходу в розрахунку на одного жителя значно менша від середньої по республіці. Ще нижчий цей показник на душу населення в сусідніх областях.

Через невідповідності, які склалися, реальні доходи більшості сільського населення наших областей помітно нижчі порівняно з міським, що істотно впливає і на інтенсивність територіальної рухомості сільських жителів. Зростаюче економічне й соціальне значення проблеми упорядкування трудових маятникових міграцій у міста викликає потребу вже в найближчий час провести широкі регіональні дослідження, і на їх основі скласти цільові програми, спрямовані на впорядкування цього явища, забезпечити оптимальну збалансованість місць проживання людей та місць їх трудової діяльності.

Укладення угоди між нашими областями не означатиме самоізоляції. Навпаки, позбавляючись диктату центру, економічну політику можна буде проводити з урахуванням національних, регіональних інтересів та керуючись економічною доцільністю.

Об'єднаймо свої зусилля на благо Галичини та України!

Шановне зібрання! У цю високу хвилину я не буду гадати, де б'ється серце України, але впевнений, що його пульс найбільш відчутний у нашому регіоні, в Галичині. Дякую.

НА ШЛЯХУ БОРОТЬБИ

*Виступ на останньому засіданні обласної Ради
7 липня 1994 року, м. Львів*

Шановний Голово! Шановна Президіє! Шановні депутати!

Сьогодні наше останнє засідання. Сьогодні завершуються наші повноваження. Прийшов час прощатися. Це викликає особливі почуття: і почуття гордості за успіхи, і жалю – за невдале і недовершене, і почуття терпкого суму від того, що наше, викуване у боротьбі братство, розсіється. Ми пройшли довгий чотирьохрічний шлях боротьби. Пройшли відкрито, чесно і мужньо. Ми не лукавили. Ми були епіцентром боротьби добра і зла. Сьогодні ми складаємо зі своїх плечей великий тягар відповідальності. Завтра інші люди понесуть його. Дай їм, Боже, сили й розуму, щоб вони несли цей тягар краще за нас.

Ми прийшли до влади, опановані високими почуттями чесного й жертвовного служіння Галичині та Україні. Ми не відали, якою буде наша доля – ми просто відгукнулися на поклик боротьби за волю, який вічно живе у нашому народі. Це органічно об'єднувало нас і оберігало за найскладніших обставин.

Наша обласна Рада стала потужним двигуном насамперед політичних змін, джерелом політичних ініціатив, спрямованих на утвердження національного і християнського. Регіон став притулком переслідуваних церков і політичних організацій. Були створені сприятливі умови для становлення політичної системи. Знамениті ухвали про національну символіку й національні свята зіграли фундаментальну роль в орієнтації всього українського суспільства. Особливе значення щодо консолідації національно-демократичних сил західного регіону мала Галицька асамблея.

Ухвали нашої Ради, спрямовані на деідеологізацію, декомунізацію і департизацію організацій і підприємств сприяли політичній стабілізації та збереженню кадрового потенціалу. Ми перші поставили і вирішили питання про повернення наших військовиків із “гарячих точок”, а пізніше про військову службу лише в Україні. Хочу висловити вдячність тодішньому командуванню ПрикВО за розуміння і допомогу в цій справі. Тоді це було й небезпечно, і ризиковано. Але десятки, сотні врятованих і збережених життів хай будуть їм і нам нагородами.

Шановні депутати! Дуже часто за політичні рішення ми платили дорогу ціну у сфері економічній. Але ніколи ні від мене, ні від моїх заступників, керівників і працівників виконавчих структур, директорів підприємств і організацій ви не чули жалю чи обвинувачень. Ми розуміли, що ці рішення формують Україну, прискорюють політичні процеси в Україні і є благом для неї. Я хочу від усіх нас і від себе особисто подякувати цим людям за розуміння, співучасть, терпіння і мужність.

Наша обласна Рада стала найавторитетнішим політичним центром у Галичині, та не лише в Галичині. Наші ухвали з найактуальніших питань впливали на прийняття рішень далеко за межами нашої області. Неодноразово обласна Рада безпосередньо очолювала політичну боротьбу. Найбільше наших ухвал стосувалося питань економіки. Реформування земельних відносин, агропромислового комплексу, промисловості, житлового сектору, захист внутрішнього ринку, створення ринкової інфраструктури, приватизація були в центрі нашої уваги. Багато з опрацьованих нами програм та механізмів їх реалізації ініціювали чи лягали в основу відповідних постанов Верховної Ради та Кабінету Міністрів. Одним із найважливіших за наслідками було рішення про збільшення присадибних ділянок та наділів під індивідуальну забудову. На базі присадибних наділів форсовано формується традиційне для Галичини дрібнотоварне виробництво. І вся Львівщина перетворилася у будівельний майданчик. Лише минулого року збудовано 14 тис. індивідуальних будинків. Реалізується “львівська модель” аграрної реформи. В її основі: прискорення земельних перетворень; трансформація колгоспів і радгоспів у колективні господарства – об’єднання власників на основі паювання (персоніфікації) вартості основних засобів та умовного розподілу землі; приватизація, через акціонування та викуп, переробних підприємств та обслуговуючих структур за участю сільських виробників; корінна реорганізація структури управління АПК; зміна системи заготівель сільськогосподарської продукції, створення приватних товарних господарств у вигляді фермерських господарств, створення ринкової інфраструктури села (економічної і технологічної) у максимально можливому за поточних умов розмаїтті суб’єктів; налагодження ефективної державної підтримки сільських товаровиробників; підготовка до реалізації товарної сутності землі через бонітування, картографування у необхідних масштабах та земельний банк. Комплексною метою є створення в аграрному секторі життєздатного ринкового конкурентного середовища.

У реформуванні нашої промисловості ми керуємося принципами розбудови національної економіки. Враховуючи особливості, характер і масштаби наших підприємств, ми їх включаємо у реалізацію загальнонаціональних, галузевих і міжрегіональних програм. Ми були ініціаторами, учасниками й реалізаторами формування багатьох із них. На даний момент розроблено 140 таких програм. Фінансові труднощі ускладнюють їх виконання. Тому ми здійснюємо пошук нових джерел інвестування, у тому числі використання акумульованих ресурсів місцевих підприємств. У такий спосіб вдалося створити сучасні потужні підприємства: Кам’янка-Бузький консервний і паркетний заводи. Завдяки акумуляції власних валютних коштів реконструйовано і впроваджено нові вироби на “Світочи”, “Світанку”, Сокальському хімзаводі, почалася реконструкція Дрогобицького нафтопереробного заводу, впроваджується нова технологія на Добротвірській ДРЕС. Встановлено ділові контакти з міжнародними та іноземними фінансовими організаціями, підписані угоди на реалізацію дуже важливих для нас пілотних проектів: “Звенигородський” із голландцями і “Агротехнопарку

“Броди” з ЄС. Із перелічених питань прийняті відповідні Укази Президента й постанови Уряду.

Одним словом, реалізується багато серйозних і важливих для нашої економіки проєктів, тож нова Рада приходиться не на голе місце. Їй упадок передається великий фронт робіт.

Шановні депутати! Останнім часом, і це пов’язано значною мірою з виборами, багатьма політичними діячами й партіями, поширюється і утверджується в масовій психології модель загальнонаціональної катастрофи. Це дуже небезпечно. Це поневолює людей, руйнує суспільство.

При глибинних трансформаціях суспільства, які супроводжуються ліквідацією, розривом старих структур і зв’язків та формуванням великої кількості нових, настає період, коли старі системи вже зруйновані, а нові ще не задовольняють актуальних потреб суспільства і функціонують неефективно. Виникає розгубленість через повне нерозуміння того, що діється, перекручення реального змісту подій, перебільшення справжніх масштабів біди, ототожнення особистої поразки з поразкою нації. Усе це в індивідуальній та масовій психології складається в образ “руїни”, “загибелі”, “катастрофи”. Такий стан стає сприятливим ґрунтом для політиканства, що спирається на всілякого роду міфи, ілюзії, хворобливі сподівання. Небезпека такого стану в його активності, у прагненні повернути суспільні процеси назад, намаганні викрити владу – головну, на думку цих людей, причину всіх нинішніх і майбутніх нещастя та бід. Тому для успішного руху вперед органами влади необхідно сформувати потужний рушійний стартовий імпульс, який би заклав на тривалий період необхідні тенденції розвитку. І ці тенденції можуть бути закладені й реалізовані лише шляхом ущемлення старого, існуючого, та сприяння новому, необхідному. Саме на старті потрібно домогтися зламу реакційного й войовничо консервативного, ліквідації блокуючи механізмів політичних, ідеологічних та виробничих корпоративних угруповань, створення простору для розширення, поглиблення та прискорення перетворень.

У практичній діяльності і Голова обласної Ради, і я, як голова обласної адміністрації, керувалися саме таким розумінням логіки перехідних процесів. Але ми розуміли й інше, що, уражаючи існуюче, ми формуємо опозицію, яка, організовуючись, використовує всі засоби для завоювання адміністративної влади, щоб під будь-яким камуфляжем зберегти своє панування. І на виборах ми один-на-один зіткнулися з цим явищем. Але народ завжди мудріший, який обрав перевіреного й надійного політичного бійця Миколу Гориня, нашого Голову. І ми вдячні країнам за цей вибір, а Миколі Гориню бажаємо успішної діяльності на славу Галичини й України.

Шановні депутати! Сьогодні ми прощаємося, і я хочу вам сказати найсердечніші й найтепліші слова подяки за співпрацю, за підтримку, за розуміння, за довіру, за захист. Я в боргу перед вами. А тим небагатьом, хто переслідував, намагався дискредитувати мене, хочу сказати: “Бог вам суддя. Ви це робили не за своєї волі”.

Шановні депутати! Від обласної державної адміністрації найкращі Вам побажання.

Щастя вам, шановні панове-товариші, в широкому світі.

Низький вам уклін!

ВИСТУП С. ДАВИМУКИ З ПИТАНЬ КАДРОВОЇ ПОЛІТИКИ

Шановні депутати!

Перемога в 1990 році об'єднаних демократичних сил створила в нашому регіоні особливу ситуацію. Він став своєрідним плацдармом, базою національно-визвольного руху в широкому розумінні, метою якого було здобуття незалежності України.

Як рух протесту проти тоталітарно-комуністичного режиму, спрямований, насамперед, на руйнацію імперії, національне відродження, послідовно радикалізуючись, регіон добився значної політичної мобілізації мас, що стало одним з визначальних факторів перемоги. Перед демократичними силами Львівщини виникли два головні завдання: по-перше, сформувати владні структури, які були б не лише здатні вистояти в умовах внутрішньої і зовнішньої блокади, всіляких утисків із боку тоді комуністичних центрів Москви і Києва, але й працювати творчо, реформаторськи, наступально, опираючись на свідомі патріотичні сили та національно-демократичні ідеї; по-друге, мобілізувати сили для стимулювання і поширення національно-визвольного руху на всю Україну.

Переді мною, обраного вами голови обласного виконавчого комітету, виникла проблема формування авторитетного регіонального уряду, здатного розробити й реалізувати таку стратегію і тактику виконавчої влади, яка в тодішніх складних умовах політичної та ідеологічної боротьби дозволила б не лише уникнути безкомпромісної, смертельної для нас конфронтації зі силовими та економічними і виробничими структурами, але й започаткувати та поглиблювати тенденції до співробітництва й залучення їх до національного руху. Для всіх структур було необхідним сформувати таку внутрішню еволюцію: від опозиції через нейтралітет до підтримки. Ми виходили із засад, що у всіх структурах нашого регіону є відповідний рушійний потенціал, і кожній необхідно надати шанс.

Особливість ситуації і характер роботи обумовлювали специфічний комплекс вимог до кандидатів. Насамперед необхідно було забезпечити в обласному масштабі одночасно довіру до них політичних сил і галузевих структур. Це досягалося національно-патріотичною визначеністю, державницькою поставою, антикомуністичною орієнтацією, широкою освіченістю і професіоналізмом, культурою та високими моральними якостями й чеснотами. Швидкоплинність процесів і реформаторство вимагали глибоких навиків, швидкої орієнтації і адаптації та потужного творчого потенціалу. Надмірні і тривалі навантаження – відповідно залізного здоров'я, твердого духу, стійкого характеру. Виробили й чітку позицію до колишніх членів комуністичної партії. З тими, хто був активістом партії, працював на ідеологію, проявляв надмірну ініціативу на партійному фронті, коли можна було без неї обійтися, нам не по дорозі. Хто ж за різних обставин тодішнього життя отримав партійний квиток лише як допуск до професійної роботи і прогресивно зарекомендував себе в процесах 1989–1990 рр., той мав рівні шанси.

Це було зумовлено ще й тим, що за короткий час (неповних два роки) демократичні сили не встигли створити стійкі організаційні структури й виховати в необхідній кількості власні кадри, особливо середньої і нижньої ланок.

Все це і лягло в основу нашої кадрової політики, якої ми дотримуємося до цього часу.

Хочу відзначити ще одне своєрідне явище. З моменту перемоги 1990 року почався період різкої лібералізації режиму, а подекуди й паралічу союзної влади. На цей час ризик для активних учасників руху став мінімальним, а перспектива значною. Не дивно, що на арені з'явилося чимало людей, які в більш загрозливій ситуації відсиджувалися по своїх "кухнях". Ця хвиля виявилася надто істеричною, радикальною і претензійною на посади, але слабопрофесійною.

Шановні депутати! Без сумніву, реалізація основних принципів нашої кадрової політики зумовила значні кадрові зміни. В органах державної виконавчої влади зміни полегшувалися постійними реорганізаціями. За період діяльності облвиконкому (з травня 1990 р. по квітень 1992 р.) замінено 5 із 7 керівників облвиконкому, 7 із 8 керівників відділів апарату ОВК, 20 із 31 керівників самостійних відділів, управлінь ОВК і обласних підрозділів, 13 із 20 голів рай- та 4 із 5 голів міськвиконкомів. Під час запровадження суміщених голів Рад та виконкомів, було заміщено решту 7 голів райвиконкомів. Також замінено всіх 20 перших заступників голів РВК.

У процесі створення інституту Представників Президента України, замінено 4 із 7 керівників ОВК, уведено 3 нові посади заступників глави облдержадміністрації. Замінено також 6 із 8 керівників відділів апарату ОВК, 16 із 35 керівників самостійних підрозділів ОВК, 17 із 20 на посаду перших заступників глав райдержадміністрацій. Заміна на різних рівнях складає від 80 до 100 %.

Серед керівників Головного та районних управлінь сільського господарства, продовольства й підприємств переробної промисловості оновлення складо 71%. Перевага надавалась молодим, перспективним кадрам з досвідом господарської роботи. В галузі будівництва й будіндустрії загальнодержавної власності замінено 26 керівників із 60 (відсоток оновлення кадрів склав 43). Відповідно в системі паливно-енергетичного комплексу 19 із 31 (оновлено 61% керівників). У галузі промисловості, транспорту та зв'язку заміни здійснювались як за ініціативою трудових колективів, так і облдержадміністрації або відповідно господарських управлінь. Справи часто набувають затяжного характеру (до 1,5 року) у випадках, коли галузеві міністерства стають на захист (часто безпідставний) відповідних керівників. У таких випадках доводилося звертатися до Прем'єра або навіть Президента України. Кілька таких справ не вирішено досі.

Найскладніші колізії бувають, коли керівник, який не реалізувався, має сучасне політичне прикриття, яке організує відповідний тиск і переводить проблему в політичну площину, найчастіше у вигляді брутальної істерії і нецивілізованих безкультурних акцій. У таких випадках ми створюємо додатково депутатські й галузеві комісії із залученням регіональних авторитетів і представників професійних громадських організацій. За результатами роботи таких комісій приймається остаточне рішення. Призначення нових керівників здійснюється переважно після консультацій зі всіма зацікавленими сторонами: адміністрацією, трудовим колективом, профспілкою, впливовими політичними організаціями, міністерством. Постійну увагу ми приділяємо нашим силовим структурам, організувавши режим тісної співпраці і взаємодії. Процес їх трансформації теж пов'язаний зі значними кадровими змінами. Керівництво обласної Ради й облдержадміністрації високо оцінюють діяльність командувача ПрикВО генерал-полковника Василя Собкова. Він твердо і послідовно реалізує переорієнтацію на національні кадри. Значні зміни відбулися в органах внутрішніх справ, особливо з призначенням начальника УВС генерал-майора Івана Мотринця. Тут ми орієнтуємося

на місцеві кадри. За останні три роки оновлення керівних кадрів УВС Львівської області від начальників відділень і вище склало 53,2%.

Дуже складні процеси відбувалися в управлінні СБ у Львівській області. Зрозуміло, що це було зумовлено специфічним кадровим складом і особливостями їх діяльності в Галичині. Почався процес зростаючої деградації і розкладу. За нашою ініціативою і втручанням голови СБУ, а останній раз і Президента України, кілька разів замінювалося керівництво управління, і лише з призначенням заступника голови СБУ генерал-лейтенанта Василя Горбатюка почалася стабілізація і позитивні зміни. Процес ще не завершений. З'явилася міцна група перспективної молоді, якій потрібно дати зелене світло.

Реалізуючи кадрову політику, ми переконалися в необхідності цілковитого контролю регіональною владою вирішення кадрових питань. Тому на всіх рівнях і по всіх каналах виявляли ініціативу щодо зміни законодавства в напрямку розширення наших повноважень. Приємно зауважити, що саме за нашої ініціативи впроваджено теперішній механізм призначень в області загальнодержавної власності, надані додаткові, щоправда, ще недостатні повноваження по контролю за митницями, силовими структурами... тощо. Практичною основою ефективного вирішення кадрових питань вважаємо постійну й тісну взаємностимулюючу співпрацю зі всіма владними й галузевими структурами на місцевому й центральному рівнях. У результаті цього в нашій області сформувався потужний, випробуваний практикою життя, високопрофесійний, дієвий, державноорієнтований кадровий потенціал, який переростає масштаби області. Цей потенціал є нашою особливою цінністю, і його треба всіляко оберігати і примножувати.

Шановні депутати! Наш народ переживає особливий період. Він повинен піднятися на найвищий щабель власної еволюції, стати народом державним. Це потребує формування нових якостей: державної свідомості й державної волі; твірної енергії і жертовної праці; вчасної мудрості і шляхетної витримки; громадської, особистої дисципліни і законслухняності. Такі періоди особливо бурхливі й небезпечні. Добро і зло важко диференціювати. Важко зважитися на власну дорогу через пустелю, легше вдаватися до безкультур'я, хаосу, руїни й рабства. Кожен наш керівник у цей період повинен бути хоч трохи Мойсеєм, і це треба цінувати найвище. Дякую за увагу.

**АГРАРНА РЕФОРМА НА ЛЬВІВЩИНІ:
ДОСВІД. ПРОБЛЕМИ ТА НАПРЯМИ РЕАЛІЗАЦІЇ
ДОПОВІДЬ НА ВСЕУКРАЇНСЬКІЙ НАРАДІ
З ПРОБЛЕМИ РЕФОРМУВАННЯ СЕЛА
9–10 ЧЕРВНЯ 1993 РОКУ, м. ЛЬВІВ**

Вельмишановний пане Прем'єре!

Шановна президіє!

Шановні учасники наради!

Україна, як і всі інші держави посткомуністичного світу, проголосила перехід до соціально орієнтованої ринкової економіки. Цей перехід вимагає корінної “ломки” всієї системи економічних відносин. Така “ломка” в сучасних умовах повинна бути не революційною, а реформаторською, яка б виключала некеровані руйнівні соціальні процеси. Успіх реформи загалом, як показує світовий досвід, значною мірою визначатиметься успішними аграрними перетвореннями. Особливого значення результативність аграрних перетворень, і – це зумовлено глибинними історичними й національними обставинами, набуває в Україні. Це добре розуміють реакційні і ворожі сили, і тому саме в напрямку аграрних трансформацій відчувається масоване гальмування. З іншого боку, проблема аграрної реформи є архитрудною і вимагає найвищого професіоналізму як в її розробці, так і реалізації.

Видається, що сьогодні є повне переконання, що без багатокладності, без перетворення відносин власності в нашому сільському господарстві, без створення економічної та технологічної інфраструктури, яка б забезпечувала функціонування різних форм господарювання, без державної підтримки сільських товаровиробників ситуація в аграрному секторі виявиться катастрофічною. Безумовно, результатом аграрної реформи має стати повна конституційованість приватної власності на землю на основі створення ринку землі та іпотечного кредиту. Хочу особливо наголосити на міркуванні, що ефективність приватної власності в сучасному цивілізованому світі зумовлена потужним інфраструктурним забезпеченням, яке створювалося десятиліттями. У зв'язку з цим слід тримати під контролем темпи і тривалість процесу реформування. Оскільки радикальне реформування АПК – це складний і багатограний процес, пов'язаний із вирішенням широкого спектру проблем, було б наївним вважати, що реформи можна провести за якийсь рік. Необхідні не лише корінні зміни у відносинах власності, але й глибокі структурні зміни в системі виробництва, зберігання, переробки й реалізації продукції, розвиток інженерної інфраструктури, поновлення фондів та багато чого іншого. Їх не можуть не гальмувати недостатність капіталовкладень в умовах гострої економічної кризи, в якій переплітаються структурні, фінансові та соціальні чинники на фоні багатьох, на жаль, панівних руйнівних процесів.

Отже, вказані зміни є тривалі. За нашими прогнозами – близько десятиліття. Відносна тривалість, еволюційність проведення структурних перетворень в АПК передбачає етапність реалізації. Кожен етап повинен визначатися відносною завершеністю, внутрішньою повнотою і контрольованою результативністю. Кількість етапів та їх тривалість повинні логічно впливати з тотального проекту тієї ринкової моделі, яка найбільш органічно відповідала б суті, традиціям та специфіці нашого

українського аграрного господарства, з одного боку, та сучасним вимогам і стандартам, з іншого.

На нашу думку, слід враховувати кілька визначальних моментів. По-перше, сільське господарство розвинутих країн функціонує як цілісна система великих, середніх і дрібних виробництв, органічна єдність підприємств різних форм власності, причому кожен тип виробничих суб'єктів, займаючи своє особливе місце, не має абсолютних переваг над іншими. По-друге, ставка на особисті інтереси і трудові мотивації виробників виправдана лише тоді, коли їх можна практично задіяти в реальній конкретній обстановці. Інакше кажучи, нормальне становлення будь-якого укладу вимагає відповідного економічного середовища та інфраструктурної бази. По-третє, будь-які глибинні перетворення соціально-економічної структури аграрного сектору – тривалий процес, у ході якого використовуються різноманітні перехідні форми господарювання, потужні засоби державної підтримки та регулювання. По-четверте, масштаб запланованих перетворень за глибиною і характером унікальний, і може бути прирівняний хіба що до проекту столипінської реформи. Водночас він значно перевищує масштаби плану Мансхолта для країн-членів ЄС чи плану Любке для післявоєнної Німеччини.

Особливого значення набуває перший стартовий етап реформи. Саме на цьому етапі задається головний рушійний імпульс, формується необхідне правове середовище, ініціюються багатопланові комплексні трансформації існуючого й розбудови нового, необхідного. Успіх чи невдача першого етапу є вирішальними для всієї справи. Смертельним для реформи було б заморожування стартового статус-кво під новою ширмою за допомогою нового законодавства. Ми є свідками такого намагання в Україні. Жорстке закріплення землі за сьогоднішніми колгоспами стане непереборним бар'єром для реформ у цілому. Найближчим історичним аналогом у цьому відношенні є “столипінська” аграрна реформа. За найактивнішої адміністративної і фінансової підтримки реформи лише 16% селян за 1907–1911 роки покинули общини і створили приватні господарства. Водночас двома основними причинами були брак капіталовкладень і опір виділенню приватних земельних ділянок із боку найбіднішої частини села, її протидія соціальному розмежуванню селянства.

Отже, очевидно, на старті необхідні особлива гнучкість, глибоке осмислення реалій, свідомий збалансований нахил у бік нового й певне істотне ущемлення старого, усунення бар'єрів для запрограмованих процесів. Все це можна зреалізувати лише за ґрунтовної підтримки та участі держави. Вказані міркування враховувалися при розробці так званої “львівської моделі” аграрної реформи.

Спеціалістами та науковцями області розроблений, із врахуванням діючого законодавства, повний пакет методик та нормативних документів за конкретними механізмами реалізації Програми. З метою прискорення реформи створюються обласні Земельний центр та Центр приватизації в АПК.

Наша область є індустріально-аграрною, однак має значний агропромисловий потенціал, який становить майже третину загальнообласного. У галузях АПК зайнято близько 400 тис. працюючих, які виробляють продукцію у 457 колективних сільськогосподарських підприємствах, 61 радгоспі й держгоспі, 65 міжгоспах, близько 1000 селянських (фермерських) господарствах, 44 підприємствах і організаціях агросервісу, 51 будівельній організації, 25 торговельних і 52 підприємствах харчової та переробної промисловості.

За агропромисловим комплексом закріплено 1280,4 тис. га сільськогосподарських угідь, у тому числі – 858,6 тис. га ріллі. У власності й користуванні громадян 408,0 тис. га, в особистих підсобних господарствах – 181,6 тис. га, у власників селянських (фермерських) господарств – 7,6 тис. га, на одного жителя області припадає 0,31 га, що у два рази менше від середнього рівня по Україні.

На сьогодні паювання проведено в усіх господарствах. Пророблена велика робота, оскільки за кожним працюючим та пенсіонером нараховані заробітна плата, виходні та інше більш як за 20-тирічний період. Це дозволило визначити персональні паї кожного у вартості майна господарства. Розроблений, на мою думку, ефективний алгоритм умовного розподілу землі:

1. Розмір земельного паю визначений як власність селянина й фіксується земельним депозитним сертифікатом на право приватної власності. У сертифікаті засвідчується згода власника добровільно передати цей наділ у користування агроформуванню, створеному такими ж власниками.

2. Власники земельних депозитних сертифікатів на своїх загальних зборах укладають і підписують угоду як учасники й засновники, щоб передати свої наділи в поле сівозмін. Ця угода завіряється нотаріусом. При вільному виході селянина-власника із агроформування, йому замість земельного депозитного сертифікату видають державний акт на право приватної власності на землю.

3. Державний акт повинен визначати лише зовнішні контури землі нового агроформування, створеного селянами-власниками. Це дає можливість селянам-власникам вільно входити й виходити з об'єднання чи асоціації з означеним наділом.

Таке паювання створило базу для поглиблення процесів приватизації на основі внутрішнього акціонування. Це забезпечує додаткову стабільність, життєздатність та зацікавленість у результатах своєї праці.

Наявність різних форм власності створює сприятливу основу для урізноманітнення форм господарювання. Нині в області функціонує 311 спілок селян-власників, 77 кооперативних господарств, 25 асоціацій кооперативів, 35 акціонерних господарств, близько тисячі фермерських господарств, асоціація фермерів Жовківського району, агрофірми, агроторги тощо. Продовжується характерний для Галичини процес роздрібнення господарств. У нашій області утворилося 48 нових господарств. В основі цього поділу принцип: “село – кооператив”, “село – селянська спілка”. Крім того, в 1990–1991 роках було вирішене питання малого землекористування, тобто забезпечення особистих підсобних господарств податковими наділами землі. Це повинно, за наявності дійових механізмів заготівель, підвищити рівень товарності подвірних господарств. Уже сьогодні приватний (індивідуальний) сектор займає питому вагу у виробництві сільськогосподарської продукції: м'яса – 60%, молока – 58%, картоплі – 92%, овочів – 60% від загальнообласного їх виробництва.

Важливим є питання організаційної підтримки й координації нових форм господарювання. Воно вирішується делегуванням чітко окреслених повноважень відповідним обласним об'єднанням чи асоціаціям суб'єктів цих нових форм. До прикладу, для підтримки та координації розвитку фермерства створена обласна асоціація фермерських господарств, адміністрація якої у співпраці з державними органами вирішує повний обсяг питань, зокрема матеріально-технічного та фінансового забезпечення. На стадії завершення утворення обласної спілки приватних підприємств.

В умовах реформування аграрного сектору базовою щодо створення ринкової інфраструктури виступає районна ланка. І це органічно впливає зі сутності сільських районів. Створюються комерційні та фінансово-розрахункові центри, селянські банки, страхові агентства, міжгосподарські науково-виробничі центри, мережа фірмових магазинів як нових агроформувань, так і приватних осіб, набуває поширення зовнішньоекономічна діяльність, реорганізується сфера обслуговуючих і переробних галузей шляхом їх роздержавлення і приватизації. Утверджуючись, багато з цих структур утворюють філії в містах та інших районах і, таким чином, зумовлюють і посилюють конкурентоспроможність. Наприклад, селянський банк м. Жидачева створив розгалужену мережу відділень та філій у м. Львові, м. Стрию, с. Отиневичі, селянській спілці ім. Б. Хмельницького тощо. Селянські банки у 1994 році охоплюють усі райони області.

Одним із найефективніших засобів виходу з кризи є створення окремих економічних зон сприяння підприємницькій діяльності та більш ефективного впровадження науково-технічних розробок у виробництво. На Львівщині розроблений проект агротехнопарку “Броди”, який тепер перебуває на розгляді в Уряді. Створення агротехнопарку передбачає встановлення на його території особливого економічного функціонування всіх господарських структур і концентрацію багатьох наукових і технологічних проектів. Серед них і будівництво спільно з фірмами із ФРН сервісної станції обслуговування сільськогосподарської техніки на основі колишньої ракетної бази; спільний із федеральним урядом Верхньої Австрії проект фермерського господарства “Українсько-австрійська садиба”, організація збереження сільськогосподарської сировини методом іррадіації, оптимізація лісонасаджень в агроландшафтах у зонах інтенсивного ведення сільськогосподарських робіт. Проект у цілому отримав високу оцінку й фінансову підтримку міжнародних європейських організацій.

Щодо роздержавлення підприємств виробничої інфраструктури та переробної промисловості, то у нас Ви познайомитеся з широким спектром різних варіантів, процедур і результатів. Загалом недержавний сектор промисловості у області вже складає 20%. Протягом 1993–1994 років будуть приватизовані ще 87 підприємств АПК.

Ведеться напружена й масштабна робота по картографуванню й кадастровій оцінці землі й створенні відповідні творчі колективи. На проведення цих робіт із обласного бюджету виділено 120 млн. крб. Однак цього недостатньо. Просимо Уряд виділити необхідні кошти. Повірте, робота буде зразковою на сучасному рівні і може бути використана по всій Україні.

Одним із найголовніших напрямків нашої програми є підготовка висококваліфікованих кадрів. Всі наші вищі учбові заклади, науково-дослідні інститути та середні спеціальні заклади аграрного профілю включені в процес формування кадрового забезпечення приватизації, підготовки та перепідготовки спеціалістів для роботи в приватизованих та приватних структурах.

У завершальній частині хочу виділити наступне:

1. На жаль, законодавчі та нормативні акти, що приймаються Верховною Радою та Урядом, ще тенденційні й належним чином не сприяють розвитку приватної форми власності. Наприклад, із прийняттям Земельного Кодексу, Закону про місцеві Ради народних депутатів та місцеве й регіональне самоврядування практично повністю блокується вирішення питань про виділення землі для фермерських господарств, промислового, житлового та громадського будівництва в містах і селищах, будівництво об'єктів інженерного життєзабезпечення міст і селищ. Така ситуація виникла у

зв'язку з тим, що згідно із Земельним Кодексом лише сільські Ради володіють землею за межами населеного пункту (ст. 65), а міста й селища лише в межах існуючої забудови (ст. 63, 64). Крім цього, земельні ділянки, які є в межах міста або селища, але знаходяться у віданні сільської Ради, не можуть без її згоди бути використані для розвитку міста чи селища. Також не діють відповідні статті (п. 1 ст. 12 і п. 1,2 ст. 13) Земельного Кодексу про компетенції районної і обласної Рад щодо регулювання земельних відносин і, зокрема, виділення земельних ділянок, оскільки (ст. 31) вилучення земель для державних і громадських потреб проводиться за дозволом землевласника – сільської Ради. Водночас відмова сільських Рад дати згоду на вилучення земель не може бути вирішена в судовому порядку (ст. 31), оскільки згідно із ст. 1 (абзац 6) Закону про місцеві Ради та місцеве самоврядування сільради є органом місцевого самоврядування базового рівня і наділені власною компетенцією, яка не може бути змінена інакше як законом (ст. 4 абз. 2). Постановою Верховної Ради від 13.03.1992 р. № 2200-ХІІ “Про прискорення земельної реформи та приватизації землі” теж не визначено конкретного порядку й механізмів вилучення земель, що належать місцевим Радам, без їх згоди.

На основі цього пропонуємо створити комісію у складі фахівців Міністерств сільського господарства, юстиції, геології, охорони навколишнього середовища, охорони здоров'я, Державного Комітету із земельних ресурсів для розробки пропозицій стосовно змін і доповнень до вказаних законів.

2. Украй необхідна комплексна державна програма аграрної реформи. Затягування справи призведе до трагічних наслідків. Як показав останній з'їзд представників так званих колективних господарств, колгоспно-радгоспна система – один із китів адміністративно-командної системи – без хірургії не здасть своїх позицій. Із боку держави необхідні потужні форсовані, але й зважені і вивірені силові дії для стартового прискорення реформи, для наповнення її конструктивним потенціалом, для збалансованого становлення багатуокладного аграрного сектору, для забезпечення безповоротності змін.

Все це матиме неоціненне значення для майбутнього нашої державності й нашого народу. Основні риси такої програми відомі. Досвід Львівщини уявляє багатющий конкретний матеріал. Дякую за увагу.

Андрій ТКАЧУК

ЗБРОЙНІ СИЛИ ЯК ЕЛЕМЕНТ ДЕРЖАВНОСТІ УКРАЇНИ В ДІЯЛЬНОСТІ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ ПОЧАТКУ 1990-х РР.: КОНЦЕПТУАЛЬНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ

У статті розглянуто теоретичні основи дослідження ролі збройних сил у державотворчих процесах та діяльності українських політичних партій і рухів на початку 1990-х рр. Розглянуто вплив суспільно-політичної ситуації на процес формування та розбудови української армії. Особлива увага приділена ключовим проблемам військового будівництва, з якими зіткнулася молода держава на початку своєї незалежності. Зроблено висновки про те, що вивчення візії українських політичних партій і рухів щодо формування національних збройних сил потребує врахування суспільно-політичних обставин досліджуваного періоду, ставлення тогочасного українського населення до збройних сил, а також з'ясування позиції тогочасних військовослужбовців щодо дезінтеграційних процесів в СРСР.

Ключові слова: Збройні Сили України, політичні партії, СРСР, незалежність.

Створення, розвиток та реформування Збройних Сил України (ЗСУ) завжди були в центрі уваги української політичної еліти, провідних діячів громадянського суспільства та представників наукового середовища. Вони перебували в цілковитій залежності від перебігу націонал-державницьких процесів та рівня розвитку громадсько-політичних організацій. Значний суспільний інтерес до утворення національних збройних сил був не випадковим, оскільки саме боєздатна армія, як показувала історія, виступала основним гарантом державної незалежності, її суверенітету, була вагомим елементом механізму функціонування держави. Події початку 1990-х рр. чітко продемонстрували, що в ідеї української незалежності України та створення її збройних сил були як свої прихильники (націонал-державницькі політичні рухи та течії), так і противники (проросійськи орієнтований сегмент українського політикуму). У вирі політичного протистояння між ними, а також під впливом зовнішніх чинників, формувалася новітня історія Української держави та її війська.

В українській політичній, історичній та військовій історіографії фактично немає наукових праць, які б комплексно розглядали процес будівництва Збройних Сил України на початку 1990-х рр. крізь призму розвитку суспільно-політичного життя. Виняток становлять наукові студії, у яких окремо розглянуто внесок тієї чи іншої політичної сили у процес будівництва ЗСУ. Низка праць вітчизняних дослідників, політичних діячів та кадрових військовослужбовців є дотичними до зазначеної теми, втім не розглядають її в одному з найважливіших проявів – динаміці розвитку. Зважаючи на це доцільним, на нашу думку, було б вироблення критеріїв, які б дали змогу об'єктивно оцінити ставлення українських політичних партій початку 1990-х рр. до

процесу формування та розбудови ЗСУ. Дослідження місця українського політикуму у процесі створення національних збройних сил на зламі 1990-х рр. є частиною системи воєнно-наукових досліджень, що покликані сприяти процесам розвитку та реформування української армії. З їхньою допомогою відбувається збагачення не лише воєнної, але й інших наук і, як наслідок, збільшується їхня ефективність у загальному процесі зміцнення обороноздатності держави.

Багатогранність суспільно-політичних процесів 1990-х рр. спонукає сучасного дослідника при розгляді озвученої проблеми звернути особливу увагу не лише на ретельний відбір джерельного матеріалу, але й ґрунтовно підходити до формування концепції наукової роботи, адже концепція є визначальним задумом до розгляду досліджуваних процесів та явищ. Під час роботи над нею перед дослідником виникає спокуса концептуалізації безперервності процесу будівництва ЗСУ від суспільно-політичних подій минулого, пошуку так званих “генетичних зв’язків” між минулим та сучасністю. Безсумнівно такий підхід має право на життя, оскільки спрощений розгляд суспільно-політичних процесів в УРСР наприкінці 1980-х – поч. 1990 рр. є недостатнім. З іншого боку, значне “заглиблення в тему” несе в собі загрозу відхилення від предмету дослідження і, як наслідок, науковець “губиться” в масі джерельного матеріалу.

Під час формування наукової концепції проблеми візії політичних партій та рухів до створення ЗСУ на початку 1990-х рр. необхідно звернути увагу на:

- суспільно-політичні трансформації в СРСР наприкінці 1980-х – початку 1990-х рр. та розвиток українського націонал-патріотичного руху в УРСР;
- стан Збройних сил СРСР та ставлення українського суспільства до служби в Радянській армії;
- реакцію військовослужбовців на дезінтеграційні процеси в СРСР та проголошення незалежності України.

Зазначимо, що оскільки дослідження сучасної історії не лежить у межах лише історичної науки, то досліднику слід звертатися до низки суміжних дисциплін, які можуть доповнити дане дослідження, зокрема політології, соціології та навіть економіки. Така міждисциплінарність є необхідною з точки зору адаптації термінів і категорій тих дисциплін, що дають змогу перебувати в межах історії, а також проводити об’єктивну оцінку сучасності¹.

Під час формування концепції окресленої проблеми ключовим, на нашу думку, має бути врахування саме політичного аспекту. Це продиктовано тим, що створення української армії було тісно пов’язане з діяльністю націонал-патріотичних рухів в УРСР, спрямованої на здобуття державного суверенітету України та проголошення її незалежності. У 1980-х рр. влада в СРСР, незважаючи на певні демократичні перетворення, продовжувала опиратися на силові та адміністративно-командні принципи. Горбачовська “перебудова”, як і свого часу хрущовська “відлига”, була швидше наслідком суспільно-політичних обставин і не залежала виключно від особистої волі політичного очільника держави. У другій половині 1980-х рр. до соціально-економічних додалися соціально-політичні негаразди². Це впливало на соціально-

¹ Касьянов Г. В. Сучасна історія України: проблеми, версії, міркування / Г. В. Касьянов // Укр. іст. журн. – 2006. – № 4. – С. 5–15.

² Кудряченко А. І. Політична історія України ХХ століття: підручн. для студ. вищ. навч. закл. / А. І. Кудряченко, Г. І. Калінічева, А. А. Костира. – Київ: МАУП, 2006. – 696 с.

структурні ознаки тогочасного суспільства, що характеризувалося наявністю великої кількості працівників силових структур і такою ж кількістю громадян, позбавлених волі з “політичних” причин. Радянська тоталітарна система по-особливому реагувала на порушення законодавства, особливо в тих випадках, якщо вони стосувалися питань національного самовизначення та відмови від ототожнення себе з “радянською людиною”. Зважаючи на те, що офіційна Москва в будь-який момент могла застосувати силу для придушення всіляких проявів вільнодумства, поряд із рухом за суверенітет активно розвивався стихійний рух за створення національних збройних сил. Створення парамілітарних формувань посідало одне із ключових місць у діяльності національних рухів у республіках СРСР, зокрема і в Україні.

Визначальним у процесі створення української армії стало те, що в умовах політики “гласності” частина тогочасного українського суспільства спромоглася на самоорганізацію та перетворення з об’єкта політичного управління на важливого суб’єкта політичного процесу. “Перебудова”, як і всі попередні спроби проведення реформ у радянському суспільстві, була обмеженою та непослідовною. Однак вона стала причиною різкого зростання політичної активності населення, що отримала своє вираження у створенні та діяльності різноманітних “неформальних” рухів, об’єднань, товариств та організацій³. Розвиток проукраїнських об’єднань та рухів, який відбувався у другій половині 1980-х рр., фактично руйнував усталені комуністичні стереотипи та підривав діяльність офіційних організацій і структур. Основними формами боротьби за права і свободи громадян були масові мітинги, акції протесту, демонстрації, збори, на яких все частіше лунали заклики до зламу бюрократичної системи СРСР, ліквідації диктатури КПРС, засудження політики русифікації та нищення національних здобутків українського народу, демократії, державної незалежності. Слід враховувати, що у своїй більшості проукраїнські політичні об’єднання та рухи спочатку вимагали розширення суверенних прав України в рамках СРСР, і лише згодом політики стали наполягати на беззастережному виході України з Радянського Союзу. Значні політичні трансформації відбувалися також у середовищі вищої партійної номенклатури УРСР, яка прагнула перерозподілу владних повноважень із союзним центром, використовуючи при цьому дезінтеграційні процеси в СРСР та зростання ваги національно-державницьких рухів.

Під час формування концепції дослідження важливою також є якісна та об’єктивна оцінка становища військовослужбовців у Радянській армії, адже значною мірою саме вони стали каталізатором росту незадоволення державною політикою серед населення та започаткували процес формування національних Збройних Сил України. “Перебудова” вплинула на ставлення суспільства до служби у військових силах. Для зазначеного часу характерним було різнобічне сприйняття військовослужбовців населенням. Вихована в душі ідеалізації всього, що стосується Червоної, а потім Радянської армії, частина суспільства ставилася вороже до спроб змінити значення армії в житті держави та болісно реагувала на критику військової політики СРСР. Інша частина суспільства, особливо в західних регіонах УРСР, що потерпіли від репресій 1939–1941 рр. та у післявоєнний період, дедалі частіше заявляла про

³ Кудряченко А. І. Політична історія України ХХ століття...

наявність величезної кількості “білих” плям та закликала до зміни принципів формування й використання військ.

Найбільш негативну, критичну оцінку отримали рішення керівництва СРСР і його Збройних сил щодо політики та практики військових дій в Афганістані. Згодом широкого розголосу набули факти зловживання службовим становищем, особистого збагачення вищого командування, його корумпованості. Характерна для армії “дідівщина” поряд із корумпованістю вищого офіцерського складу формували стереотип про службу в армії. Велика кількість небойових жертв, що була пов’язана із кампанією цілеспрямованого терору проти призовників-українців, активізувала діяльність комітетів солдатських матерів, які вимагали від влади повернути призовників до служби на території України. Активно зростала кількість тих, хто хотів служити лише в межах України. Серед тих, хто проходив службу на теренах СРСР, упродовж десятиліття війни в Афганістані загинуло 112 осіб, у той час як лише за вісім місяців 1990 р. внаслідок знущань, заснованих на ґрунті національної неприязні та ворожнечі, загинули 14 призовників із Івано-Франківщини⁴. Як засвідчили результати роботи президентської комісії, оприлюднені наприкінці 1991 р., в армії СРСР щороку гинули близько 6 600 хлопців, 20 % з них закінчували життя самогубством. Не виключено, що кількість смертей, пов’язаних із самогубством, була більшою, однак була прихована під масою часто надуманих хвороб, які були записані в особові медичні картки загиблих військовиків⁵. Як наслідок, на території УРСР розгорнулася кампанія з бойкоту служби в армії, а самих юнаків, які отримували повістки, почали переховувати від військкоматів. Поступово негласний бойкот отримав публічне вираження. Зокрема, характерним стало показове знищення своїх військових квитків львівськими призовниками у січні 1990 р. Таку акцію можна вважати першим народним висловленням бажання населення захищати батьківщину у складі національних збройних формувань. Згодом такі акції відбувалися і в інших містах України за ініціативи націонал-патріотичних організацій – РУХу, Української гельсінської спілки та низки інших молодіжних об’єднань. Зрештою після ухвалення в липні 1990 р. “Декларації про державний суверенітет” уряд УРСР вже з 12 листопада цього ж року припинив відправлення новобранців за межі України, що створювало зручні передумови для формування виключно українського армійського складу.

У першому випуску газети “Кріс”, що побачив світ восени 1990 р., було опубліковане звернення до парламенту республіки від Львівського громадського комітету за відродження Української Національної Армії. У ньому містився заклик негайно реорганізувати війська МВС у Національну гвардію, яка мала підпорядковуватися Верховній Раді України, а також вимога негайного утворення Міністерства оборони. Важливим ідеологічним пунктом була вимога про заборону діяльності КПРС в армії.

Третім аспектом у формуванні концепції досліджуваної проблеми є оцінка ставлення самого офіцерського складу збройних сил до тих процесів, які відбувалися в державі. Соціально-економічне становище ставило військовослужбовців перед непростим вибором – продовжувати службу в державі, якій присягнули на вірність, або ж підтримати прагнення національних республік до власного суверенітету та

⁴ Історія українського війська 1917–1995 рр. / [упоряд. Я. Дашкевич]. – Львів: “Світ”, 1996. – 840 с.

⁵ Там само.

незалежності. Особливої пікантності даній ситуації додає той факт, що майже половину офіцерського корпусу Радянської армії склали українці або вихідці з України, які, як правило, проходили службу поза межами УРСР.

Розгін мирної демонстрації у Львові на початку жовтня 1989 р. дав поштовх для діячів самостійницького руху в особі представників Львівського крила Народного руху України до створення напівбойової організації, основною метою якої була готовність захистити людей від зазіхань з боку силових відомств. Так виник спеціальний загін підтримки громадського порядку більш відомий як “Варта Руху”. Громадська активність військових засвідчувала, що соціальні зрушення відбувалися в усіх прошарках суспільства. Активну пропагандистську роботу в напрямі створення ЗСУ проводив Український Військовий Комітет (лютий 1990 р.), що згодом був реорганізований у Львівський громадський комітет за відродження Української Національної Армії з осередками в Тернополі, Ужгороді, Житомирі, Києві, Кривому Розі, Херсоні, Чернівцях.

У лютому 1991 р. на науково-практичній конференції в Києві було ухвалено рішення про створення Республіканського Комітету за відродження української армії. 27–28 липня 1991 р. в Київському будинку вчителя всупереч протидії Міністерства оборони СРСР відбувся з’їзд офіцерів України. 320 його делегатів представляли всі області та регіони республіки. На з’їзді було оголошено про створення громадської національно-патріотичної організації – Співки офіцерів України (СОУ), що ставила собі за мету відродити збройні сили для захисту власної національної держави. Тут же, на з’їзді, частина із присутніх делегатів присягнула “служити Українській національній армії”. З цього моменту на території УРСР розгорнувся повномасштабний рух за повернення в Україну військовослужбовців-українців, які проходили військову службу на території інших республік. Окрім того, учасники Першого з’їзду офіцерів України висунули вимогу перед парламентом республіки застосувати правові та парламентські важелі задля відродження національних збройних сил⁶. Зауважимо, що учасники з’їзду своєю участю у схожих заходах наражали себе на небезпеку, оскільки керівництво силових структур СРСР вороже ставилося до процесів відродження Української Національної Армії. Відомі численні випадки переслідування українських офіцерів через їхню причетність до діяльності СОУ.

У процесі формування національних збройних сил важливим правовим моментом стало ухвалення “Декларації про державний суверенітет України” (16 липня 1990 р.). Вона визнавала пріоритетність республіканських законів над всесоюзними та містила положення про право України на власні збройні сили, внутрішні війська й органи держбезпеки. Поряд із цим Україна також вказувала на свої наміри в подальшому стати нейтральною та позаблоковою державою. Практично всі викладені у Декларації пункти суперечили чинній на той час Конституції, тому не дивно, що завершальним у документі стало положення про те, що проголошені принципи будуть використані для укладання нового союзного договору⁷. Владі республіки дозволялося самостійно визначати місце проходження військової служби своїми громадянами. Крім того, було встановлено заборону на використання збройних сил будь-де без згоди на це Верховної Ради Української РСР. Декларація стала важливою віхою в

⁶ Якимович Б. Збройні Сили України: Нарис історії / Б. Якимович. – Львів, 1996. – С. 246.

⁷ Декларація про державний суверенітет України // Рад. Україна. – 1990. – 17 лип.

процесі конституційного утвердження України, а її основні положення з незначними змінами лягли в основу Конституції України⁸. Зокрема, її положення, що стосувалися військових формувань, стали першоосновою для формування Збройних Сил Української держави. Як влучно зауважив свого часу один із визначних політичних діячів того часу І. Драч, попри шанобливе ставлення до документу слід розуміти, що він був лише початком величезної й грандіозної роботи, яка називається “творенням Української суверенної державності”⁹.

24 серпня 1991 р. Верховна Рада України проголосила і схвалила Акт Незалежності України. Згода, висловлена українським суспільством щодо зміни свого статусу, стала фінальним підсумком соціального, політичного і національного розвитку українського суспільства. Щоправда, молодій державі довелося створювати фактично заново головні владні інституції, серед яких особливе місце було відведене формуванню власної армії. Наявність великого військового формування, яке залишилось у спадок від СРСР (понад 700 тис. військовослужбовців, які були представлені усіма родами військ – від сухопутних до ракетних військ стратегічного призначення), не відповідала задекларованому Україною курсові на нейтралітет і позаблоковість. Більше того, утримання такої грізної сили становило непосильний тягар і ускладнювало без того нелегке соціально-економічне становище молодого держави. Цікаво, що серед загальної чисельності військовослужбовців, які на той час перебували на території України, українці становили меншість¹⁰.

Перед збройними силами як новим соціальним інститутом, постало завдання відповідати рівню цивілізованості суспільства. Водночас, поряд із вирішенням низки проблем, що були успадковані від Радянської армії, зокрема відсутність альтернативної та контрактної служби, нестатутні відносин та ін., перед українськими військовими та владою постала ціла низка інших питань економічного та загальнополітичного характеру, що впливали на боєздатність та роль ЗСУ в суспільстві. Разом з цим, “учораšní” військові формування Радянської армії не могли одразу стати повноцінною військовою одиницею ЗСУ. Як згадував свого часу начальник Генштабу ЗСУ генерал-полковник О. Затинайко, спадок від Радянської армії важко було назвати ЗСУ у прямому значенні цього слова. За його словами, необхідно було спочатку визначитися, які Збройні Сили будувати, на участь у яких війнах та збройних конфліктах вони мали бути орієнтовані. “Це був лише уламок однієї із супердержав світу, які були створені для вирішення завдань, кардинально відмінних від тих, що покладені на наші Збройні Сили”, – згадував він¹¹. Відтак, поряд із процесом формування ЗСУ велику увагу було звернено на проблему зміцнення психологічної готовності військовиків

⁸ Шемшученко Ю. С. Від Декларації – до Конституції / Ю. С. Шемшученко // Правова держава: щорічник наук. видань Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – Київ, 1997. – С. 4.

⁹ Про незалежність, якої ще немає: розмова кореспондента “Літературної України” з одним із лідерів демократичних сил в Україні, Головою Народного Руху, народним депутатом України Іваном Драчем // Літературна Україна. – 1990. – 30 серп. – С. 6.

¹⁰ Збройні Сили незалежної України. Перші 10 років (1991–2001) / [колектив авторів; за ред. В. В. Бринцева]. – Київ: НАОУ, 2006. – 378 с.

¹¹ Затинайко О. Збройні Сили України – головний фактор незалежності держави / О. Затинайко // Військо України. – 1997. – № 9–12. – С. 4–7.

до захисту національних інтересів України, її незалежності та територіальної цілісності. Зрештою, саме ці положення лягли в основу тексту присяги на вірність народу України, прийняття якої стало свідченням консолідації українських військовиків у нових умовах та моральної перемоги ідеї української державності.

Лише 11 жовтня 1991 р. було ухвалено Концепцію оборони і будівництва ЗСУ, яка в цілому відображала основні погляди на будівництво армії¹². Згідно з нею, формування Збройних Сил України повинно було здійснюватися шляхом поетапного скорочення і послідовного переформування наявних військових округів, чотирьох повітряних армій, окремої армії протиповітряної оборони, ракетної армії та Чорноморського флоту¹³. Вказувалося, що ЗСУ будуть сформовані з військових формувань трьох видів Сухопутних військ, Військово-повітряних сил та Сил протиповітряної оборони (Війська повітряної оборони), Військово-морських сил та будуватимуться за принципом розумної достатності¹⁴.

Фактичне переслідування офіцерів, які займали державницьку позицію у складі армії, погрози застосування військової сили в серпневі дні діяльності так званого ГКЧП не стали на заваді державотворчим процесам в Україні. Референдум 1 грудня 1991 р. засвідчив підтримку населенням України ідеї її державної незалежності та зіграв вирішальну роль у процесі розвалу СРСР. Грудневі події 1991 р. вплинули на активізацію процесів будівництва української армії, і, як наслідок, вже через декілька днів після проведення референдуму парламент України ухвалив концептуальні з точки зору військового будівництва закони – “Про оборону України” і “Про Збройні Сили України”¹⁵, на підставі яких перший президент України Л. Кравчук видав Указ “Про Збройні Сили України”, що ставив вимогу у короткі терміни (а саме до 20 січня 1992 р.), подати на підпис голові держави план створення структури українських збройних сил¹⁶.

Державний курс, який узяла Україна спочатку, передбачав вирішення всіх питань, що були пов’язані з організацією державних збройних сил, лише цивілізованими мирними методами. Окрім юридичного закріплення української державності, утвердження її міжнародно-правового статусу та формування органів влади, в Україні відбувалися процеси, притаманні новим незалежним державам. Щоправда, молода держава опинилася віч-на-віч із важливою проблемою забезпечення своєї військової безпеки. Поза тим, формування ЗСУ відбувалося в умовах перманентної кризи в українсько-російських відносинах, яка супроводжувалася загостренням міждержавних відносин навколо проблем територіальної приналежності Криму та розподілу Чорноморського флоту СРСР. Це лише актуалізувало потребу будівництва Української Армії та інших структур, що були покликані забезпечувати обороноздатність держави.

¹² Військове законодавство України та право: Короткий довідник офіцера. – Київ: Варта, 1994. – С. 13.

¹³ Військове будівництво в Україні в XX столітті: історичний нарис, події, портрети / [за заг. ред. О. І. Кузьмука]. – Київ: Видавничий Дім “Ін Юре”, 2001. – С. 277–278.

¹⁴ Папікян А. Збройні Сили України XX ст. / А. Папікян. – Львів: КП “Видавництво Кобзар”, 1999. – С. 88.

¹⁵ Гриневич В. Історія українського війська (1917–1995) / [В. Гриневич, Л. Гриневич, Б. Якимович та ін.; упоряд. Я. Дашкевич]. – Львів: Світ, 1996. – С. 771.

¹⁶ Військове законодавство України: Збірник нормативних актів. Станом на 1 лютого 1999 р. / [уклад. Ф. Саганюк та ін.; ред. В. І. Кравченко]. – 2-ге вид. – Київ: Атіка, 1999. – С. 36.

Висновки: Успішне військове будівництво можливе лише за умови серйозного наукового обґрунтування основних концепцій та рішень у сфері оборони. Значну вагу в цьому процесі мають наукові дослідження, які звертають свою увагу на розвиток національних збройних сил України на початку її незалежності у 1990-х рр. Створення ЗСУ слід розглядати як одне із ключових у розвитку української держави. А тому, дослідження цієї теми потребує врахування низки суспільно-політичних аспектів, серед яких найбільшу вагу мають суспільно-політичні трансформації в СРСР та УРСР у досліджуваній період, ставлення українського суспільства до служби у збройних силах і, зрештою, ставлення самого офіцерського складу до політичної ситуації в державі та ідеї державної незалежності України. Лише за умови врахування усіх згадуваних аспектів можливо сформуванню концепцію цілісного дослідження про місце збройних сил у державницьких стратегіях українських політичних партій початку 1990-х рр.

Andrii TKACHUK. Armed forces as an element of Ukrainian statehood in the activities of political parties of the early 1990s: conceptual aspects of research

The article explores a theoretical basis for the study of the place of the armed forces in the state-building processes and the activities of Ukrainian political parties and movements in the early 1990s. It discusses an influence of the socio-political situation on the process of establishment and development of the Ukrainian Army. It focuses on key problems faced by the young state building its military power at the beginning of its independence. The article concludes that the study of the vision of Ukrainian political parties and movements concerning the establishment of national armed forces needs to take into account socio-political circumstances of the period, attitudes of Ukrainian population to the armed forces, as well as to clarify perspectives of the servicemen on disintegration processes in the USSR.

Key words: Armed Forces of Ukraine, political parties, USSR, independence.

АКТУАЛЬНЕ ІНТЕРВ'Ю

УДК [94:329.7](477)“1972/1973”

Юрій ЗАЙЦЕВ

ДРУГА ХВИЛЯ ПОГРОМУ АНТИРЕЖИМНОЇ ОПОЗИЦІЇ (1972–1973)

На основі документів колишнього КДБ та з урахуванням наукових публікацій попередників з'ясовуються підстави та наслідки розправи комуністичного режиму з учасниками опозиційного руху в Україні другої половини 1960-х – початку 1970-х років.

Ключові слова: Самвидав, “Український вісник”, правозахист, самостійна Україна, КДБ, Добош, обшук, арешт, слідство, суд, вирок.

Постановка проблеми. Понад чверть століття українське суспільство очікує від владної еліти реалізації декларованих адептами національно-визвольного руху та Конституцією незалежної України засад цивілізованого суспільства. Однак донині спостерігаються факти обмеження свободи слова, порушення прав людини, повільного запровадження інших атрибутів громадянського суспільства, зокрема, справедливого судочинства, подолання корупції, створення умов гідного життя і праці громадян. Тому актуальними залишаються вимоги модерно мислячого прошарку нації щодо будівництва оновленої, людиноцентричної держави. А покарання інакодумців за вільнодумство повинно стати застереженням сповзанню нинішньої правлячої верхівки на шлях переслідування новаторських починань із метою збереження своїх владних повноважень та примноження статків. Водночас існує запит суспільства щодо висвітлення малодосліджених аспектів опозиційного руху в радянській Україні й, зокрема, на Львівщині з метою використання уроків минулого для запобігання трансформації згаданих негативних тенденцій у постійно діючий фактор.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Перші повідомлення про арешти й суди 1972–1973 рр. в Україні публікувала Українська інформаційна служба при видавництві “Смолоскип” ім. Василя Симоненка, створена 1967 р. у м. Балтиморі (США). Водночас УІС надсилала такі повідомлення до українських ЗМІ західного світу. Подібну функцію від 1970 р. виконувала Українська пресова служба Закордонного представництва Української головної визвольної ради. Інформацію про репресії в Україні публікувала також московська “Хроника текущих событий” (1968–1983), яку передруковували в Амстердамі (Нідерланди, випуски 1–27) та Нью-Йорку (США, випуски 28–64, окрім 59-го, вилученого обшуком). Від 1970 р. передруки ввозили до СРСР.

Важливу роль у пробудженні національної свідомості та донесенні українсько-го питання до світової громадськості відіграв позацензурний самвидавний журнал “Український вісник” за редакцією В'ячеслава Чорновола, шість випусків якого з'явилися у 1970–1972 роках. Вони були передруковані (окрім 5-го) видавництвом

“Смолоскип” (США). Власне у шостому випуску, який у березні 1972 р. після арешту В. Чорновола опублікували Михайло Косів, Алена Пашко та Ярослав Кендзьор, з’явилася докладна інформація про арешти січня 1972 р.¹

На початку 1990-х років з’являються неспотворені публікації з історії України, доступні масовому читачеві. Йдеться, насамперед, про книжку українського історика Ореста Субтельного “Україна: історія”, видану англійською 1988 р. в Торонто й у перекладі в Києві 1991 р. Є у ній згадка про часопис “Український вісник” і “погром опозиційної інтелігенції” 1972 р.². Того ж 1991 р. у видавництві НТШ у Львові з’явився “Нарис історії України” авторства двох зарубіжних професорів-істориків Аркадія Жуковського та Ореста Субтельного. У цій книзі названо імена заарештованих у січні-травні 1972 р., політичні процеси над якими відбулися в 1972–1973 роках³.

Своєрідно підійшов до опису згаданих подій професор Юрій Курносов. Окрім поіменних згадок про заарештованих та оголошених їм вироків, він подає їхні короткі біографічні довідки⁴. Повідомлення про погром опозиції в першій половині 1970-х років знаходимо в дослідженнях А. Русначенка, Ю. Данилюка й О. Бажана, В. Овсієнка, В. Барана, Б. Захарова, О. Обертаса⁵.

Найґрунтовніше опрацював цю проблему Г. Касьянов у параграфі “Генеральний погром” своєї монографії “Незгодні”⁶.

У травні 1991 р. шістьма подачами в республіканській газеті “Молодь України” автор цих рядків опублікував дослідження “Дисиденти: Опозиційний рух

¹ Арешти і обшуки // Український вісник. Випуск VI. Березень 1972. – Париж, Балтимор: Смолоскип, 1972. – С. 7–11. Додаткові відомості про згадану та подальшу долю “Українського вісника” див.: Зайцев Ю. Причинки до історії видання нелегального журналу “Український вісник” / Ю. Зайцев // Молода нація. – 2009. – № 50. – С. 153–179.

² Субтельний О. Україна: історія / О. Субтельний / [пер. з англ. Ю. І. Шевчука; вст. ст. С. В. Кульчицького]. – Київ: Либідь, 1991. – С. 447.

³ Жуковський А. Нарис історії України / А. Жуковський, О. Субтельний; ред.: Я. Грицак, О. Романів. – Львів: Вид-во Наукового товариства імені Т. Шевченка у Львові, 1991. – С. 145.

⁴ Курносов Ю. О. Інакомислення в Україні (60-ті – перша половина 80-х рр. ХХ ст.) / Ю. О. Курносов. – Київ: Інститут історії України, 1991. – С. 154–164.

⁵ Русначенко А. М. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років / А. М. Русначенко. – Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 1998. – С. 190–192; Данилюк Ю. З. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. ХХ ст.) / Ю. З. Данилюк, О. Г. Бажан. – Київ: Рідний край, 2000. – С. 196–200; Овсієнко В. Правозахисний рух в Україні (середина 1950-х – 1980-і роки) / В. Овсієнко // Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінкських угод: в 4 т. – Харків: Права людини, 2001. – Т. 1: Особистості. – С. 21–23. [Друге видання – 2016 р.]; Баран В. К. Україна: новітня історія (1945–1991 рр.) / В. К. Баран. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 2003. – С. 306–308; Захаров Б. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987) / Б. Захаров. – Харків: Фоліо, 2003. – С. 97–99. [Друге видання – 2016. – С. 131–134]; Обертас О. Дисиденти / О. Обертас // Рух опору в Україні: 1960–1990. Енциклопедичний довідник / [передм. О. Зінкевича, О. Обертаса. Київ: Смолоскип, 2010. – С. 32–33. [Друге видання – 2012. – С. 36–37].

⁶ Касьянов Г. “Генеральний погром” / Г. Касьянов // Незгодні: Українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років. – Київ: Либідь, 1995. – С. 121–141.

60–80-х рр.”⁷, передруковане наступного року Інститутом історії України АН України у книзі “Сторінки історії України: ХХ століття”⁸. Ґрунтовно доповнений варіант цього тексту, у тому й щодо арештів та судів 1972–1973 рр., “Молодь України” надрукувала у березні – квітні 1995 р.⁹ За рік видавництво “Світ” випустило підручник для студентів вищої школи “Історія України” з нашим розділом “Політична опозиція 60–80-х років”¹⁰. Доповнені видання цієї книги вийшли друком у 1998, 2002 та 2003 роках. 11 січня 1997 р. газета “Молода Галичина” під рубрикою “Сумний ювілей” умістила на своїх шпальтах нашу статтю “Ув’язнене слово” про другу хвилю погрому української опозиції¹¹.

Однак окремого дослідження про цей важливий етап національно-визвольного руху в українській історіографії донині так і не з’явилося.

Постановка завдання. Аргументувати факт, що перша хвиля репресій щодо української опозиційної інтелігенції не лише не перервала розгортання новітнього етапу національно-визвольного руху, але й розширила коло його учасників і стимулювала появу нових, зокрема, легальних форм опору комуністичному режимові.

Виклад основного матеріалу дослідження

Рубіж 1960-х – 70-х років був не просто межею двох чергових десятиліть тривалого комуністичного правління. Це був час перших ознак уповільнення розвитку радянської економіки, яка й так, окрім мілітарних галузей, перебувала на марґінесі технічного й технологічного поступу провідних західних держав. Звідси – витоки посилення політичної реакції. У передчутті неминучого краху тоталітарний режим вдався до випробуваного сталінщиною засобу – репресій проти вільної думки та її носіїв. Водночас це був період переходу опозиційного руху в нову якість.

Шістдесятництво, яке прийшло на зміну підпільним організаціям та групам національно-державницького, самостійницького спрямування, в інтелектуальному плані виявило очевидний поступ. Репрезентована ним духовно-культурницька течія в народно-визвольному русі сприяла піднесенню національного самоусвідомлення українців, але трохи віддалила його adeptів, тобто шістдесятників, від незалежницьких прагнень революційної ОУН, УПА та її пізніших послідовників, що орієнтувалися вже на мирні методи розв’язання головного питання в українській історії. (Зближення позицій згаданих учасників опозиційної боротьби відбулося під час спільного навчання в мордовських “університетах”).

Але навіть такий мистецько-літературний опір режимові не влаштував керівну верхівку КПРС. Особливо дошкуляв самвидав, його здатність долати залізну завісу

⁷ Зайцев Ю. Дисиденти: Опозиційний рух 60–80-х рр. / Ю. Зайцев // Молодь України. – 1991. – 14, 16, 17, 18, 21, 22 травня.

⁸ Його ж. Дисиденти: Опозиційний рух 60–80-х рр. / Ю. Д. Зайцев // Сторінки історії України: ХХ століття / [за ред. С. В. Кульчицького; упоряд. В. П. Шевчук, А. А. Чуб, Н. А. Дехтярьова]. – Київ: Освіта, 1992. – С. 195–235.

⁹ Його ж. Дисиденти [Нарис історії української опозиції 1959–1991 рр.] / Ю. Зайцев // Молодь України. – 1995. – 21, 23, 24, 28, 30 березня, 4, 6, 11 квітня.

¹⁰ Його ж. Політична опозиція 60–80-х років / Ю. Зайцев // Історія України / [керівник авт. кол. Ю. Зайцев]. – Львів: Світ, 1996. – С. 364–401.

¹¹ Його ж. Ув’язнене слово / Ю. Зайцев // Молода Галичина. – 1997. – 11 січня.

“великої зони”, що призводило до дискредитації комуністичного “раю” в очах світової громадськості.

Арешти й суди 1965–1966 рр. процесу не зупинили. Навпаки, інтелектуали, що пройшли слідчу й концтабірну науку, “вистрілили” низкою гостровикривальних творів, що здобули популярність у дисидентських колах України та голосний резонанс на Заході. Зокрема, Іван Гель розгорнув потужну самвидавну діяльність, таємно опублікувавши машинописними книгами позацензурні твори Івана Дзюби, Валентина Мороза, Михайла Гориня, Зіновія Красівського, Миколи Холодного, Андрія Сахарова, Івана Франка, поетичні збірки Василя Симоненка, Ліни Костенко, Ігоря Калинця, Василя Стуса, Григорія Чубая та інші¹². Михайло Осадчий 1968 р. написав повість “Більмо” про власний арешт, слідство, суд, концтабірний реченець, яку передав на Захід, де вона 1971 р. була опублікована і згодом перекладена багатьма мовами¹³. В’ячеслав Чорновіл замислив і в 1970–1972 рр. реалізував видання шести випусків позацензурного машинописного журналу “Український вісник”, який активно поширювався на батьківщині й передруковувався (крім п’ятого) за кордоном, зокрема, видавництвом “Смолоскип”¹⁴. Окрім того, він спільно з Іриною Калинець утворив у грудні 1971 р. першу в Україні правозахисну організацію “Громадський комітет захисту Ніни Строкатої” у зв’язку з її арештом та очевидною судовою розправою. “Підписанти” заяви про створення Комітету (В’ячеслав Чорновіл та Ірина Стасів-Калинець зі Львова, Василь Стус з Києва, Леонід Тимчук з Одеси, Петро Якір та Віктор Красін з Москви) виступили з відкритим “заборолом”, подали свої прізвища та адреси. В обстоюванні поглядів і дій, у тому числі щодо переслідування за переконання, вони покликалися на прийняті Генеральною асамблеєю ООН і ратифіковані СРСР Загальну декларацію прав людини та Пакт про громадянські й політичні права. А отже, ввели цим внутрішню опозицію, зокрема українське питання, у контекст національно-визвольної боротьби народів Європи і всього світу¹⁵. Та й ті, хто дивом тимчасово zostалися на свободі або були звільнені після багатомісячного слідства, потроїли зусилля у протистоянні панівній системі. Йдеться про “Інтернаціоналізм чи русифікація?” Івана Дзюби, “Лихо з розуму” В’ячеслава Чорновола, “Собор у риштованні” Євгена Сверстюка, “Приєднання чи возз’єднання?” Михайла Брайчевського, “Стан і завдання українського визвольного руху” Євгена Пронюка, “Відчинення вертепу” Ігоря Калинця, лист Петрові Шелесту та “Крик з могили” Миколи Холодного, “Зимові дерева” та “Веселий цвинтар” Василя Стуса, твори чималого гурту інших небуденно мислячих людей.

Попереджувальний дзвінок від КДБ пролунав досить загрозливо. Випускник Львівського університету, викладач історії Івано-Франківського пединституту Валентин

¹² Батенко Т. “Я повстаю, отже, я існую...” Політичний портрет Івана Геля / Т. Батенко. – Львів: НТШ, 1999. – С. 75.

¹³ Зайцев Ю. “З вітрами часу я ставав на прю” / Ю. Зайцев. – Львівська газета. – 2006. – 23 березня.

¹⁴ Докладніше див.: Зайцев Ю. Причинки до історії видання нелегального журналу “Український вісник” / Ю. Зайцев // Молода нація. Альманах. – Київ: Смолоскип, 2009. – № 50. – С. 153–179.

¹⁵ Див.: Зайцев Ю. Генеза правозахисного руху в Україні (Створення Громадського комітету захисту Ніни Строкатої) // Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Одеса, 26 жовтня 2007 р.). – Одеса: ВМВ, 2007. – С. 240–248.

Мороз після ув'язнення 1965–1969 рр. “не став на шлях виправлення”. Він написав у концтаборі “Репортаж із заповідника імені Берії”, а в часі дев'ятимісячної волі – статті “Серед снігів”, “Хроніка опору”, “Мойсей і Датан”, опубліковані у самвидаві й за кордоном. У листопаді 1970 р. Мороз був засуджений на 6 років спецтюрми, 3 роки таборів особливого режиму і 5 – заслання з визнанням особливо небезпечним рецидивістом¹⁶.

Чималий обшир антирежимної діяльності опозиційних сил у СРСР, зокрема значне поширення самвидаву в Україні й за кордоном, що дискредитувало “найдемократичнішу” у світі країну, викликали роздратування Москви. 28 червня 1971 р. ЦК КПРС ухвалив таємну постанову “Про заходи по протидії нелегальному розповсюдженню антирадянських та інших шкідливих матеріалів”. За місяць, 27 липня 1971 р., таку ж постанову з поданням місцевих фактів ухвалив ЦК КПУ. В ній зазначалося, що самвидавом найбільше цікавиться творча інтелігенція і молодь. Він використовується на шкоду СРСР емігрантськими організаціями й спецслужбами капіталістичних країн. З-поміж особливо дошкульних прикладів було названо журнал “Український вісник”, праці “Інтернаціоналізм чи русифікація?” Івана Дзюби та “Лихо з розуму” В'ячеслава Чорновола, статті Валентира Мороза, Євгена Сверстюка. Ідеологічним відділам обкомів і ЦК доручалося запобігати поширенню такої літератури, виявляти її авторів, розповсюджувачів і читачів. КДБ мав перекрити канали її вивезення за кордон. Невдовзі, 9 серпня 1971 р., КДБ порушив кримінальну справу за фактом виготовлення й поширення “Українського вісника”¹⁷. Протягом кількох місяців було зібрано чимало оперативних матеріалів, але ніяк не вдавалося пов'язати українську опозицію із закордонними розвідцентрами. І тут дуже доречно для КДБ (а можливо й спецоперацією КДБ) до Києва приїхав “емісар закордонних спецслужб” студент-третьокурсник соціології Лювенського католицького університету з Бельгії Ярослав Добош. У перший же день перебування в Україні, себто 29 грудня 1971 р., він зустрівся з онукою Івана Франка, науковцем Зіновією Франко. Розпитував про Валентина Мороза, Ніну Строкату, Святослава Караванського, “Український вісник”, “Більмо” Михайла Осадчого, тобто про те, що давно було відомо з закордонних радіовисилань. Зеня, поспішаючи на потяг до Львова, порадила йому зустрітися з неформальним лідером шістдесятників Іваном Світличним і дала номер телефону.

За “дивним” збігом обставин політбюро ЦК КПРС наступного дня ухвалило рішення про початок загальносоюзної акції проти самвидаву. Добош тим часом 31 грудня зустрівся з Іваном Світличним. Ставив ті ж питання. Того ж дня він бачився з хіміком Леонідом Селезненком і студенткою Київського університету, українкою з Чехословаччини Ганною Коцур. Вона вивозила за кордон самвидав, зокрема, “Український вісник”. Ганна дала Добошеві фотоплівки праці С. Караванського “Словник українських рим”, а Селезненко подарував книжку І. Дзюби “Звичайна людина чи міщанин?”, офіційно видану 1959 р., збірку поезій Б.-І. Антонича та, на його прохання, фотографії В. Мороза й В. Стуса. Самоочевидно, що все перебування Добоша в Києві контролювалося, а всі розмови прослуховувалися КДБ. 3 січня він приїхав до Львова й наступного дня зустрівся зі Стефанією Гулик, адресу якої отримав

¹⁶ Гель І. Грані культури / І. Гель. – Львів, 1993. – С. 166; Архів Управління Служби безпеки України у Львівській області (далі – Архів УСБУ ЛО). – Спр. П 19483. – Т. 4. – Арк. 331–334.

¹⁷ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 10. – Спр. 1024. – Арк. 66, 68–73; Данилюк Ю. З., Бажан О. Г. Вказ. праця. – С. 196.

у З. Франко. Розпитував про Комітет захисту Ніни Строкатої й хотів отримати його документи, самвидав та п'ятий випуск "Українського вісника", але вона йому відмовила. По обіді Добош потягом виїхав зі Львова. У ніч з 4 на 5 січня митним доглядом у Чопі весь "компрогат" у нього вилучили, а самого затримали. Слідство провадило Львівське управління КДБ. Коли Добош попідписував усі свідчення про контакти з українською опозицією і всі здогади про те, чого не чув і не бачив, то перестав бути потрібним. 2 червня йому організували покайний виступ перед пресою на телебаченні за підготовленим КДБ сценарієм і текстом. Виклад прес-конференції подали всі провідні газети. Цього ж дня з'явився Указ Президії Верховної Ради СРСР про депортацію Добоша за межі СРСР¹⁸. Після цього шпигунсько-пропагандистський камуфляж січневих арештів відпав, відтак оголилася цинічна розправа з інакодуманням.

Скоординовану акцію ізоляції активних діячів опозиції було здійснено 12 січня 1972 р. Поодинокі арешти відбувалися ще протягом наступних двох тижнів. Об'єктом переслідування була інтелігенція Києва, Львова та Івано-Франківщини. Зокрема, у Києві заарештували Василя Стуса, Івана Світличного, Євгена Сверстюка, Миколу Плахотнюка, Леоніда Плюща, Олесь Сергієнка, Зіновія Антонюка, Данила Шумука, Миколу Холодного, Василя Рубана, Володимира Рокецького, Леоніда Селезненка, Любов Середняк, Івана Коваленка. 20 днів тримали під арештом звільнену з праці в Інституті мовознавства АН УРСР Зіновію Франко. Затримали й Івана Дзюбу, але заарештували його вже у квітні. На Івано-Франківщині до буцегарні запроторили священика (майбутнього патріарха УПЦ Київського Патріархату) Василя Романюка та поета Тараса Мельничука. У Львові до слідчої в'язниці УКДБ потрапили В'ячеслав Чорновіл, Іван Гель, Ірина Калинець, Михайло Осадчий та художник Стефанія Шабатура. Затримали також колишнього політв'язня, історика Ярослава Дашкевича, ім'я якого входило до списку заборонених для публікування. Його невдовзі випустили, але вилучених книжок не повернули. Обшуки було проведено в багатьох підозрюваних: у працівниці музею етнографії Людмили Шереметьєвої, викладача університету Любові Попадюк, поета Григорія Чубая, інженера Атени Волицької (Пашко), Стефанії Гнатенко (Гулик), а згодом – у Богдана Гориня, Ярослава Кендзьора та інших¹⁹.

Зважаючи на "великий обсяг" та "складність" слідчих дій, УКДБ у Львівській області залучило до їх ведення, окрім восьми своїх працівників, ще офіцерів безпеки з Полтавської, Житомирської, Сумської, Дніпропетровської, Харківської та Запорізької областей.

Першою Львівський обласний суд розглядав справу Стефанії Шабатури. На карб їй поставили участь у вертепах, малюнок трираменної соснової гілки на новорічних поштівках, ініціал "Ш" на гобеленах, який слідчим також нагадував тризуб, підписи в заявах на захист заарештованих, зокрема В. Мороза, читання та поширення антирадянських творів. У неї конфіскували понад 200 ескібрисів та ескізів. Слідчий із Дніпропетровська Похил на допитах кидав їх на підлогу й люто топтав. Вироком

¹⁸ Докладніше див: *Карнаух Л.* Хто він, Добош? / Л. Карнаух // *Донька Одеси: Ніна Строката в документах і спогадах* / [упоряд. О. Різників, наук. ред. Ю. Зайцев]. – Одеса: Друк, 2005. – С. 407–430; *Гулик-Гнатенко С.* Спогади про Ніну Строкату і той час / С. Гулик-Гнатенко // *Там само.* – С. 289–294; *Архів УСБУ ЛО.* – Спр. П 19917. – Т. 1. – Арк. 361–364.

¹⁹ *Зайцев Ю.* Політична опозиція / Ю. Зайцев // *Історія України* / [відп. ред. Ю. Сливка; керівник авт. кол. Ю. Зайцев]. – 4-те вид. – Львів: Світ, 2003. – С. 374.

від 13 липня 1972 р. за статтею 62 ч. 1 КК УРСР Шабатура одержала 5 років колонії суворого режиму зі засланням на 3 роки. 17 вересня її було етаповано в Дубровний табір Мордовської АРСР²⁰.

Наступною судили Ірину Калинець. Її звинуватили у “виготовленні, розповсюдженні і зберіганні літератури антирадянського наклепницького змісту”, зокрема в розмноженні друкарською машинкою самвидавних статей “З приводу процесу над Погружальським” та “Українська освіта в шовіністичному зашморгу”, а головне – у написанні “віршів, які проникнуті антирадянською націоналістичною ідеологією, ворожим ставленням до радянської соціалістичної системи, закликом до боротьби за “відродження” України”. У 1968 р. під впливом подій у ЧСРСР вона погрозувала спалити себе, як Ян Палах, у разі арешту Чорновола. 1971 р. у приватній розмові Ірина Калинець твердила, “що Україна повинна бути “самостійною і незалежною” від Росії державою, не входить до складу СРСР”. Під час зустрічі “з інтуристом з ФРН Марком Горбачем заявила про те, що нібито Україна зможе успішно розвиватися лише окремо від СРСР”. Вона взяла участь у створенні Громадського комітету захисту Ніни Строкатої, стала співавтором його заяви, у якій “стверджується про нібито безпідставні арешти та судові процеси в СРСР”. Один примірник заяви в січні 1972 р. у Львові Ірина Калинець передала Стусу, отримавши від нього “наклепницьку” збірку віршів “Зимові дерева” та рукопис твору “Феномен доби”. Крім того, вона зберігала “книжки антирадянського націоналістичного змісту: “Історія України” М. Антоновича, “Світова революція” Т. Масарика, “Вертеп” А. Любченка та “Гей, видно село” М. Голубця”. І при всьому цьому винною себе не визнала. За ці “злочини” 2 серпня 1972 р. суд ім’ям Української Радянської Соціалістичної Республіки відправив Ірину Калинець на 6 років у табори суворого режиму та на трирічне заслання, тимчасово (до його арешту 11 серпня 1972 р.) залишивши дев’ятирічну доньку Звениславу під опіку чоловіка. 25 вересня 1972 р. засуджена етапом відбула в Дубровлаг²¹.

Своєю активною публіцистичною та видавничою діяльністю після попереднього ув’язнення Іван Гель затяго заробляв новий концтабірний термін. Під час слідства йому пригадали і лист до Верховного суду УРСР з протестом проти засудження В. Мороза, і поширення самвидавних статей та матеріалів, і контакти з іншими “антирадянщинами”, і рішучий захист української національної ідентичності, мови та культури. В останньому слові на засіданні Львівського обласного суду 7 серпня 1972 р. Іван Гель сказав: “... Судити мене у вас немає права: ні юридичного, ні морального, ні історичного. Найвищим законом і судом для мене є Бог, Україна, моя незламна і незаплямована честь. Я – син України і в своєму серці пронесу як найсвятішу ношу долю мого народу, його біль, тривоги і муки. Я жалкую лише за одним, що мало, дуже мало зробив, щоб глибше і ширше порушити ці ідеї, винести їх у широкий світ України і зусиллями всього народу втілити в життя. І все ж я твердо вірю, що не даремно сьогодні тут, що ні тюремні ґрати, ні концтабори, навіть смерть не спроможні вбити цих ідей. Вони вічні, як вічний і нездоланий мій народ”. Ця промова настільки

²⁰ Архів УСБУ ЛО. – Спр. П 19483. – Т. 1. – Арк. 3–4; Там само. – Спр. П 19917. – Т. 4. – Арк. 19; Аудіоінтерв’ю автора зі Стефанією Шабатурою 26.01.2002 р.

²¹ Архів УСБУ ЛО. – Спр. П 19483. – Т. 4. – Арк. 261–268; Спр. П 19917. – Т. 4. – Арк. 20; Українська поезія під судом КГБ: Кримінальні справи Ірини та Ігоря Калинців / [упоряд. Ю. Д. Зайцев]. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 2003. – С. 314–326.

“зворушила” суд, що він відміряв Гелю максимальну санкцію за традиційною 62-ю статтею КК УРСР – 10 років таборів суворого режиму та 5 – заслання²².

Із Михайлом Осадчим у Львівського облсуду загалом не було особливих проблем. Адже він за свіжими враженнями від свого слідства та тюремного ув'язнення 1965–1967 рр. написав гостровикривальну повість “Більмо”, яка розійшлася самвидавом та кількаразово була опублікована за кордоном. Окрім того, антирадянськими було визнано кілька його поетичних збірок. Цього виявилось більш ніж достатньо, аби 5 вересня 1972 р. оголосити йому вирок – 7 років таборів особливого режиму із засланням на 3 роки та визнанням особливо небезпечним рецидивістом²³.

Найбільшого клопоту слідчим завдала справа В'ячеслава Чорновола. Її 12 січня 1972 р. порушив прокурор Львівської області Б. Антоненко за матеріалами про виготовлення й поширення “документів, що містять наклепницькі вигадки на радянський державний та суспільний лад”. Особливо дошкуляв владі, як зазначалося, самвидавний журнал “Український вісник”. Слідчі здогадувалися, що Чорновіл має стосунок до його видання, але довести це не вдавалося, тим більше, що він окремою заявою відмовився брати участь у слідстві.

Уявлення про поведінку В. Чорновола на слідстві дає уривок із протоколу його допиту 11 липня 1972 р. під час накопичення компромату для арешту І. Калинця: “... Запитання: Чи отримували Ви від Калинця Ігоря документи антирадянського наклепницького змісту?

Відповідь: Ніколи, ніяких документів антирадянського наклепницького змісту від Калинця Ігоря не отримував.

Запитання: 12 січня 1972 р. при обшуку у Вашій квартирі вилучена збірка віршів Ігоря Калинця “Віно для княжни”. Покажіть, коли і від кого Ви отримали цю збірку віршів?

Відповідь: На це запитання відповідати не буду.

Запитання: Що Ви можете показати відносно ідейної спрямованості збірки віршів І. Калинця “Віно для княжни”?

Відповідь: Про це я міг би говорити на обговоренні збірки у Львівському відділенні Спілки письменників України. Зауважу тільки, що не бачу у віршах Калинця чогось такого, чим можуть займатися органи державної безпеки, та й взагалі вважаю, що справжньою поезією цим органам займатись не випадає.

Запитання: Ряд віршів збірки Ігоря Калинця “Віно для княжни” є ідейно хибними. В них автор в алегоричній формі висловлює націоналістичні погляди, невдоволення радянською дійсністю. Покажіть, з якою метою Ви знайомились з цією збіркою і для чого її зберігали?

Відповідь: Розшифрування органами безпеки поетичних алегорій – явище для мене цілком нове і навіть несподіване...”²⁴.

Збила з пантелику слідчих і поява чергового шостого випуску “Українського вісника”, датованого березнем 1972 р. Його здійснили Михайло Косів, Ярослав Кендзьор

²² Архів УСБУ ЛО. – Спр. П 26251. – Т. 1. – Арк. 16-17; Т. 5. – Арк. 158.

²³ Вирок у справі Михайла Осадчого // Погром в Україні: 1972–1979. – Сучасність, 1980. – С. 229–233; *Холодний М. К.* Голгофа Михайла Осадчого: Штрихи до портрета / М. К. Холодний; ред. Ю. Зайцев. – Київ: Укр. письменник, Вир, 1996. – С. 24–25.

²⁴ Архів УСБУ ЛО. – Спр. П 19917. – Т. 2. – Арк. 151–152.

та Агена Волицька (Пашко). Чорновіл зумів попередити друзів, щоб ті не наражалися на небезпеку й припинили видання.

А в цей час у слідчій в'язниці щодо Чорновола застосовували найвишуканіші засоби тиску, щоб домогтися зізнань, зокрема щодо журналу. Його обіцяли розстріляти й випустити на волю, залякували психушкою й арештом рідних, йому підсаджували в камеру провокаторів та показували підроблені “зізнання” колег, влаштовували “випадкові” зустрічі із заарештованими та славословили. Врешті, у травні 1972 р. за написання віршів пригрозили арештом Агени Волицької (Пашко), фактичної дружини Чорновола. Останнє змусило його написати заяву про свою причетність до видання “Вісника” й непричетність усіх заарештованих. Але доказів слідство не отримало і 10 серпня Атену все ж заарештували. Під конвоєм її “ненароком” провели повз Чорновола. Пообіцяли посадити ще й його сестру Валентину. Чорновіл оголосив голодівку. 12 серпня повідомили про арешт сестри. В'ячеслав відмовився від води і пішов на “смертельне” голодування. Обох жінок змушені були звільнити, а Чорновіл на восьмий день припинив акцію протесту.

Діставши облизня з тиском на обвинувачуваного, слідство вдалося до випробувального засобу – лексико-стилістичної експертизи, здійсненої науковцями з університету та головним редактором видавництва “Каменярь”. Однак, ознайомившись з аргументованими спростуваннями Чорновола та його поясненнями в суді, експерти відмовилися від приписування йому кількох довільних матеріалів “Вісника”, застосувавши формулу “міг бути автором”. Незважаючи на подану в січні 1973 р. заяву Чорновола з відмовою від травневих зізнань щодо причетності до випуску журналу, цей епізод все ж потрапив у вирок. До нього додали ще лист до ЦК КПУ з “виправданням злочинних дій засудженого Мороза”, ініціативу щодо створення Громадського комітету захисту Ніни Строкатої, зберігання віршів Ірини Сенік, Ірини Калинець, Михайла Осадчого та Ігоря Калинця, магнітофонний запис пісні про самостійну Україну, інші “антирадянські” листи та статті. Попри відмову Чорновола визнати себе винним, Львівський обласний суд у закритому засіданні 12 квітня 1973 р. покарав його шістьма роками таборів суворого режиму та трьома – заслання²⁵.

У вересні 1972 р. черговий термін у 10 років таборів особливого режиму і 5 років заслання отримав за кілька нелояльних до режиму рукописів статей заарештований у лютому Юрій Шухевич. У березні арештували музеєзнавця Бориса Ковгара, у квітні – Івана Дзюбу, у травні – філолога Надію Світличну та психіатра Семена Глузмана, у липні – науковців із Інституту філософії АН УРСР Євгена Пронюка та Василя Лісового, вчителя Павла Стрільціва, у серпні – поета Ігоря Калинця, у жовтні – автора програми Української національної комуністичної партії Василя Рубана, у листопаді – вишивальницю і поетесу Ірину Сенік, у грудні – епідеміолога Лідію Гук. Наступного 1973 р. були заарештовані Василь Овсієнко, Валерій Марченко, Анатолій Здоровий, Володимир Сеньків, Григорій Приходько, Сергій Параджанов. За створення таємного Українського національно-визвольного фронту (Самбір-Львів, 1968–1973) і видання нелегального журналу “Поступ” ув'язнили Зоряна Попадюка та Яромира Микитка. Більшість заарештованих у 1972–1973 рр. були засуджені на

²⁵ Там само. – Спр. П 19483. – Т. 1. – Арк. 2; Касьянов Г. Вказ. праця. – С. 124; “Заньківчанський вечір” 3.10.1991 р. Зустріч з В. Чорноволом // Аудіозапис Ю. Зайцева; ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 877. – Арк. 53.

8-12 років позбавлення волі в тюрмах і таборах суворого режиму та на заслання. Учасники попередніх етапів національно-визвольних змагань та “особливо небезпечні державні злочинці-рецидивісти” дістали ще більші реченці. Наприклад, Данило Шумук, Іван Гель та Володимир Дяк – по 15 років, а Богдан Чуйко – 20. Деяких посадили до психіатричних тюрем, серед них – Леоніда Плюща, Василя Рубана, Миколу Плахотнюка, Бориса Ковгара. 1973 р. відбулося кілька процесів над учасниками визвольної боротьби, які не вважали себе дисидентами. Зокрема, 19 лютого у Львові судили Любомира Старосольського та Романа Калапача, які 9 травня 1972 р. прикріпили над клубом у селищі Стебнику на Львівщині національні прапори. Юнаки отримали відповідно 2 і 3 роки таборів. 22 січня 1973 р. чотири синьо-жовті прапори замайоріли у м. Чорткові на Тернопільщині. Летючки сповіщали про 55-ту річницю проголошення самостійності УНР, вимагали свободи слова, друку, мітингів, звільнення політв’язнів, засуджували русифікацію. За створення в с. Росохач підпільної організації 24 вересня 1973 р. засуджено Володимира Мармуса на 6 років таборів і 5 – заслання, Миколу Мармуса та Степана Сапеляка – на 8 років ув’язнення, Петра Винничука і Володимира Сеньківа – па 7, Андрія Кравця і Миколу Слободяна – на 5. 9 серпня 1973 р. за створення Спілки української молоді Галичини, яка виступила за вихід України з СРСР, па 4-5 років таборів суворого режиму в Івано-Франківську засуджено Дмитра Демидіва, Миколу Мотрюка, Івана Шовкового та Романа Чупрея, а керівника організації Дмитра Гриньківа – на 7 років таборів та 3 роки заслання²⁶.

Висновки і перспективи подальших досліджень у даному напрямі

Кадебістський “покіс” опозиційної інтелігенції в січні 1972 р., пізніші суди й тривалі в’язничні реченці не зламали їх волі до досягнення державності й суверенітету України. Гідною непокорю в концтаборах і безкомпромісною боротьбою після повернення до “великої зони” під назвою СРСР вони сприяли закоріненню самостійницьких прагнень у широких громадських колах, що врешті-решт забезпечило на зламі 1990-х здійснення одвічної мрії багатьох жертвних поколінь українців. Грунтовне з’ясування означеного створить ідеологічні та політичні передумови цивілізованого поступу нашого суспільства.

Iurii Zaitsev. The second wave of repressions against anti-regime opposition (1972–1973)

The study is based on documents of the former KGB and previous academic research and publications. It examines reasons for and consequences of the communist regime reprisals against opposition movement members in Ukraine in the late 1960s – early 1970s.

Key words: samizdat, ‘Ukrainskyi visnyk’, human rights activism, independet Ukraine, KGB, Dobosh, search, arrest, investigation, trial, sentence.

²⁶ Зайцев Ю. Політична опозиція. – С. 374–375.

ПУБЛІКАЦІЯ ДОКУМЕНТА

Юрій ЗАЙЦЕВ

ДОКУМЕНТИ АРХІВУ УПРАВЛІННЯ СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ У ЛЬВІВСЬКІЙ ОБЛАСТІ

Попередження Львівської облпрокуратури Ірині Калинець 14 грудня 1971 р.

ПОПЕРЕДЖЕННЯ

Я, КАЛИНЕЦЬ Ірина Онуфріївна, 1940 року народження, прож. в місті Львові, по вул. Кутузова, 118/12, сьогодні “14” грудня 1971 року після проведеної зі мною в прокуратурі Львівської області бесіди була попереджена про недопустимість поширювання в усній формі та розповсюдження в письмовій формі завідомо неправдивих, наклепницьких вигадок, що порочать радянський державний та суспільний лад.

Я також попереджена про кримінальну відповідальність в разі розповсюдження зазначених вище вигадок.

[Тут підпис відсутній]

І. Калинець

[Нижче дописано рукою Калинець:]

Я ніколи ніяких вигадок не поширювала і не буду.

(підпис І. Калинець)

“14” грудня 1971 року.

Попередження відібрав:

Пом. прокурора Львівської області,
радник юстиції

(підпис)

Ол. Бунін

Архів УСБУ ЛО. – Спр. П 19483. – Т. 4. – Арк. 41.

Постанова про арешт поштово-телеграфної кореспонденції Ірини Калинець

28 грудня 1971 р.

“Наложение ареста на почтово-телеграфную
корреспонденцию КАЛИНЕЦ (СТАСИВ)

Ирины Онуфриевны и ее выемку

“Санкционирую”

Зам. Прокурор Украинской ССР

Государственный советник юстиции

I класса (печатка, підпис) Ф.ГЛУХ

“28” декабря 1971 года

ПОСТАНОВЛЕНИЕ

о наложении ареста на почтово-телеграфную корреспонденцию и ее выемку
г. Киев

“28” декабря 1971 года

Старший следователь следственного отдела КГБ при СМ УССР капитан Ткач, рассмотрев материалы уголовного дела №42 и принимая во внимание, что в корреспонденции КАЛИНЕЦ (СТАСИВ) Ирины Онуфриевны могут быть выявлены документы, имеющие отношение к настоящему делу, руководствуясь ст. 187 УПК УССР,

П О С Т А Н О В И Л:

Наложить арест на внутрисоюзную и международную почтово-телеграфную корреспонденцию, которая поступает на имя КАЛИНЕЦ (СТАСИВ) Ирины Онуфриевны, проживающей в г. Львове по ул. Кутузова, дом 118, кв. 12, а также исходящую от нее корреспонденцию (письма, телеграммы, бандероли, посылки), производить ее осмотры и в случае необходимости – выемку.

В соответствии со ст. 118 УПК УССР осмотры и выемку корреспонденции поручить сотрудникам следотдела УКГБ по Львовской области.

Предложить начальнику главпочтамта г. Львова задерживать указанную корреспонденцию и немедленно извещать следователя об этом для производства ее осмотра и выемки, направив ему копию настоящего постановления.

СТАРШИЙ СЛЕДОВАТЕЛЬ СЛЕДОТДЕЛА
КГБ ПРИ СМ УССР – капитан (підпис) ТКАЧ

Архів УСБУ ЛО. – Спр. П 19483. – Т. 1. – Арк. 117–118.

Витяг з протоколу допиту Стефанії Шабатури 5 лютого 1972 р.

[Допитує старший лейтенант Похил з Дніпропетровського УКДБ]

Питання: Під час обшуку в Вашій квартирі були виявлені та вилучені фотографії, на яких зображено гурт людей, серед якого знаходиться і Ви?

Відповідь: На одній із фотографій, яку зробив Лемик Славко в моїй квартирі під час моїх іменин 9 січня 1971 року, зображені Чорновіл Вячеслав, Шухевич Юрій, що проживає в місті Нальчик, Ніна, прізвище її я не знаю, яка прийшла до мене на іменини разом з Чорноволом, його дружиною Оленою та Шухевичем. До цього часу я Ніни не знала, а після іменин я її ніде не бачила. Збоку сидить чоловік моєї знайомої Стефи Гулик, але як його ім'я, я забула. З Шухевичем я познайомилась кілька років тому в квартирі Антонів Олени, куди я зайшла в гості і де в той час був Шухевич. Мені від нього стало відомо, що він проживає у м. Нальчик[у], а до Львова приїхав у відпустку до своєї матері... На вечорі моїх іменин 9 січня 1971 року було багато моїх знайомих та друзів, серед яких я пам'ятаю Ігоря та Ірину Калинців, Максимів Люба, Гулик Стефа, Марія Качмар-Савка, Роман Лещух, інших не пам'ятаю... На інших двох фотографіях зображені учасники коляди 1971 року в м. Львові, серед яких: Антонів Олена, Кендзьор Славко, Звенислава, прізвище не знаю, Люба, прізвище не пам'ятаю, Микола Горинь, Марійка [Гель] і Тарас, прізвище не пам'ятаю, Сорока Богдан, Ольга Горинь, Оксана Осадча, Калинець Ігор, дружина Миколи Гориня, інших я не знаю...

Архів УСБУ ЛО. – Спр. П 19483. – Т. 2. – Арк. 221-222.

**З протоколу додаткового допиту обвинуваченого Івана Геля
22 лютого 1972 р.**

[Допитує лейтенант Крайчинський з Житомирського УКДБ]

...Протокол прочитав. Записано вірно. У формі доповнення хочу дати пояснення і висловити свої думки з приводу арешту.

В день арешту 13.01.1972 р. мною була написана заява на ім'я Першого секретаря ЦК КПУ Шелеста П.Ю. У ній я посилався на свободу слова, друку, зборів і на основі цього заявляв, що арешт мій є незаконним, та вимагав звільнення. А як єдиний засіб протесту, який маю в тюрмі, — відмовився брати участь у слідстві.

17 лютого 1972 р. я отримав відповідь на свою заяву, в якій мій арешт без будь-яких пояснень названий "обґрунтованим".

Арештувавши, слідчі органи звинувачують мене в зберіганні і розповсюдженні антирадянської, наклепницької літератури.

Під словом антирадянська чи антидержавна я розумію таку літературу, яка закликає до повалення радянського соціалістичного ладу і заміни його іншим суспільним ладом. Подібної літератури у мене не було.

Наклепницька література є тоді такою, коли містить у собі фальшиві вигадки, недійсні факти і цим компрометує і позбавляє честі державу або окремих людей. Літератури із таким змістом у мене теж не було.

В даній записці хочу пояснити, що мій арешт даліше вважаю незаконним і неправомірним. Винним себе не визнаю і пояснюю причину цього.

Основою діяльності будь-якого суду різних країн, в тому числі й СРСР, є віднайдення істини. Навіть об'єктивно шукаючи її, суди інколи роблять помилки. Іншим прикладом може служити проведення в масштабах держави певних економічних реформ, які потім не досягають мети. Але критика помилок судів, критика економічних реформ, навіть критика нерівноправності в національних відносинах є не антидержавною, не наклепницькою діяльністю, а об'єктивною критикою окремих явищ та помилкових дій окремих людей, інколи наділених найвищими державними функціями.

Така критика є не ПРОТИСТАВЛЕННЯМ себе державному і суспільному ладові, а РОЗБІЖНІСТЮ у поглядах на те чи інше питання. Отже, не ЗЛОЧИН, а об'єктивне і справедливе прагнення викрити і виправити помилки через критику їх.

У мене під час обшуку знайдено і вилучено літературу та інформацію критичного характеру, яка через замовчування та ігнорування її офіційними органами і пресою вимушена поширюватись через "Самвидав". Але це в ніякому разі література та інформація не антирадянська, не наклепницька.

В записці хочу пояснити ще таке. Покази, які я почав давати недавно, вірячи у позитивне вирішення моєї заяви, надісланої Першому секретареві ЦК КПУ, і які зафіксовані у протоколах допитів, не підписаних мною, вважати дійсними. Протоколи допитів я підписую з 17 лютого 1972 р.

(підпис) І. Гель.

Архів УСБУ ЛО. – Спр. П 26251. – Т. 1. – Арк. 177-179.

З протоколу допиту обвинуваченого Михайла Осадчого 28 березня 1972 р.

[Допитує старший слідчий Львівського УКДБ майор Харитонов]

З туристками з ФРН Горбач Анною та її донькою Катериною я познайомився десь в 1969 році на квартирі Калинців або Шабатури. Чи був хто з них у мене на квартирі, я зараз не пригадую. **Я** можу припустити, що вони з Шабатурою або Калинцевою могли по дорозі куди-небудь зайти до мене на квартиру. **Я** пригадую, **що** у 1970 році при приїзді Горбач Анни до Львова я з нею зустрівся у драматичному театрі ім. М. Заньковецької і після вистави “Король Лір” (у тексті — “Гамлет”) разом з нею, артистом цього театру Максимчуком, можливо, ще з кимось, зайшли на квартиру Максимчука, який, до речі, живе у приміщенні театру ім. М. Заньковецької. Там йшла розмова про виставу, яку ми щойно переглянули, потім говорили на побутові теми, а далі Максимчук прочитав оповідання Мирослава Ірчана, яке саме, зараз не пам’ятаю. [За спогадом Святослава Максимчука — “Біла мавпочка”]. З Горбач Анною та її донькою Катериною жодних розмов на політичні теми не вів, жодних зв’язків і стосунків не мав.

З Павлом Мурашком із Чехословаччини я познайомився на квартирі поетів Лучука або Петренка у місті Львові на літературному вечорі. Наскільки пригадую, на цьому вечорі прочитали по 2-3 свої вірші Лучук, Петренко, Сенатович, Ірина Калинець і я з своєї збірки “Місячне поле”. Ідейно невитриманих або антирадянських віршів тоді ніхто не читав, розмов на політичні теми не велось... З розмов Мурашка на згаданому вечорі я довідався, що він був тоді членом редколегії журналу “Дукля”, працював над кандидатською дисертацією та розповідав про плани роботи журналу. Жодних зв’язків з Мурашком я не підтримував...

Архів УСБУ ЛО. – Спр. П 19483. – Т. 2. – Арк. 196-197.

З протоколу допиту Ольги Горинь 14 квітня 1972 р.

Протокол допиту свідка

м. Львів

14 квітня 1972 р.

[Допитує слідчий Львівського УКДБ старший лейтенант Ружинський]

На поставленні питання свідок показала: Калинець Ірину Онуфріївну я знаю приблизно з 1959 року, з часу нашого спільного навчання у Львівському університеті. Вчилися ми на філологічному факультеті. Наші взаємостосунки завжди були нормальні.

Після закінчення університету ми підтримували знайомство весь час до її арешту в цьому році. Я була у неї на квартирі, знайома з її чоловіком Ігорем Калинцем, а також з їх родичами...

Про її політичні погляди я сказати нічого не можу по тій причині, що я ними не цікавилась. З нею ми взагалі розмовляли лише на побутові теми. Про її антирадянську діяльність мені нічого не відомо. Я також нічого не знаю про виготовлення, розмноження та розповсюдження нею матеріалів самвидаву, в тому числі нелегального антирадянського журналу “Український вісник”, про який я нічого не чула. Я знаю, що Ірина пише вірші. Їх назви я вже не пригадую і дати їм оцінку не можу ...

Коли я взнала, що суд по справі Мороза закритий і що вирок був жорстокий, то вирішила звернутись з заявою до Верховного Суду УРСР, в якій просити скасування цього вироку. Свою заяву я надіслала фототелеграмою... Про те, що я відправила таку заяву,

я нікому не говорила. Як потрапила моя заява у нелегальний журнал “Український вісник” я пояснити не можу, оскільки про це мені зовсім нічого не відомо.

Плахотнюка Миколу Григоровича, Сверстюка Євгена Олександровича, Світличного Івана Олексійовича, Селезненка Леоніда Володимировича, Стуса Василя Семеновича та Шумука Данила Лаврентійовича я знаю декілька років. Де і коли з ними познайомилась, пригадати не можу... Про антирадянську діяльність названих осіб мені нічого не відомо. Чи причетні ці люди до виготовлення, зберігання і розповсюдження нелегального журналу “Український вісник” мені не відомо. Ніякою самвидавною літературою з ними не обмінювалась...

Геля Івана, по батькові не пам’ятаю, я знаю добре як приятеля нашої сім’ї. Відносини з ним були нормальні. Коли мій чоловік Горинь Михайло знаходився в ув’язненні, то я одержувала від нього листи. Ці листи я Гелю не передавала, але можливо могла зачитати йому якийсь уривок з листа, про що зараз точно не пам’ятаю.

Антонюка Зіновія Павловича і Плюща Леоніда Івановича я не знаю і такі прізвища чую вперше...

Архів УСБУ ЛО. – Спр. П 19483. – Т. 2. – Арк. 308-311.

З протоколу допиту обвинуваченого Василя Стуса 25 квітня 1972 р.

[Допитує слідчий УКДБ по Київській області старший лейтенант Логінов]

Запитання: Чи знаєте ви КАЛИНЕЦЬ Ірину Онуфріївну і які у вас з нею взаємовідносини?

Обвинувачений СТУС заявив, що покази бажає викласти власноручно, і йому така можливість була надана.

Відповідь: *Оскільки це питання — поза сферою справжніх занять КДБ, на нього не відповідатиму.*

Запитання: Чи одержували ви від КАЛИНЕЦЬ Ірини документи антирадянського наклепницького змісту? Якщо одержували, то які саме?

Відповідь: *“Документами” І.Калинець не займається. Вона пише вірші. Ніяких ні віршів, ні інших літературних творів, тим більше ніяких згаданих “документів” я від неї не одержував.*

Запитання: З якими віршами антирадянського наклепницького змісту вас знайомила КАЛИНЕЦЬ Ірина?

Відповідь: *Я сумніваюся, щоб такі вірші взагалі існували в природі. В кожному разі я таких віршів українською мовою не читав і не знаю. Оскільки питання вважаю неконкретним, або й просто беззмістовним, відповідати на нього не можу.*

Запитання: Під час обшуку у КАЛИНЕЦЬ Ірини вилучена збірка віршів “Зимові дерева” з дарчим написом. Чи дарували ви КАЛИНЕЦЬ Ірині збірку “Зимові дерева”? Якщо дарували, то коли і в зв’язку з чим?

Відповідь: *Це КДБ не стосується.*

Обвинувачений СТУС на дальші запитання відповідати відмовився і відмовився підписати протокол.

Архів УСБУ ЛО. – Спр. П 19483. – Т. 2. – Арк. 181-182.

З протоколу допиту обвинуваченого Василя Стуса 3 липня 1972 р.

[Допитує слідчий УКДБ по Київській області старший лейтенант Логінов]

Запитання: Чи знаєте ви ГЕЛЯ Івана Андрійовича, якщо знаєте, то коли, де і за яких обставин ви познайомились і які між вами були стосунки?

Відповіді записую власноручно.

Відповідь: *Знаю, але занадто мало. Бачив раз чи два. Так що і якихось визначених стосунків поміж нами не було...*

Запитання: Що вам відомо про написання, редагування чи розповсюдження ГЕЛЕМ документів антирадянського, наклепницького змісту?

Відповідь: *Вважаю це питання провокаційним. У кожному разі мені про це не відомо нічого.*

Запитання: Чи давав вам ГЕЛЬ документи антирадянського наклепницького змісту і чи давали ви ГЕЛЮ документи такого ж змісту?

Відповідь: *Вважаю це питання так само провокаційним. Ніяких таких “документів” я не брав від Геля, не давав йому.*

Запитання: Чи висловлювався будь-коли ГЕЛЬ чи, може, писав вам про необхідність вироблення програмних документів антирадянського змісту з питань боротьби за відокремлення України від Радянського Союзу?

Відповідь: *Мені про таке не відомо нічого. Піддаю сумнівові правомірність самого запитання, висловлюючи припущення, що вже у формулюванні помітна спроба видати бажане за дійсне.*

Запитання: Чи були ви присутнім на похоронах Алли ГОРСЬКОЇ 7 грудня 1970 року? Чи виступав там ГЕЛЬ з промовою і що саме він говорив?

Відповідь: *Звичайно, був на похороні. Але то був час такого психологічного стану, коли я нічого не чув і нічого не бачив. Отже, не знаю, чи був там Гель і чи він там що промовляв.*

Запитання: Що вам відомо про виготовлення, збереження та розповсюдження антирадянського нелегального журналу, так званого “Українського вісника” і причетність до цього ГЕЛЯ?

Відповідь: *“Українського вісника” я не знаю, тому не можу сказати легальний він чи нелегальний (зрештою, на 55 році Радянської влади “нелегальний журнал” сприймається за явний анахронізм).*

Щодо причетності Геля, то мені про це не відомо нічого. Так само не знаю, наскільки цей “нелегальний журнал” радянський і наскільки антирадянський.

Запитання: Вам пред’явлено фотокартку, вилучену під час обшуку 12 січня 1972 року у ГЕЛЯ. На цій фотокартці зображені ви, І.СВІТЛИЧНИЙ та І.ГЕЛЬ. Поясніть де, коли і за яких обставин була зроблена ця фотокартка.

Відповідь: *На цій фотокартці я одразу впізнав себе. Коли це робилося, не пам’ятаю.*

Обвинувачений СТУС особисто ознайомився з протоколом, ніяких зауважень до змісту протоколу не висловив, але підписати його відмовився, нічим це не мотивуючи.

З протоколу допиту В'ячеслава Чорновола 4 липня 1972 р.

м. Львів

4 липня 1972 р.

[Допитують старший слідчий Львівського УКДБ капітан Босчко та слідчий старший лейтенант Ружинський]

... Запитання: При обшуку в Вашій квартирі 12 січня 1972 року вилучено збірку віршів Ірини СТАСІВ під назвою “Дорога вигнання”, яка присвячується Вам. Покажіть, хто і з якою метою передавав Вам цю збірку віршів?

Відповідь: На питання відповідати не буду.

Запитання: Збірка віршів І.СТАСІВ “Дорога вигнання” просякнута антирадянською націоналістичною ідеологією, ворожими випадками [Так у документі] до соціалістичної системи. Покажіть, з якою метою Ви зберігали цю збірку віршів І.СТАСІВ?

Відповідь: По суті питання відповідати не буду, з кваліфікацією збірки не згоден.

Запитання: Що Ви можете пояснити відносно ідейної спрямованості збірки віршів Ірини СТАСІВ “Дорога вигнання”?

Відповідь: Про це я міг би говорити на обговоренні у Львівському відділенні спілки письменників України.

Запитання: Поясніть більш докладно про участь Ірини СТАСІВ-КАЛИНЕЦЬ в створенні так званого “Громадського комітету захисту Ніни СТРОКАТОЇ” та в написанні та поширенні “бюлетеня” цього комітету.

Відповідь: По суті питання відповідати не буду. Те, що встиг зробити цей комітет до арешту його членів, не виходило за межі гарантій конституції УРСР та Радянських законів.

Запитання: Що Вам відомо про написання та поширення Іриною КАЛИНЕЦЬ подібних заяв, клопотань і інших документів з метою так званого “захисту” осіб, засуджених за антирадянську діяльність?

Відповідь: На питання відповідати не буду.

Запитання: Яку участь брала КАЛИНЕЦЬ Ірина у виготовленні, розмноженні та розповсюдженні нелегального антирадянського так званого журналу “Український вісник”?

Відповідь: Ніякої.

Запитання: Яким чином заяви від імені Ірини КАЛИНЕЦЬ потрапляли на сторінки нелегального журналу “Український вісник”?

Відповідь: Не знаю.

Читати і підписувати протокол допиту обвинувачений ЧОРНОВІЛ В.М. відмовився, заявляючи, що участі у слідстві він не приймає.

Архів УСБУ ЛО. – Спр. П 19483. – Т. 3. – Арк. 69-70.

З протоколу допиту обвинуваченого Вячеслава Чорновола 6 липня 1972 року
[Допитують старший слідчий Львівського УКДБ капітан Боєчко
та слідчий Житомирського УКДБ старший лейтенант Радченко]

Запитання: Чи знаєте Ви ГЕЛЯ Івана Андрійовича і які у Вас з ним стосунки?

Відповідь: Так, ГЕЛЯ Івана Андрійовича я знаю, стосунки між нами нормальні.

Запитання: Що Вам відомо про виступ ГЕЛЯ Івана Андрійовича на похороні Алли Горської 7 грудня 1970 року в місті Києві?

Відповідь: На запитання відповідати не буду з причин, вказаних раніше.

Запитання: Хто є автором промови, яку виголосив на похороні Алли Горської ГЕЛЬ Іван Андрійович?

Відповідь: На запитання відповідати не буду.

Запитання: Що Вам відомо про причетність ГЕЛЯ Івана Андрійовича до випуску, розмноження та розповсюдження нелегального антирадянського журналу “Український вісник”?

Відповідь: Не відомо нічого. З кваліфікацією журналу як антирадянського не згоден.

Запитання: Покажіть, яким чином промова, виголошена ГЕЛЕМ Іваном на похороні Алли Горської, потрапила на сторінки нелегального антирадянського журналу “Український вісник”?

Відповідь: Не знаю.

Запитання: Чи давали Ви ГЕЛЮ Іванові свою заяву від 30 жовтня 1967 року, адресовану до ЦК КПУ, в Президію Верховної Ради УРСР, в Прокуратуру УРСР і в копії Львівському обласному суду?

Відповідь: По суті питання відповідати не буду. Зміст цієї заяви я не вважаю таким, що може бути об’єктом кримінального дослідження за ст. 62 КК.

Запитання: Покажіть, хто і на якій машинці, у скількох примірниках надрукував Вашу заяву від 30 жовтня 1967 року?

Відповідь: На питання відповідати не буду.

Запитання: Чи розповсюджували Ви серед своїх знайомих чи близьких своє останнє слово, виголошене на суді 15 листопада 1967 року?

Відповідь: На питання відповідати не буду. Вважаю недоречним допитувати мене з приводу гарантованого законом останнього слова, та ще й виголошеного на відкритому суді при численній публіці.

Запитання: 12 січня 1972 року при обшуку у квартирі ГЕЛЯ І.А. був вилучений машинописний текст Вашого останнього слова, виголошеного в суді 15 листопада 1967 року. Цей документ Вам пред’являється. Покажіть, чи давали Ви ГЕЛЮ І.А. цей документ?

Відповідь: На питання відповідати не буду.

Запитання: Покажіть, хто і на якій друкарській машинці надрукував пред’явлений Вам текст Вашого останнього слова?

Відповідь: На питання відповідати не буду.

Протокол допиту обвинувачений ЧОРНОВІЛ В.М. читати і підписувати відмовився.

ПОСТАТІ

УДК 94(477)“1925/1926”

Марія СЕРЕДЮК

“ЗРІСТ УНДО... ЗГАНЯЄ СОН З ПОВІК УСІХ ЙОГО ВОРОГІВ”. ДІЯЛЬНІСТЬ ВОЛОДИМИРА ЦЕЛЕВИЧА В УНДО У ПЕРІОД СТАНОВЛЕННЯ ПАРТІЇ (1925–1926)

Охарактеризовано діяльність відомого українського громадсько-політичного діяча Володимира Целевича в Українському національно-демократичному об'єднанні середини 1920-х рр. Наголошено на його вагомій ролі у процесі консолідації УНТП, висвітлено внесок у формування ідеологічних програмних засад УНДО. Охарактеризовано участь В. Целевича у вічевій кампанії 1925–1926 рр., показано взаємини з членами УНДО, які входили до керівних органів партії, на конкретних прикладах проілюстровано його клопітку роботу на ґрунті розбудови низових партійних організацій у Галичині, Волині, Холмщині, Лемківщині, Надсянні.

Ключові слова: Володимир Целевич, УНДО, Західна Україна, Центральний комітет.

Володимир Целевич – один із найвідоміших громадсько-політичних діячів Західної України міжвоєнного періоду ХХ ст. Незважаючи на те, що на відміну від більшості тогочасних провідних членів українських політичних партій національно-державницького табору, він не брав участі у військових діях ні у роки Першої світової війни, ні в період національно-визвольних змагань 1918–1919 рр., йому вдалося стати одним із засновників, а згодом – секретарем Українського горожанського комітету м. Львова (УГК). Оскільки Целевич “був добрим правником і мав політичний нерв”, йому доволі швидко вдалося нав'язати контакти із відомими громадсько-політичними діячами Галичини і стати одним із лідерів найвпливовішої політичної партії Західної України – Української народно-трудової партії (УНТП) – Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО).

Громадсько-політична діяльність В. Целевича у різних тематичних ракурсах неодноразово побіжно ставала об'єктом дослідження як сучасних українських учених, так і громадсько-політичних діячів 20-х – 30-х рр. ХХ ст., членів організації. Проте на сьогодні немає спеціальних розвідок, у яких було б комплексно проаналізовано його діяльність в УНДО у період становлення партії в контексті тогочасних суспільно-політичних процесів.

Партійну діяльність В. Целевич розпочинав в УНТП, проте його праця у цій сфері була перервана початком українсько-польської війни. Після закінчення її активної фази, уже відомий на той час політик переїхав до США, де серед національносвідомої української еліти збирав кошти на національно-культурні потреби українців Галичини та загалом продовження визвольної боротьби. Після його приїзду наприкінці 1924 р. до Львова, він виступив одним із активних прихильників об'єднання національно-демократичних

сил краю, ввійшовши до т. зв. Консолідаційної комісії. Власне завдяки Д. Левицькому, В. Целевичу та В. Мудрому вдалося погодити існуючі партійні чвари¹.

Остаточне узгодження Консолідаційною (об’єднавчою) комісією існуючих політичних суперечностей дозволило опрацювати спільну платформу національно-демократичних сил краю. Зрештою, 11–12 липня 1925 р. у Львові відбувся об’єднавчий з’їзд низки політичних сил, що ознаменувало утворення УНДО – політичної партії, яка за короткий період часу монополізувала культурно-освітнє життя краю, здобула підтримку переважної більшості населення краю².

В. Целевич – одна із центральних постатей з’їзду. Він разом із М. Черкавським, Г. Тершаковцем, о. С. Онишкевичем увійшов до президії зібрання³. Після виступу голови Народного Комітету УНТП С. Голубовича, який ознайомив делегатів із результатами роботи Консолідаційної комісії, М. Струтинський зачитав підготовлену новоствореним органом Політичну платформу УНДО, яку згодом було прийнято без обговорення. У Відозві, яка знову ж таки була розроблена Консолідаційною комісією, до якої входив В. Целевич, розтлумачено основну політичну лінію партії – здобуття самостійної, соборної Української держави⁴. У документі, зокрема, наголошено, що “від нинішнього дня весь український національний табір виступає як одна цілість, стає в одній оборонній і боєвій лаві, в одній суспільній фаланзі”⁵.

Делегати з’їзду також обрали керівні органи партії. Головою УНДО обрано Д. Левицького, який в інавгураційній промові закликав однопартійців до наполегливої праці. “Тільки збірним зусиллям цілої суспільности зможемо побороти лихоліття, яке переживаємо, – із оптимізмом відзначив він. – Провід тільки тоді зуміє виконати вложені на нього обов’язки, коли його ініціатива в кожній справі знаходитиме широкий відгомін на місцях, коли в підмурівок нашої будівлі діячі на місцях покладуть якнайбільшу суму праці і доброї волі”⁶.

Щодо В. Целевича, то він не лише увійшов до Центрального комітету (37 осіб), але й був обраний генеральним секретарем УНДО⁷. Водночас для реалізації програмних положень партії призначено відповідальних осіб за окремі напрями її діяльності: О. Марітчак – закордонні справи; М. Волошин – внутрішні; В. Целевич – організаційні; Ю. Павликовський – економічні; М. Гаврисевич – фінансові; І. Ліщинський – шкільні; о. Садовський – церковні; В. Мудрий – преса і пропаганда⁸.

¹ Кугутяк М. Історія української націонал-демократії. 1918–1929 / М. Кугутяк. – Київ; Івано-Франківськ, 2002. – Т. 1. – С. 304.

² Соляр І. Український політикум у другій половині 1919 – першій половині 1920-х рр.: консолідація чи конфронтація? / І. Соляр // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2009. – Вип. 18: Західно-українська народна республіка: До 90-річчя утворення. – С. 315.

³ Кугутяк М. Історія української націонал-демократії... – Т. 1. – С. 305.

⁴ *Papierzyńska-Turek M. Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej. 1922–1926* / М. Papierzyńska-Turek. – Kraków: Wyd-wo Literackie, 1979. – S. 205.

⁵ Українська суспільно-політична думка в ХХ ст. – [б. м.], 1983. – Т. 2. – С. 112.

⁶ Діло. – 1925. – 15 липня.

⁷ Platforma polityczna UNDO // *Biuletyn Polityczny*. – Warszawa, 1926. – № 1. – S. 289.

⁸ Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 6. – Оп. 1. – Спр. 41. – Арк. 52.

Таким чином, основним завданням В. Целевича, згідно з ухвалами установчого з'їзду УНДО, стали організаційні справи: відбудова повітових організацій, відновлення діяльності осередків партії в селах і партійного руху. Уже 8 серпня 1925 р., з ініціативи В. Целевича, ЦК УНДО оприлюднив одну з перших відозв, у якій закликав членів партії до інтенсивної праці, організації повітових з'їздів і виборів партійного керівництва на місцях⁹.

На засіданні Президії ЦК УНДО, яке відбувалося за участю В. Целевича 28 серпня 1925 р., у відповідь на полонізацію українського шкільництва польською владою конкретизовано програму дій УНДО. Лідери партії пропонували розгорнути масштабну протестну кампанію¹⁰. Уже 30 серпня у Львові відбулося одне з перших віч, на якому виступив генеральний секретар партії. В. Целевич закликав до “якнайрішучішого протесту проти шкільних законів, зокрема проти розпорядків Львівської кураторії, які стремлять до обмеження і скасування прав українського народу на полі шкільництва, здобутих за часів австрійської влади”¹¹. Згодом ідентичний захід, організований В. Целевичем, відбувся у с. Дорогові Самбірського повіту Львівського воєводства. Віче, що проходило під гаслом “Для українських дітей – українські школи, українській школі – українського вчителя!”, викликало широкий резонанс серед місцевих мешканців.

Восени 1925 р. ЦК УНДО ініціювало проведення нової хвилі повітових віч, основне вістря яких спрямовувалося проти оголошеної польським урядом земельної реформи, що, де-факто, зводилася до колонізації Західної України. У рамках оголошеної протестної кампанії, 18 жовтня 1925 р. В. Целевич виступив на вічі в Кам'янці-Струмиловій, 21 жовтня – у Рогатині. Тема осадництва та важкого становища українського селянства домінувала також на інших вічах, у яких брав участь генеральний секретар партії¹².

Згуртувавши національно-демократичні сили краю навколо ідеї “боротьби за найвище право нації”, УНДО опинилося в центрі українського політичного життя Другої Речі Посполитої. Однак подальший розвиток партії гальмувала відсутність чіткої ідеологічної лінії, а також конкретної довгострокової програми, яка б визначала тактику і стратегію дій націонал-демократів¹³. Зважаючи на складність ситуації, навесні 1926 р. генеральним секретарем УНДО був розроблений проект програми партії. Чи не вперше він публічно обговорений 6 березня 1926 р. під час повітового народного з'їзду УНДО у Копичинцях за участю делегатів 28-ми громад Копичинецького й Гусятинського повітів. В. Целевич не лише детально охарактеризував проект програми УНДО, проаналізував організаційний статут УНДО, але й розповів про політичне становище українців у складі Польської держави, наголосив на потребі сильної політичної організації. Після реферату розгорнулася дискусія, у

⁹ Кугутяк М. Історія української націонал-демократії... – Т. 1. – С. 308.

¹⁰ УНДО в боротьбі з “утраквізацією” // Діло. – 1925. – 26 вересня.

¹¹ Віче у Львові // Діло. – 1925. – 2 вересня.

¹² Там само.

¹³ Tomczyk R. Ewolucja ideowo-taktyczna Ukraińskiego Zjednoczenia Narodowo-Demokratycznego (UNDO) wobec państwa i rządu polskiego w latach 1925–1939 / R. Tomczyk // Akcja “Wisła” na tle stosunków polsko-ukraińskich w XX wieku. Materiały z sesji naukowej zorganizowanej przez Instytut Historii Uniwersytetu Szczecińskiego. – Szczecin, 1994. – S. 61–63.

якій виступаючі заявили про необхідність об'єднання українці в лавах УНДО, наголосили на потребі заснування в кожному селі партійної організації¹⁴.

Зважаючи на позитивні відгуки однопартійців, проект програми УНДО В. Целевича продовжував обговорюватися на інших вічах у краї. 19 березня 1926 р. В. Целевич взяв участь у повітовому Народному з'їзді у Добромилі, 25 березня – у Сокалі. Генеральний секретар партії брав участь також у роботі інших повітових з'їздів, на яких, здебільшого, виголошував промови про ідеологічні проблеми УНДО, організаційні справи партії. На вічі 9 квітня 1926 р. (скликане Сокальською управою УНДО), В. Целевич, окрім внутріпартійних проблем, охарактеризував реформи уряду у сфері самоврядування та шкільництва. Один із лідерів партії висунув резолюцію з вимогою негайного проведення виборів до громадських рад, яку віче ухвалило одноголосно. Водночас промовець проаналізував результати шкільного плебісциту, сфальсифікованого польською владою. Згодом В. Целевич взяв участь у довірочній нараді УНДО Жовківського повіту¹⁵.

Значну підтримку націонал-демократам надавала греко-католицька церква. Івано-франківський історик М. Кугутяк справедливо зауважив, що “греко-католицькі священники на своїх деканатських зборах часто доходили думки про необхідність впливати на селян у дусі гасел УНДО”. Зокрема, на зборах греко-католицьких священників у Радехові, на які прибув В. Целевич, вирішено спрямувати всі сили на активізацію діяльності “Просвіти”, кооперативних товариств, боротьби за українську школу¹⁶. 15 квітня 1926 р. В. Целевич обговорив питання становища українського шкільництва в Польщі у Варшаві із директором департаменту національних меншин Ліги Націй Е. Колбаном. У розмові генеральний секретар УНДО порушив питання цензури та конфіскації українських часописів “Діло”, “Новий час”, “Свобода”¹⁷.

Таким чином, публічне обговорення програми партії В. Целевича на початку 1926 р. призвело до розгляду одного із основоположних питань на засіданні ЦК УНДО 24 квітня 1926 р. Генеральний секретар партії констатував, що зважаючи на прогресуючий розвиток партії, виникла проблема ухвалення загальної концепції розвитку партії, яка б дозволила вирішити три завдання: 1) відбудова низових ланок УНДО; 2) мобілізація українського суспільства задля зміцнення господарських інституцій; 3) опрацювання програми УНДО у всіх напрямках національного життя. Проте, незважаючи на усвідомлення членами ЦК того, що “політика польської адміністрації йде по лінії експансії на схід коштом українського народу і української території, змагає до того засобом повної екстермінації і знищення всіх верств українського народу на загарбаних землях, гніту української культури, просвітнього, економічного та національно-політичного життя”, дискусія над основоположним документом виявилася доволі напруженою¹⁸.

¹⁴ *Torzecki R.* Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929 / R. Torzecki. – Kraków: Wyd-wo Literackie, 1989. – S. 125.

¹⁵ *Кугутяк М.* Історія української націонал-демократії... – Т. 1. – С. 310.

¹⁶ Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО). – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 494. – Арк. 55.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Народний комітет. Хід нарад і дискусій // Діло. – 1926. – 16 травня.

Надзвичайно важливим для генерального секретаря УНДО стало засідання Ширшого Народного комітету УНДО 13 травня 1926 р., яке відбувалося за участю членів ЦК, голів повітових комітетів, послів і сенаторів, редакторів українських часописів, представників культурно-освітніх і господарських товариств¹⁹. Основне питання порядку денного – схвалення політичної програми партії. В. Целевич визнав, що підготовка програми для позакласової партії, яка прагне пропагувати політику “орієнтації на власні сили”, виявилася складною справою²⁰. Представлена “програма формулює наші максимальні і найвищі домагання, а наші домагання в злободневних пикучих справах формулюють вищі партійні органи при допомозі резолюцій політичного і тактичного характеру, – відзначав генеральний секретар. – Програма мусить бути непорушна й одна, а ухвалювані партійними з’їздами постанови політично-тактичного характеру можуть змінятися відповідно до обставин, але не сміють ніколи попадати в суперечність з основними точками програми”²¹.

Із аналізу документа випливає, що В. Целевич взяв за основу програми платформу УНДО 1925 р., доповнивши її двома пунктами у політичному розділі. Їх суть зводилась до, по-перше, утворення української міжпартійної ради й порозуміння з іншими, т. зв. національними меншинами у Польщі та, по-друге, обстоювання конституційно-парламентського устрою майбутньої держави. Водночас, у проекті викладено детальну програму економічних, культурних перетворень та план реформування судівництва²².

Над проектом розгорнулася дискусія, передусім навколо вирішення аграрного питання. У дискусії взяли участь Т. Окуневський, О. Луцький, о. С. Юрик, Я. Олесницький, Г. Тершаковець, А. Лунів. Заслухавши опонентів, В. Целевич удруге виступив на захист принципових положень програми партії. Він допускав стилістичні зміни проекту, але не міг погодитися “з неясностями в деяких справах, які хочуть ввести декотрі з перед бесідників”. Генеральний секретар відзначив, що у програмі “мусить бути все ясно, лицемірити не можна. Ще ніхто по-лицемірськи нічого не збудував і не збудує”. Виступаючий заявив, що тільки партійний Народний з’їзд може ухвалити програму партії. Тільки Народний комітет уповноважений приймати проект до відома або ж відхилити, проте ухвалювати його не має повноважень²³.

II Народний з’їзд УНДО, який відбувся 19-20 листопада 1926 р., схвалив остаточну редакцію програми партії. У звіті генеральний секретар УНДО відзначив суттєві позитивні зрушення: у Галичині проведено 101 народне віче, 52 повітові народні з’їзди, відновлено або ж створено 43 повітові партійні організації. В. Целевич також охарактеризував культурно-освітню політику польського уряду у Східній Галичині й детально розглянув “всі ті пекучі справи нашого життя, що їх приносить кожний день”. З’їзд, зрештою, затвердив програму партії, обрав новий Центральний комітет УНДО, до якого увійшов В. Целевич. Один із лідерів партії також залишився на посаді генерального секретаря²⁴.

¹⁹ Народний комітет. Хід нарад і дискусій // Діло. – 1926. – 16 травня.

²⁰ Там само.

²¹ ЦДАГО України, – Ф. 6. – Оп. 1. – Спр. 168. – Арк. 259.

²² Там само. – Арк. 73, 74.

²³ Там само. – Арк. 97.

²⁴ Соляр І. Консолідаційні процеси національно-державницьких сил Західної України (1923–1928) / І. Соляр. – Львів, 2010. – С. 102.

У резолюціях II з'їзду УНДО деталізовано політичні завдання партії. Протестуючи проти колонізаційної політики польського уряду, УНДО закликало всі національні українські партії до політичної співпраці і боротьби за здійснення найвищої національної мети. Стосовно радянської України відзначено, що українське населення, яке перебуває під Польщею, орієнтується на ту національну силу і на ті національні успіхи, що ростуть над Дніпром²⁵. Водночас націонал-демократи визнали шкідливою діяльність усіх ліворадикальних інтернаціональних партій, що “закликають до класової боротьби та пропагують спільність інтересів українських селян, робітників з польськими чи російськими і тим ослаблюють національну силу українського народу”, а також “штучно творених і за державні гроші утримуваних партій, що звать себе українськими, а складаються з продажних здеморалізованих шкідників українського народу”.

Принагідно відзначимо, що на з'їзді з різкою критикою програми партії, а також діяльності її лідерів, передусім Д. Левицького та В. Целевича, виступили власне прихильники В. Бачинського, які вважали за доцільне проводити т. зв. “реальну політику”²⁶. У підсумку, 12 грудня 1926 р. ЦК УНДО в комунікаті, підписаному Д. Левицьким і В. Целевичем, повідомляло про виключення з партії В. Бачинського, зважаючи на його діяльність, “спрямовану на порозуміння з польським урядом, до чого він не був уповноважений партійними органами”.

Активність УНДО викликала спротив опонентів партії. Проаналізувавши діяльність соціалістичних та прорадянських політичних сил Західної України, В. Целевич констатував: “Зріст УНДО і його вплив серед українських народніх мас зганяє сон з повік усіх його ворогів. Зокрема, Національне Об'єднання є сіллю в оці соціалістичних партій. До позитивної мозольної праці вони не привикли. А тому, що вони не в силі протиставити національному таборові праці, поборюють всіма найбільш нечесними способами. Послугуються вони при цьому клеветою та лайкою, звичайною брехнею і наклепами. Брехня і клевета є успішним способом боротьби, однак лише на коротку мету. Скоріше чи пізніше навіть задурманені теревенями “Волі Народу” і других часописів селяне пізнаються на брехні своїх редакторів. Росту Українського Національно-Демократичного Об'єднання не перепиняють ні політичні репресії ні підлі клевети соціалістичних часописів”²⁷.

Оптимістичні заяви В. Целевича відповідали дійсності. Уже наприкінці 1926 р. УНДО поширило свої впливи на Стрийський, Долинський, Жидачівський, Станіславівський, Надвірнянський, Калуський, Богородчанський, Снятинський, Тлумацький, Рогатинський, Косівський повіти. Загалом, у грудні 1926 р. націонал-демократи мали міцні організації в усіх шістнадцяти повітах Тернопільського воєводства. З двадцяти повітів Львівського воєводства організації УНДО діяли у шістнадцяти. Деяко слабшими були позиції УНДО на Прикарпатті: із 19 повітів Станіславівського воєводства створено тільки 11 повітових організацій²⁸.

Однак організаційні здобутки УНДО в Галичині не вирішували проблеми поширення політичних впливів націонал-демократів на інші етнічні українські землі,

²⁵ Черкавський О. Чого хоче Українське національно-демократичне об'єднання? Коротке пояснення програми УНДО / О. Черкавський. – Перемишль, 1928. – С. 31.

²⁶ ЦДАГО України. – Ф. 6. – Оп. 1. – Спр. 265. – Арк. 92.

²⁷ Целевич В. Нагінка чи Національне Об'єднання / В. Целевич // Свобода. – 1927. – 6 лютого.

²⁸ Там само.

зокрема Волинь, Холмщину, Полісся і Підляшшя. Труднощі в реалізації цього завдання пояснювалися не стільки особливостями суспільно-політичних настроїв українського населення цих територій, скільки політикою регіоналізації окремих українських земель, яку здійснював польський уряд. Шляхом витворення т. зв. “сокальського кордону” польська адміністрація прагнула поглибити розмежування українських етнічних територій²⁹.

Із неменшими труднощами зіткнулось УНДО, поширюючи свої організаційно-політичні впливи на Лемківщину. Структура партії в цій місцевості набрала характеру національного фронту, що об’єднував здебільшого інтелігенцію та селянство. Загалом організаційне становлення УНДО на Лемківщині набуло нової динаміки тільки після третього з’їзду партії (грудень 1928 р.).

Водночас генеральний секретар партії намагався активізувати роботу серед української молоді, передусім із СНУМом, який очолював прихильник націонал-демократів О. Боднарович. Значну увагу в цей період УНДО також приділяло закордонній діяльності, використовуючи конгреси національних меншин, сесії Ліги націй для пропаганди українського питання, підкреслюючи необхідність самостійності й незалежності України. В. Целевич, Д. Паліїв, В. Кохан взяли участь у пропагандистсько-видавничій акції, яка була організована націоналістичними колами за межами Польщі. Ці матеріали були призначені для провідних західних політичних сил, а також для дипломатів, працюючих в Лізі Націй³⁰.

Таким чином, В. Целевич виступив активним прихильником створення УНДО, увійшов до складу керівних органів партії. З перших днів існування найвпливовішої української політичної сили Західної України взяв участь у формуванні низових осередків партії, виступав із політичними рефератами на вічах, які присвячувалися обговоренню наболілих тогочасних проблем, передусім дискримінаціям у мовно-культурній сфері. Його організаційна діяльність була тісно пов’язана зі щоденними проблемами українців, зокрема захистом національного шкільництва, розбудовою партійних осередків у краї. Генеральний секретар УНДО намагався об’єднати краян на ґрунті “орієнтації на власні сили”, доклав чимало зусиль для розбудови партійних організацій.

Maria SEREDYUK. “The UNDO spirit ... Will rely on the survival of all of its governments”. The activities of Vladimir Tselevich in undo at the period of the party’s development (1925–1926)

The activities of the well-known Ukrainian public-political figure Volodymyr Tselevych in the Ukrainian National-Democratic Association in the middle of the 1920’s were characterized. His role in the process of consolidation of the UNTP is emphasized, and the contribution to forming the ideological program principles of UNDO is highlighted. The participation of V. Tselevich in the 1925–1926 election campaign was characterized, relations with UNDO members who were part of the governing bodies of the party were shown, concrete examples illustrate his troublesome work on the basis of the development of grassroots party organizations in Galicia, Volhynia, Kholmshchyna, Lemkivshchyna, Nadsyany.

Key words: Volodymyr Tsellevich, UNDO, Western Ukraine, Central Committee.

²⁹ Целевич В. Нагінка чи Національне Обєднання / В. Целевич // Свобода. – 1927. – 6 лютого.

³⁰ Центральний державний архів України, м. Львів. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 261. – Арк. 15.

Віталій ГАВРИЛЕНКО

[Рец. на]: Андрій Сова “Сфрагістичні пам’ятки січового руху в Галичині першої третини ХХ століття”. – Львів, 2014. – 72 с.

Українська сфрагістика викристалізувалася у самостійну галузь історичних знань із чітко окресленим предметом дослідження, специфічними завданнями, а, головне, великим потенціалом подальшого розвитку. Українське печаткознавство у своєму розвитку пройшло два етапи: перший – становлення, другий – інтенсивного розвою. Сьогодні українська сфрагістика переживає справжній ренесанс. За останні 25 років кількість сфрагістичних публікацій перевершила попередній 200-літній доробок цієї традиційної галузі історичних знань. Позитивним є й те, що з’явилися монографічні праці, браку яких давно відчувала вітчизняна сфрагістика. Публікуються обширні корпуси печаток, що виводить нашу сфрагістику на рівень європейського печаткознавства.

Упродовж 200-літнього шляху становлення й розвитку української сфрагістики виникало та було подолано чимало складних завдань. Наукові ж результати кандидата історичних наук, доцента кафедри олімпійської освіти Львівського державного університету фізичної культури Андрія Сова, який належить до молодого парослі науковців, розширюють простір для подальшого теоретичного вивчення проблеми.

Праця Андрія Сова присвячена актуальній у науковому відношенні й малодослідженій проблемі – сфрагістичним пам’яткам січового руху в Галичині першої третини ХХ століття¹. Рецензоване видання вигідно вирізняється спрямуванням та спеціальним вивченням теми, з чим пов’язана її безсумнівна наукова новизна. Вивчення січової сфрагістики допоможе глибше осмислити суспільно-політичні процеси цього часу та сприятиме відновленню в повному обсязі історичної пам’яті.

При написанні книги використано досить широку джерельну базу, зокрема опрацьовано документи й матеріали, які містяться як у львівських державних архівах і бібліотеках, так і в приватних збірках. У виданні використані раніше неопубліковані архівні джерела різні за змістом, формою та походженням. Через те, що документи товариства “Січ” зберігаються в багатьох збірках, архівах України і світу, автор зосередився на одному з фондів Центрального державного історичного архіву України у Львові. Це 847 фонд – “Головний січовий комітет гімнастичного і пожежного товариства “Січ”, м. Львів”. Із документів Андрієм Совою опрацьовано анкети про заснування, діяльність і керівний склад повітових і сільських відділів товариства “Січ”; статuti повітових комітетів у Коломиї і Дидятичах; довідку про заснування й діяльність товариства; листи повітових комітетів і членів товариства тощо. Видання

¹ Сова А. Сфрагістичні пам’ятки січового руху в Галичині першої третини ХХ століття / А. Сова. – Львів: ЛДУФК, 2014. – 72 с. – (Серія 1. Дослідження. Вип. 1).

підготовлене до 150-річчя від дня народження ідеолога, натхненника та провідника січового руху Кирила Трильовського (1864–1941).

Аналіз праці дає підстави стверджувати, що авторові вдалося реалізувати поставлені завдання, зокрема з'ясувати стан наукової розробки проблеми та джерельну базу дослідження; розкрити особливості розвитку сфрагістики гімнастично-спортивних товариств “Січ” у Галичині першої третини ХХ століття. Вона складається зі вступу, огляду історіографії та джерел, основного викладу матеріалу, висновків, каталогу, списку використаних джерел та літератури.

Андрієві Сові вдалося віднайти, описати та проаналізувати 59 печаток товариств “Січ”, 2 – Кирила Трильовського, 1 – “Сокола-Батька”. Оскільки печатками “Просвіти” завірено звіти деяких січових осередків, то їх також розглянуто в дослідженні. На увагу заслуговує таблиця, укладена автором, де наведено дані про 59 січових товариств, які мали печатки станом на березень 1910 р. У таблиці вказано населений пункт та повіт, де діяло товариство; дата заснування товариства; прізвище та ім'я кошового (голови) товариства; кількість членів.

У книзі подано детальний опис віднайдених печаток. Характеристика печаток подана за наступною схемою: матеріал, форма, розмір, зображення, датування та місце зберігання сфрагістичних пам'яток. Андрій Сова переконливо довів те, що печатка товариства “Січ” у с. Кути (тепер Золочівського р-ну Львівської обл.) належить сокільським пам'яткам. Адже тоді в Галичині осередки, які підпорядковувалися гімнастичній організації “Сокіл-Батько”, мали назви “Сокіл” або “Січ”. Вивчаючи історію першої третини ХХ століття, неприпустимо ототожнювати товариства “Січ” “Сокола-Батька” зі “Січами” під керівництвом Кирила Трильовського.

Дослідження Андрія Сиви дає можливість у багатьох аспектах доповнити наукові знання з української сфрагістики, історії України, історичного краєзнавства, історії українського гімнастично-спортивного руху. Результати дослідження можна використати при написанні українського підручника зі сфрагістики, що на даний час готується авторським колективом в Україні до друку. Рецензоване видання буде корисним фахівцям спеціальних історичних дисциплін, студентам, всім, хто небайдужий до української історії новітнього часу.

Ігор СОЛЯР

[Рец. на]: Маріуш Машкевич “Східна польська політика у XX – на початку XXI ст.: концепції та інтерпретації”. – Київ, 2015. – 312 с.

Коли побачив назву книги відомого польського дипломата, соціолога та громадсько-го діяча Маріуша Машкевича, то очікував, що автор проаналізував польські концепції східної польської політики у XX – на початку XXI ст. та їх інтерпретації у польському, українському, російському, білоруському політичних (інтелектуальних) середовищах. Однак не розчарувався, коли прочитав зміст монографії. Вона складається із двох частин: 1) нарису найважливіших ідей і концепцій, які стосуються польської східної політики; 2) інтерпретацій і контекстів польської східної політики в українських публікаціях.

Варто подякувати професорові Миколі Дорошко за ініціативу щодо видання цієї монографії. Ідея публікації виникла на презентації дослідження Маріуша Машкевича “Безпека та ідентичність” в Ягеллонському університеті в листопаді 2013 року. “Сталося так, що цей захід відбувався після завершення міжнародної наукової конференції в Кракові, під час якої науковці держав – учасниць програми ЄС “Східне партнерство” разом із польськими колегами вели дискусію на тему: чи підпише Україна Угоду про асоціацію на Вільнюському саміті 2013 року? Презентована в Кракові книжка Машкевича, видалася мені вкрай важливою та актуальною не лише в контексті відповіді на поставлене вище питання, а й тому, що науковий аналіз автора щодо витоків і основних засад східної польської політики можна вважати своєрідним ключем до розуміння того, чому саме Польща (разом зі Швецією) започаткували ініціативу “Східного партнерства” для шести держав постсовєтського простору”¹, – підкреслив Микола Дорошко в передмові до цього видання.

У передмові до монографії Маріуш Машкевич увів читача в лабораторію свого дослідження. Зокрема автор спробував пояснити вплив відомих політиків, державних і громадських діячів Юзефа Пілсудського й Романа Дмовського на формування та реалізацію східної політики Польщі. У своєму дослідженні автор зосередився на вивченні таких інтерференцій у міжнародних відносинах, які стосуються сфери ідей, думок та уявлень. Зауважу, що монографія Маріуша Машкевича не претендує на класичне історичне дослідження, адже сам автор наголосив на тому, що його головними джерелами стали публікації в академічних часописах суспільно-політичної тематики, виданнях гуманітарного профілю. “До цих матеріалів я звернувся саме тому, що вони, на мою думку, відкривали найлегший шлях до вивчення обраної мною проблеми в межах вищезгаданого

¹ *Дорошко М.* Безпека та ідентичність як основи національної державності / М. Дорошко // *Машкевич М.* Східна польська політика у XX – на початку XXI ст.: концепції та інтерпретації; пер. з польськ. – Київ: Ніка-Центр, 2015. – С. 7.

десятиліття (1990–2010 рр. – *I. С.*). Разом з тим я також використовував книги і навіть академічні підручники, які віддзеркалюють стратегічні концепції у зовнішній політиці України. Окрім того, я спираюся на спогади дипломатів і політиків, біографічні дослідження і наукові праці, в яких були задокументовані та знайшли відображення два десятиліття східної політики Третьої Речі Посполитої², – уточнив автор.

Маріуш Машкевич у вступі визначив критерії та головні осі суперечок, насамперед у польській сучасній науці, навколо питань, що стали предметом його дослідження. А це – безпека, ідентичність, патріотизм, націоналізм, державні й національні інтереси та ін. Часто автор вдається до історичного екскурсу для кращої ілюстрації своїх тверджень і висновків. Дослідник, заради створення чіткішої картини сучасних явищ у міжнародному житті, спробував окреслити найважливіші ідейні течії й концепції зовнішньої політики, розглянувши їх під історичним кутом зору і спираючись при цьому на праці польських істориків Другої Речі Посполитої. Зокрема, автор справедливо стверджує, що в міжвоєнне двадцятиліття ХХ ст. гарантування недоторканості своїх кордонів, захист від потенційної зовнішньої загрози змішалися в концепціях міжвоєнної Польщі з фундаментальною справою державної та національної ідентичності. “Історичний досвід Речі Посполитої заохочував правлячі еліти міжвоєнної доби шукати такий шлях розвитку, який би враховував унікальний експеримент Першої Речі Посполитої кінця ХVІІІ ст. Йдеться про спробу побудувати республіканський устрій, в основі якого лежала б не етнічна чи класова ідентифікація, але більш універсальні цінності, пов’язані з повагою до інакшості, а також принципи відокремлення держави від релігії і поділу влади на три окремі й незалежні один від одного простори – законодавчу, виконавчу і судову гілки”³. На моє переконання, для більшості державних діячів і польських політиків 1920–1930-х років ці тези були надзавданням, до практичного вирішення якого вони так і не встигли підійти через різні причини.

Автор погоджується з Мареком Корнатом, який згрупував польську зовнішньополітичну думку Другої Речі Посполитої довкола трьох ідейних осердь. Першим із них є концепція так званого *Realpolitik* (Константин Скірмунт, Еразм Пільц), яка передбачала тісну співпрацю з Францією, що мала визначальну перевагу в тодішній Європі. Другим ідейним осердям є так звана концепція ідеалістичного мультилатерізму (Александр Скінський). В її основі лежала впевненість у дієвості Женевського протоколу від 2 жовтня 1924 року – еволюція міжнародних відносин мала призвести до появи системи загальної безпеки, в якій Польща мала стати не лише спостерігачем, але й її активним учасником. Третє осердя – концепція так званої рівноваги, яку в 1926 році запропонував (у вигляді “двох канонів”) Юзеф Пілсудський. Вона передбачала підтримування союзницьких відносин із Францією, Румунією, а також нормалізацію взаємовідносин з двома великими сусідами – Німеччиною та СРСР. Як на мене, цей поділ надто умовний. Мені видається, що варто говорити тут про еволюцію зовнішньополітичної концепції, де ці три осердя хронологічно змінювали одне одного взаємопроникаючи, не відкидаючи найважливішого в кожному під впливом калейдоскопічних змін у міжнародних відносинах міжвоєнного двадцятиліття

² *Машкевич М.* Східна польська політика у ХХ – на початку ХХІ ст.: концепції та інтерпретації / Маріуш Машкевич; пер. з польськ. – Київ: Ніка-Центр, 2015. – С. 13.

³ Там само. – С. 51.

ХХ ст. Водночас підтримую тезу автора про те, що суверенна польська політична думка могла реалізовуватися (особливо у сфері східної політики) лише протягом двох двадцятиліть – у 1918–1939 роках і в період після 1989 року.

Дослідник фахово охарактеризував ягеллонську, п’ястівську, євроатлантичну течії, ідеї “фінляндизації” та Східного партнерства, які стосувалися польської східної політики. Сутність кожної з них аналізувалася крізь призму понять безпека та ідентичність, які стали критеріями поділу різних ідейних просторів і концепцій. Автор дослідження, розставляючи акценти саме у східній польській зовнішній політиці, паралельно не міг оминати також питання про шляхи здобуття незалежності Польщі.

Цілком погоджуюся з висновком автора, що “польська східна політика на зорі Третьої Речі Посполитої, безперечно, була схожою на доволі хаотичний і випадковий конгломерат задумів, ідей ad hoc ремінісценцій про велику історію держави та нації. Етнічний патріотизм, витоки якого в нас не зовсім справедливо пов’язують із доробком Романа Дмовського, за останнє двадцятиліття завалив досягти багатьох стратегічних цілей у сфері безпеки. Стисло кажучи, етнічно-історичні конфлікти могли легко використовуватися (і таки стали знаряддям) для руйнації кожного плану чи стратегії, в межах яких пріоритет надавався питанням безпеки (історичні суперечки, польська меншість)”⁴.

Друга частина монографії – “Інтерпретації і контексти польської східної політики в українських публікаціях” – цікава аналізом понять, а також способів інтерпретації ідей і концепцій у політичній думці та зовнішній політиці Польщі, які знайшли відображення у працях українських аналітиків та інтелектуалів – Ярослава Грицака, Миколи Рябчука, Наталії Яковенко, Володимира Горбуліна, Григорія Перепелиці, Сергія Пирожкова, Сергія Стоєцького, Наталії Кононенко та ін. Проте Маріуш Машкевич “бере собі в допомогу” і польських дослідників і аналітиків – Йоанну Конечну, Томаша Стриєка, Богумілу Бердиховську, Катажину Єндрачик та ін. Розділи цієї частини змістовно є менше пов’язаними між собою (у порівнянні з першою), але, загалом, вписуються в загальну концепцію монографії.

Автор, напевне по-дипломатичному, найдражливіше в сучасних польсько-українських взаєминах залишив для аналізу “на пізніші часи”. Хоча дослідник у висновках підкреслив, що, розглядаючи відносини Польщі з Україною, “намагався довести гіпотезу про те, що український дискурс ідентичності значною мірою корелюється із нашими польськими конфліктами в цьому просторі. А це суттєво полегшує взаєморозуміння і – хоч би як парадоксально це звучить – допомагає поглянути відсторонено на складні історичні події на основі їх концептуалізації і аналітичної інтерференції”⁵.

Маріуш Машкевич аналітично захоплюється (разом із вищеназваними авторами публікацій) перебігом формування й переліком політичних концепцій, які дискутувалися представниками української влади й політичними елітами, науковцями (взаємини з Росією, Польщею, вступ до НАТО, ЄС та ін.).

Дана монографія є спробою історіософського осмислення концепцій та інтерпретацій східної польської політики у ХХ – на початку ХХІ століть. Вона не ставить крапки над “і”, а скоріше – три крапки. Вона читача спонукає мислити, дискутувати, шукати свої варіанти бачення досліджуваних проблем.

⁴ Машкевич М. Східна польська політика... – С. 174.

⁵ Там само. – С. 290.

Ігор ЧОРНОВОЛ

[Рец.]: Австрійський професор про “український П’ємонт” [на]: Міхаель Мозер. Український П’ємонт? Дещо про значення Галичини для формування, розбудови й збереження української мови. – Львів: Центр гуманітарних досліджень; Київ: Смолоскип, 2011. – 160 с. (“Університетські діалоги”, № 14).

Міхаель Мозер – фахівець у галузі української мови, професор кафедри славістики Віденського університету. Кілька років тому його дослідницький проект “1000 років української мови” австрійський уряд підтримав щедрою дотацією, відтак професор став нашим частим гостем. М. Мозер володіє українською досконало, і не лише розмовляє, а й пише нею – на відміну від багатьох інших західних українців.

Брошура становить текст відкритої лекції М. Мозера у Львівському національному університеті ім. І. Франка, виголошеної 11 березня 2011 р. Предметом є унормування українського правопису в другій половині XIX–XX ст. М. Мозер зауважив, що попри революційний вплив, який здійснила поезія Шевченка на галичан, пророк все ж не надавався для формування літературної мови. “Шевченко був передусім вражаючим поетом, тоді як цілу свою прозу оприлюднив російською мовою. Мова його листів з численними русизмами і багатьма випадками перемикування кодів між російською й українською підтверджує враження, що для галичан і їхніх потреб навіть він не міг слугувати безпосереднім взірцем у далекосяжному розумінні, коли йшлося про творення нової, повноцінної стандартної мови. Шевченко був взірцевим швидше стосовно загальних уявлень про те, якою мала би бути структура цієї мови”, – стверджує професор. До того ж політичні умови сприяли формуванню української літературної мови в монархії Габсбургів, а не в Російській імперії. Відтак М. Мозер акцентував увагу на суперечках між літераторами обох боків Збруча про статус української мови щодо російської (Максимович, Головацький, Куліш), про доцільність залучення до літературної мови галицьких термінів (Драгоманов, Грінченко, Нечуй-Левицький). Узагалі наддніпрянці гостро картали галицьких колег за незвичні їм слова, як також присутність у їхній мові багатьох “штучних” термінів; однак, попри критику, поступово самі їх засвоювали, поки 1927 р. Академія Наук УРСР не затвердила остаточний варіант українського правопису, максимально врахувавши пропозиції галичан.

Зрештою, підняті М. Мозером проблеми обговорювалися неодноразово, і не лише українськими вченими. Тому він не сказав нічого нового. До того ж сучасну українську історіографію XIX століття він знає поверхово. Так, стверджуючи, що поняття “український П’ємонт” “було створено у 1880-х роках у “старогромадівських колах” після подорожей Володимира Антоновича до Галичини й Італії”, він посилається на мою монографію “Польсько-українська угода 1890–1894 рр.” (Львів,

2000), стверджуючи, що в моїй книзі “згадки про П’ємонт нема”. Проте відповідний параграф моєї монографії так і називається: “Зв’язки наддніпрянських українців з Галичиною в 70–80-х роках XIX ст. Генеза ідеї “українського П’ємонту”. Більш того, у бібліографії М. Мозер переклав назву монографії польською, а моє ім’я і прізвище – польськими літерами. Зрештою, шановний професор не знає й про існування статті М. Грушевського “Український П’ємонт”, опублікованої ще 1916 р. у “Віснику Спілки Визволення України” (число 127. – С. 787–788).

Натомість, на мій погляд, варто вітати Мозерову думку про нещодавнє поширення у фаховій історичній літературі терміна “русофільство”, яке прийшло на зміну традиційному “москвофільству”: “Позірні прихильники “старослов’янської” або “староруської” мови були москвофілами... Хоч дехто вважає, що цього виразу не треба вживати, бо він пейоративний, все-таки по-українському навряд чи можна назвати москвофілів інакше, позаяк до “Русі” прихильно ставилися всі, включно з народовцями й так званими “українофілами”. Якщо від українців сподіваються, щоб вони якомога обережніше вживали вираз “український” стосовно явищ, що їх до переназання “русинів”/“малоросів” так ще не називали, то тим менше слід говорити про “русофільство”.

Родзинкою брошури є завершальні п’ятий і шостий розділи брошури “Новий П’ємонт” і “Старе вино в нових міхах”, у яких обговорюється розвій ідеї “українського П’ємонту” в XX і XXI століттях. Отже, у контексті коренізації-українізації в радянській Україні термін адаптували її керівники. 17 квітня 1924 р. газета “Вісти ВУЦВК” (Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету, вищого органу влади УСРР) уперше вжила поняття “український П’ємонт” у позитивному сенсі (як – М. Мозер не сказав), а 1927 р. опубліковано статтю Миколи Скрипника “УСРР – піємонт українських трудящих мас”. “Нарешті, – продовжує М. Мозер, – формулу вжив не хто інший, як Йосиф Сталін, коли у розмові з українськими радянськими письменниками в лютому 1929 р. згадав, що колись Галичина справді була “П’ємонтом розвитку української культури”, але все стало навпаки, на користь Радянській Україні”. Зрештою, галичанин Кирило Студинський під враженням правописної конференції Української Академії Наук 1927 р. визнав “Український Піємонт за Радянською Україною, бо тут українська мова має доступ від найнижчих до найвищих шкіл, бо тут промощує київська Академія нові шляхи для української науки, бо тут в тім домі Наркомосу, в якому маємо честь гостити, кується закони для українського культурного розвитку”. Але вже 1933 р. харківський “Червоний шлях” опублікував гострий випад проти галичан (50-60 тис. галичан мігрувало на радянську Україну після Першої світової війни) “Про націоналістичні ухили в лавах української парторганізації і про завдання боротьби з ними” високопоставленого партійного функціонера Попова. Відтак галичанам приписано не лише “шкідництво” у сфері колективізації й національної політики, а й у контексті мовних проблем (словами М. Мозера, “засмічення української мови й відривання її від російської”). Галицькі впливи затаврували як прояв буржуазного націоналізму, а правопис 1928 р. скасували. Така тенденція простежується й у творах післявоєнних класиків радянського мовознавства академіків Івана Білодіда й Павла Плюща.

Наприкінці М. Мозер коротко оглядає публікації сучасних російських шовіністів, які здебільшого в інтернеті пропагують заяложені ідеї про “малорусский язык”, “штучність” мови галичан і т. п.

Завершуючи, австрійський професор каже наступне: “Сучасна українська мова, зокрема словництво, рясніє такими елементами, які колись – слушно або неслухно – вважалися типовими для Галичини. Це безперечно пов’язане з тим, що у свій час Галичина насправді була українським П’ємонтом. Чи, можливо, Галичина навіть залишилася таким П’ємонтом? Якщо ми звужуємо це питання до мовного виміру і питаємо лише про загальнопоширене вживання й збереження української мови в усіх царинах щоденного життя і в усіх прошарках суспільства, в селах так само, як у великих містах, якщо ми виходимо з того, що в довшій перспективі мова може перетривати лише в таких обставинах, якщо вважаємо, що в теперішніх умовах Центрально-Східної Європи мало хто сприйматиме українців як повноцінну самостійну націю без справжнього функціонування власної української мови, тоді на питання можна відповісти ствердно”.

Тож через те, що австрійський професор врахував далеко не всі аспекти проблеми, гадаю, презентовану брошуру слід зарахувати до науково-популярного жанру. І це добре. Як правило, українські гуманітарії не виявляють бажання працювати в галузі пропаганди своїх знань. Тому бракує таких непретензійних і дешевих видань, як ця Мозерова брошура, що їх можна б читати і в громадському транспорті. А науково-популярну сферу заповнили аматори, фальсифікатори й плагіатори. Відзначу також нестандартний формат (на взір “кишенькових видань”) і гарний дизайн (макет і верства Віктора Мартинюка).

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Давимука Степан Антонович – доктор економічних наук, член Академії економічних наук України, голова Львівського облвиконкому (1990–1991), народний депутат України, член Національної спілки журналістів України, Київ.

Гавриленко Віталій Олексійович – кандидат історичних наук, доцент Львівського техніко-економічного коледжу Національного університету “Львівська політехніка”.

Зайцев Юрій Дмитрович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу новітньої історії Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, Львів.

Зарічняк Лариса Романівна – аспірант історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Київ.

Зашкільняк Леонід Опанасович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Львівського національного університету ім. І. Франка.

Іванова Вольга Сергіївна – кандидат історичних наук, архівознавець.

Патер Іван Григорович – доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, Львів

Романюк Михайло Васильович – старший науковий співробітник Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, директор Центру історичних студій, Львів

Середюк Марія Степанівна – здобувач Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, Львів.

Сова Андрій Олегович – кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних дисциплін та кафедри олімпійської освіти Львівського державного університету фізичної культури, заступник директора Центру незалежних історичних студій, Львів.

Соляр Ігор Ярославович – доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, Львів.

Стародубець Галина Миколаївна – доктор історичних наук, професор Житомирського державного університету ім. І. Франка, Житомир.

Стасюк Олександра Йосипівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, Львів.

Ткачук Андрій Павлович – кандидат історичних наук, аташе з питань оборони Посольства України в Республіці Австрія.

Чорновол Ігор Павлович – доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, Львів.

ЗМІСТ

НАУКОВІ СТАТТІ

<i>СОБА Андрій</i> . Участь українських соколів у VI Всесокільському злеті у Празі 1912 р.	5
<i>ZARICZNIAK Larysa</i> . Miroslav Hroch's Creation of a Nation and the Ukrainian Experience	14
<i>ЗАШКІЛЬНЯК Леонід</i> . Українсько-польські стосунки в роки Другої світової війни: проблеми інтерпретації	22
<i>ПАТЕР Іван</i> . Ідеологічно-пропагандистський наступ сталінського режиму на галичан (1944–1953)	35
<i>РОМАНЮК Михайло</i> . Структура збройного підпілля ОУН Золочівської округи в 1946–1953 рр.: організаційна перебудова та принципи функціонування	59
<i>СТАРОДУБЕЦЬ Галина</i> . Особливості загального стилю роботи і поведінки партійних посадовців західних областей України перших повоєнних років	73
<i>ІВАНОВА Вольга</i> . Архіў калектыўнай памяці: збіранне, захоўванне і выкарыстанне	82

ПОЛІТИЧНІ ДІАЛОГИ

<i>ДАВИМУКА Степан</i> . Економічні основи Галицької асамблеї.	89
--	----

ВІЙСЬКОВА ІСТОРІЯ

<i>ТКАЧУК Андрій</i> . Збройні сили як елемент державності України в діяльності політичних партій початку 1990-х рр.: концептуальні аспекти дослідження проблеми	104
--	-----

АКТУАЛЬНЕ ІНТЕРВ'Ю

<i>ЗАЙЦЕВ Юрій</i> . Друга хвиля погрому антирежимної опозиції (1972–1973).	112
---	-----

ПУБЛІКАЦІЯ ДОКУМЕНТА

ЗАЙЦЕВ Юрій. Документи архіву Управління Служби безпеки України у Львівській області 122

ПОСТАТІ

СЕРЕДЮК Марія. “Зріст УНДО... зганяє сон з повік усіх його ворогів”. Діяльність Володимира Целевича в УНДО у період становлення партії (1925–1926) 130

РЕЦЕНЗІЇ

ГАВРИЛЕНКО Віталій. [Рец. на]: Андрій Сова “Сфрагістичні пам’ятки січового руху в Галичині першої третини ХХ століття”. – Львів, 2014. – 72 с. 137

СОЛЯР Ігор. [Рец. на]: Маріуш Машкевич “Східна польська політика у ХХ – на початку ХХІ ст.: концепції та інтерпретації”. – Київ, 2015. – 312 с. 139

ЧОРНОВОЛ Ігор. [Рец.]: Австрійський професор про “український П’ємонт” [на]: *Міхаель Мозер*. Український П’ємонт? Дещо про значення Галичини для формування, розбудови й збереження української мови. – Львів: Центр гуманітарних досліджень; Київ: Смолоскип, 2011. – 160 с. (“Університетські діалоги”, № 14). 142

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ 145

УДК 94(477)“19/20”

Новітня доба / [відп. ред. Ігор Соляр]; Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2015–2016. – Вип. 3–4. – 148 с.

Літературний редактор
Ірина Черевко

Коректор
Світлана Іваник

Художньо-технічний редактор
Дмитро Савінов

Упорядник науково-довідкового апарату
Оксана Рак

Оригінал-макет підготовлено
Центром дослідження українсько-польських відносин
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
79026 м. Львів, вул. Козельницька, 4 тел.: 270-14-18

Підписано до друку 27.12.2016. Формат 70x100/16.
Обл. друк. арк. 11,99. Друк офсетний